

1072

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

10'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,

канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П.*

Технічний редактор *Н. Є*

Коректор *Л. П. Захарчук*

Здано до набору 14.08.89. Підп. до друку 28.09.89.
БФ 27572. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.
вид. арк. 15,89. Тираж 5510 пр. Зам. 09-109. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги.
252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 10 (343),
октябрь, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Ком-
партии Украины — филиал Института марксизма-лени-
низма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан
в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке).
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство
«Наукова думка».

Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжково-журнальная типография научной книги.
252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52

1 арк.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (343)
ЖОВТЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Лукин С. Ф. (Москва). Деякі питання перебудови партійної роботи: досвід, проблеми 3

Рибалка І. К. (Харків). Сталінщина й розселення країни 12

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

Варгатюк П. Л. Розділ І. Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні, боротьба за створення марксистської партії в Росії та виникнення більшовизму (1883—1903 рр.) 21

50-річчя воз'єднання Західної України з УРСР

Панчук М. І. Знаменна подія в історії українського народу 37

Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ), Курило В. М. Посилення революційних процесів на західноукраїнських землях у 1917—1920 рр. 45

Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х—50-х роках 55

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 45-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників

Король В. Ю. Співробітництво вчених братніх республік СРСР у радянському тилу 66

Бомбандьорова О. А. Відновлення мережі закладів трудових резервів на території Української РСР (1943—1945 рр.) 73

Маловідомі сторінки історії

Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр. 77

Яковишин В. М. (<i>Івано-Франківськ</i>). Здійснення середнього всеобучу і виховання учнівської молоді на селі (На матеріалах роботи парторганізації західних областей України. 1966—1970 рр.)	84
Бойко Я. В. (<i>Черкаси</i>). Аграрна колонізація Південної України (60—80-ті рр. XIX ст.)	93
Трибуна молодого автора	
Гаврилюк Л. О. Науково-дослідні інститути Наркомату важкої промисловості на Україні (1928—1937 рр.)	102
На допомогу викладачу історії	
Кульчицький С. В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР	107
Портрети істориків минулого	
Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського	114
Документи та матеріали	
<i>Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні</i>	
Я. Н. Дробніс	127
Документальні розповіді	
Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (<i>продовження</i>)	130
Пошуки та знахідки	
Черненко А. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Шляхов А. Б. (<i>Дніпропетровськ</i>), П. М. Матюшенко (Життя й революційна діяльність в еміграції у 1905—1907 рр.)	136
Обговорюємо, дискутуємо	
Варшавчик М. Я., Шевченко В. Ф. Методологічні питання періодизації історії партії	142
Критика та бібліографія	
Сиволоб Ю. В. В. В. Колотев. Социалистическое соревнование в советской историографии	146
Шевченко Ф. П., Шнип Н. А., Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин. Отчизне на пользу, а россиянам на славу	147
Хроніка та інформація	
Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці та завдання Археологічної комісії АН УРСР	149
Обертень С. Л. Читацька конференція в Історичній бібліотеці	152
Вівчарик М. М. Вшанування доктора історичних наук, професора П. І. Бакуменка у зв'язку з його 70-річчям	153
Кравченко В. В. (<i>Харків</i>). Вшанування доктора історичних наук, професора І. К. Рибалки у зв'язку з його 70-річчям	153
Колодезева С. П. Захист докторської дисертації Л. А. Шевченко	154
Теми дисертацій і монографій	155
<u>Борщевський Валентин Якович</u>	158

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Курсом оновлення соціалізму

С. Ф. Лукін (Москва)

Деякі питання перебудови партійної роботи: досвід, проблеми

Зроблено спробу показати позитивний досвід перебудови партійної роботи в умовах демократизації і гласності, виявити деякі суперечності, що заважають процесу перебудови і оновлення діяльності партійних комітетів і організацій.

Масштаби, новизна та складність завдань, що розв'язує партія в умовах перебудови, обумовлює підвищення ефективності політичної, ідеологічної та організаційної роботи усіх партійних комітетів і організацій. В зв'язку з цим «справою першорядної ваги є забезпечення докорінної перебудови партійної роботи, утвердження в кожній партійній організації атмосфери творчості, принципової вимогливості і самокритичності, пошук нових дійових вирішень соціально-економічних, науково-технічних та ідейно-виховних проблем»¹. Великою, рубіжною подією в справі перебудови роботи партійних комітетів і організацій стали рішення XIX Всесоюзної конференції КПРС, зокрема, реформа політичної системи, спрямована на подальшу демократизацію діяльності партії та життя суспільства. «Виступивши ініціатором і головною рушійною силою перебудови, Комуністична партія є сьогодні гарантом цього революційного процесу»², — підкреслював М. С. Горбачов на З'їзді народних депутатів СРСР. Для партії сьогодні головне — виражати і гармонізувати інтереси усього народу³. Це вимагає всебічного оновлення роботи партійних комітетів.

Однак, як свідчить практика, розв'язання цього важливого завдання пов'язане з великими труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних труднощів в першу чергу належить складний процес подолання наслідків адміністративно-командної системи керівництва, що протягом десятиліть діяла в країні, і від якої, як з'ясувалося в умовах зростаючої демократизації, відмовитися не так просто, як здавалося раніше. Ностальгія по минулому внутрішньому духовному комфорту, як відзначав член Політбюро, секретар ЦК КПРС О. М. Яковлев на Пермській обласній партконференції, заважає деяким людям у повній мірі бачити цілі та масштаби перебудови⁴.

Також серйозно гальмує процес перебудови безконтрольна влада партійного апарату, який здатний до самовідтворювання і самозбереження. На XIX Всесоюзній конференції КПРС підкреслювалося, що багато негативних явищ у партії були пов'язані з «непомірним розростанням ролі апарату на всіх рівнях»⁵.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 136.

² Горбачов М. С. Про Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. — К., 1989. — С. 26.

³ Там же.

⁴ Правда. — 1988. — 17 дек.

⁵ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 72.

Труднощі перебудови роботи партійних комітетів пояснюються й відставанням теорії від запитів практики, коли об'єктивному пошуку істини протиставлялися кон'юнктурний підхід, відмова від всебічного аналізу реального життя. До суб'єктивних причин, що заважають партійним комітетам перебудовувати форми і методи своєї роботи, належать небажання, а також часто й побоювання нового, незвичного. До того ж мають місце факти прямої протидії та опору процесам оновлення з боку консервативних осіб. Ці явища, на нашу думку, можна пояснити тим, що свого часу ми втратили реальну спадкоємність з ідейно-теоретичною спадщиною В. І. Леніна. Зрештою це призвело до деформації його теоретичних установок про побудову соціалізму. «Ми глибоко усвідомлюємо тепер, — підкреслював на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, — як багато втратили в минулому, не засвоївши до кінця — ні в теорії, ні тим більше в практиці — всієї плодотворності ленінських ідей, задумів і практичних рекомендацій»⁶.

Важливо підкреслити, що навіть серед прихильників перебудови не всі комуністи до кінця усвідомили та зрозуміли свою роль як політичного авангарду радянського суспільства. Дається взнаки старе мислення: не вистачає сміливості, а головне — самостійності у постановці та розв'язанні питань, небажання виявляти ініціативу, не очікуючи вказівок зверху. Адже перебудова — це дійсно революційне новаторське явище, що висуває безліч завдань. А всяке нове завдання, як вчив В. І. Ленін, «вимагає від людей не простого повторення заучених лозунгів..., а деякої ініціативи, гнучкості розуму, винахідливості...»⁷. На жаль, саме цих якостей часто-густо бракує більшості партійних комітетів. На рівень їх роботи також негативно впливає як некомпетентність деяких партійних кадрів, так і їх якісний склад. В той же час нерідко випускники вищих партійних навчальних закладів використовуються в партійному апараті недостатньо продумано й ефективно. Це питання дуже серйозне, воно вимагає більш поглибленого вивчення і всебічного аналізу. Хотілося б засвідчити важливість цієї тези одним вельми показовим фактом. За останні 5 років Ворошиловградський, Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Кримський, Харківський та Чернігівський обкоми партії підготували на стаціонарних відділеннях вищих партійних навчальних закладів 426 працівників. Однак з них у 1987 р. першими секретарями районних і міських комітетів партії працювало лише 11 чол., тобто менше 3%⁸. Робота в умовах демократизації ставить на порядок денний питання: чи всі обрані керівники партійних комітетів виправдовують виявлене їм довір'я. Які труднощі переживають? Чи намітилися позитивні зрушення в роботі очолюваних ними колективів? Природно, поставлені питання потребують оперативного осмислення. Над цим працюють нині партійні комітети. Звичайно, результати перебудови будуть посправжньому вагомими і відчутними лише в тому разі, якщо її ідеї міцно увійдуть у свідомість кожного комуніста, всіх працівників. У цьому нині смисл діяльності партійних організацій. Складаючи політичне ядро трудових колективів, вони несуть всю повноту відповідальності за перебудову. Однак не секрет, що чимало з них проявляють пасивність, не виступають застрільниками нового, передового, непримиренними борцями з усім негативним, віджилим. Зокрема, у багатьох випадках питання виносяться на обговорення партійних комітетів не в зв'язку з потребами практики, а по причині давності розгляду, а також суб'єктивного підходу. На жаль, й досі партійними комітетами не приділяється належної уваги глибокому аналізу та об'єктивному врахуванню про-

⁶ Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення. — К., 1988. — С. 13.

⁷ Ленін В. І. Про фракцію прихильників одзвізму і богобудівництва // Повне збір. творів. — Т. 19. — С. 80.

⁸ Советская Россия. — 1988. — 6 дек.; Правда України. — 1988. — 23 ноябрь.

цесів і явищ дійсності, що сприяють підвищенню теоретичного рівня роботи партійних штабів.

Так, на січневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України відзначалося, що Секретаріат, відділи ЦК нерідко відстають від подій, фіксують їх замість того, щоб глибоко аналізувати нову ситуацію, прогнозувати й пропонувати концепцію нових справ⁹.

Час, що минув після Пленуму, а також звіти і вибори в партійних організаціях республіки показали, що процес поліпшення аналітичної роботи проходить повільно, а деяким партійним бюро та комітетам він виявився і зовсім не під силу¹⁰. Тому сьогодні гостро постає цілком резонансне запитання: чому ми більше декларуємо про політичний характер партійного керівництва, ніж здійснюємо його на практиці? Сутність цієї проблеми, на нашу думку, полягає у тому, що поряд з новим мисленням потрібні нові кадри, які б саме цим мисленням і володіли, потрібні фахівці, які б ці кадри підготували. Таким чином існує ціла низка взаємообумовлених обставин. Головною її ланкою, на нашу думку, є проблема виховання кадрів, відновлення ленінських підходів до цієї важливої справи. І робити це потрібно на сучасному рівні. Адже відомо: стримуючим фактором перебудови виступають такі негативні явища, що залишилися нам у спадщину від застійних часів, як шаблони та стереотипи в оволодінні ленінським стилем роботи. Наскільки сильна в нас звичка до старих формулювань свідчить, наприклад, такий факт. Усім нам часто доводиться читати в окремих документах, численних публікаціях про принципи добору, розстановки та виховання кадрів. Здавалося б, тут все ясно. Тим більше, що в таких випадках завжди науковці посилались на твори Леніна. Однак подивимося уважніше, як В. І. Ленін розглядав це питання. У своїй заключній промові при закритті IX з'їзду РКП(б) він наголошував: «З'їзд ухвалив докладну резолюцію в організаційному питанні, і найважливіше місце в цій резолюції, як і слід було чекати, посідає питання про виховання, про навчання, про організаційне використання членів нашої партії»¹¹. Отже, В. І. Ленін питання про виховання кадрів ставив на перше місце. І це не випадково. Розвиваючи цю думку, В. І. Ленін звертав увагу на чисельне зростання партії в порівнянні з іншими з'їздами і попереджав, що таке «зростання... не завжди йшло в рівень з тим, наскільки ми виховали цю масу для її теперішніх завдань»¹². Саме тому В. І. Ленін наголошував на необхідності розвитку складу партії¹³, підкреслюючи, що саме завдяки партійному вихованню можна добитися відбудови господарства країни¹⁴.

Звернення до ленінської теоретичної скарбниці як до невичерпного цілючого джерела дозволяє партії знаходити пояснення та відповіді на чимало актуальних питань сучасності. І це природно. Саме з ленінських позицій необхідно розглядати боротьбу партії за оздоровлення моральної атмосфери в своїх лавах та в усьому суспільстві. Дійсно, в нашій країні склалася парадоксальна ситуація, коли майже самий освічений у світі народ в той же час знаходиться на неприпустимо низькому загальнолюдському культурному рівні в усіх формах його виявлення (професійній культурі, культурі політичних дискусій, культурі виробництва, культурі господарського мислення та ін.). У цьому зв'язку виявляють інтерес спостереження деяких науковців. «Не може існувати на підприємствах технологія на рівні ...японської при тому, що ми спостерігаємо... в місцях масового відпочинку», — підкреслював академік

⁹ Правда України.— 1988.— 26 янв.

¹⁰ Комуніст України.— 1989.— № 2.— С. 7.

¹¹ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). Промова при закритті з'їзду 5 квітня // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 266.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— С. 269.

Л. Абалкін¹⁵. На його думку, самий великий дефіцит у країні відчувається не в наукових ідеях, не в обсягах капвкладень, а в культурі в самому широкому розумінні цього слова. Отже цілком очевидно, що без кардинального розв'язання виховних проблем нам не вийти на якісно новий етап розвитку суспільства. І в цьому плані варто поспішати. На думку професора А. Коновалова, в нашій країні триває процес деінтелектуалізації. В основу його міркувань покладений т. з. коефіцієнт інтелектуалізації молоді. За його підрахунками, ми були у 50-і роки за цим показником на третьому місці в світі, у 1985 р. — на 42-му, а в 1987 р. опинилися на 57 місці¹⁶.

Разом з тим час, що минув після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, засвідчив: курс партії на перебудову, незважаючи на окремі труднощі і прорахунки, впевнено прокладає собі дорогу вперед. В. І. Ленін вчив, що нам «треба саме тепер подбати про те, щоб маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах, в окремих сільських громадах, — щоб цей досвід став здобутком мас»¹⁷. Сьогодні ці слова В. І. Леніна не втратили своєї актуальності — вони активно працюють на перебудову.

Важливо підкреслити, що останнім часом, особливо напередодні і в процесі роботи XIX Всесоюзної конференції КПРС, З'їзду народних депутатів, помітно зросла соціальна активність комуністів, усіх трудящих. Тому нині дуже важливо вивчити все, що є позитивного, конструктивного, брати його на озброєння, робити надбанням всього народу, всієї партії, використовувати паростки нових підходів в умовах перебудови¹⁸.

Звичайно, за останні чотири роки в партії, в усьому суспільстві відбулися відчутні зміни. Процес соціального й економічного оновлення розвивається, проникає в усі сфери нашого життя, породжує на кожному кроці нові почини, що потребують аналітичного осмислення та глибокого наукового узагальнення. Однак уже сьогодні можна констатувати такі позитивні моменти, як вибори з альтернативних кандидатур керівників підприємств, організацій, установ, багатомандатні округи по виборах у Ради, розширення гласності в партійній роботі, створення Рад трудових колективів, їх зростаюча роль в управлінні виробництвом та ін.

В зв'язку з цим важливо відзначити певне посилення демократичних підходів у формуванні партійних комітетів. Наприклад, в Вінницькій, Дніпропетровській, Кримській, Харківській областях¹⁹ на останніх звітно-виборних зборах 42% секретарів первинних парторганізацій були обрані при наявності кількох кандидатів²⁰. Принципово новим моментом у розвитку демократії є використання досвіду виборного активу з врахуванням думки безпартійних, підвищення вимогливості при оцінці роботи партійних керівників. Так, у Сумській області робота 44 секретарів первинних парторганізацій, 13 бюро та 260 членів виборних партійних органів в період минулої звітно-виборної кампанії визнана як така, що не відповідає вимогам перебудови²¹. А в Київській області у ході звітних зборів 412 членів парткомів і партбюро у первинних і 246 — у цехових парторганізаціях були виведені з складу виборних органів, замінені більш активними комуністами²².

¹⁵ Правда України.— 1989.— 14 фев.

¹⁶ Московские новости. — 1989. — № 10. — 5 марта.

¹⁷ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне збр. творів.— Т. 36.— С. 141.

¹⁸ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.— К., 1987. — С. 71.

¹⁹ Правда України.— 1987. — 25 марта.

²⁰ Там же.— 1988. — 23 янв.

²¹ Див.: Гринцов И. Г. Перестройка: проблемы и решения.— Харьков, 1988.— С. 206.

²² Під прапором ленінізму.— 1988.— № 4. — С. 14.

На жаль, поки що повільно здійснюється перебудова в одній з самих важливих сфер партійної роботи — ідеології. Особливості цієї роботи на сучасному етапі обумовлюються передусім тим, що останнім часом помітно активізувались ідеологічні атаки екстремістського характеру на перебудову. В той же час більшість ідеологічних кадрів виявились не готовими до роботи в нових, незвичних умовах, у деяких з них спостерігається тенденція уникнути прямого діалогу чи дискусії з масами. Однак поступово розгубленість поступається місцем усвідомленню необхідності переходу від заборон і невизнання громадських неформальних угруповань до пошуку шляхів спільної роботи. «Партія пропонує діалог і співробітництво всім громадським організаціям і рухам, — підкреслював М. С. Горбачов на З'їзді народних депутатів СРСР, — запрошує їх до спільних дій по перебудові і оновленню суспільства»²³. Показово у цьому плані є робота деяких партійних комітетів. Наприклад, у Севастопольському райкомі ММК КПРС раніше від інших оцінили важливість переходу від конфронтації з самодіяльними об'єднаннями до співробітництва з ними. Тут накопичений цікавий досвід роботи партбюро Центрального економоматематичного інституту АН СРСР з самодіяльною організацією «Демократична перебудова», яку очолює завідувач лабораторією інституту, доктор економічних наук В. Перламутров. Севастопольський РК КПРС, його ідеологічний відділ прагне зробити цей досвід надбанням кожного колективу і варто відзначити, що це їм певною мірою вдається.

Останнім часом партійні комітети активізували свою діяльність, спрямовану на перебудову лекційної пропаганди. Така робота проводиться у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Кримській та Харківській областях. Посилили увагу до проблем масово-політичного навчання в Донецькій і Черкаській, а до питань контрпропаганди — у Львівській та Чернівецькій областях²⁴. Активніше застосовуються в практиці партійних комітетів соціологічні методи дослідження²⁵. Характеризуючи роль позитивного досвіду оновлення діяльності партійних комітетів в умовах перебудови, М. С. Горбачов у заключному слові на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначив: «Не той революціонер, хто кидається революційними фразами, а той, хто вміє будувати перспективу, піднімати народ і партію на тривалу й наполегливу боротьбу»²⁶. І це цілком зрозуміло. Адже практика перебудови партійної роботи висвітлює чимало питань, які без глибокого аналізу, перевірки життям важко відразу зрозуміти, переосмислити з тим, щоб використати у своїй роботі. Візьмемо для прикладу таку складну проблему як зміна структури партійних комітетів. У цьому плані варто згадати практику партійного будівництва, що існувала за часів Леніна. Тоді в структурі апарату ЦК РКП(б) функціонував підвідділ по врахуванню передового досвіду. Нині, на нашу думку, постає проблема в аналізі та узагальненні досвіду. Адже відомо, що гостру потребу в цьому плані відчуває переважна більшість партійних керівників. «Ми часто повторюємо: партійна робота — це наука і мистецтво. А хто вчить нас цього планомірно і цілеспрямовано? Усе краще ми використовуємо в роботі. Але це епізоди, а потрібна система... послідовного оволодіння... політичними методами керівництва», — казав на січневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України перший секретар Чернігівського міськкому партії Є. К. Федоренко²⁷.

²³ Горбачов М. С. Про Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. — С. 27.

²⁴ Организационно-партийная работа в условиях перестройки. — Киев, 1988. — С. 16—17.

²⁵ Там же. — С. 158—160.

²⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 р. — К., 1987. — С. 67.

²⁷ Рад. Україна. — 1988. — 26 січ.

Подібні думки висловлювали партійні керівники на обласних партійних конференціях на Україні, у Білорусії, Московській міській конференції та в інших регіонах країни. Настав час від поодиноких підходів і спроб переходити до системної роботи у цьому плані, оскільки окремі, навіть ефективно працюючі структурні формування на зразок створеного в ММК КПРС (сектор аналізу ідеологічної обстановки), вже не можуть задовольнити партійний актив. Тому вбачається доцільним в експериментальному плані на базі одного-двох регіонів країни (чи республіки) створити в партійних підрозділах нові структурні підрозділи в межах існуючих штатів по аналізу та узагальненню передового досвіду партійної роботи. Апробація ефективності їх роботи в умовах перебудови, відгуки практиків і науковців дозволили б зробити висновки про доцільність існування таких структурних формувань.

Найважливішою проблемою, що розв'язує партія в період перебудови, є турбота про людину. Це — центральне питання нашої політики. «Смисл усієї роботи... — повернути економіку до людини, створити гідні нашого часу умови праці і життя радянських людей», — підкреслював на З'їзді народних депутатів СРСР М. С. Горбачов²⁸. В основу здійснення цієї політики покладений принцип — відродити в людині людські якості у широкому розумінні цього слова, тобто надати їй можливість приймати самостійні рішення, бачити й користуватися результатами своєї праці, вільно висловлювати та обстоювати свою думку на процеси, що відбуваються в суспільстві, повністю використовувати свої демократичні права та свободи. Як слушно зауважив член Політбюро, секретар ЦК КПРС О. М. Яковлев, ще не всі розуміють, що соціалізм — це суспільство свободи, творчості, це розквіт науки і культури, це піднесення людини, це лікування духовно хворої людини і суспільства моральністю та культурою²⁹. Отже попереду у нас важка боротьба за людину, успіх від якої багато у чому залежатиме від того, як перебудують свою роботу партійні комітети, чи зуміють вони дійти до кожної первинної організації, кожного комуніста, а через них — до всіх трудящих.

Одним з гострих питань в діяльності партійних комітетів на сьогоднішній день залишається проблема забезпечення єдності слова і діла, відхід від декларативності та необов'язковості. Прискорений рух вперед партія безпосередньо пов'язує з діловитістю кадрів, якою, на жаль, ще не всі оволоділи і тому схильні підмінювати конкретну роботу обіцянками та безгрунтовними запевненнями. Ось чому так важливо переорієнтувати кадри на діловий лад, надаючи їм практичну допомогу у здійсненні складних процесів перебудови та оновлення. «Необхідно постійно пам'ятати про те, — підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, — що будь-який розрив між сказаним і зробленим завдає шкоди головному — авторитетові партійної політики і не може бути терпимим ні в якій формі»³⁰. Разом з тим численні публікації в центральній, республіканській пресі свідчать про те, що більшості партійних комітетів саме цієї якості партійної роботи ще не вистає³¹. На думку делегата Миколаївської обласної партійної конференції, першого секретаря Новобузького райкому партії В. Коткова, авторитет партійної організації, престиж партії в цілому можна підтримати лише конкретними справами³².

Таким чином, конкретна робота, спрямована до людей, власне й складає основний зміст перебудови, і цим мистецтвом важливо напо-

²⁸ Горбачов М. С. Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР.— С. 5.

²⁹ Советская Россия.— 1988. — 17 дек.

³⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 139.

³¹ Див.: Правда.— 1989.— 26 янв.; Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 8. — С. 12 та ін.

³² Комуніст України.— 1989.— № 2.— С. 8.

легливо оволодівати. Нам потрібно повернутися до розуміння ленінської думки про те, що «політика повинна бути справою народу»³³. Шлях до всебічного усвідомлення цієї глибокої ленінської тези був теоретично окреслений на XXVII з'їзді КПРС, розвинутий XIX партійною конференцією. Перед партійними комітетами поставлене завдання не підмінювати роботу радянських і державних органів, рішуче відмовитися від командно-наказових методів роботи, суворо дотримуватися демократичних принципів. Про наполегливість і наступність втілення цієї політики в життя переконливо свідчать, скажімо, такі процеси, як структурні зміни у партійному апараті, реальне надання Радам тих функцій, які раніше практично виконував партійний апарат, а також децентралізація управління на всіх рівнях, підвищення самостійності на місцях і т. ін. Однак ще рано тішити себе надією на те, що розмежування функцій партійних, радянських і господарських органів помітно поліпшить роботу. Час, коли партія безпосередньо керувала усіма сферами суспільного виробництва через свій апарат, минає, але все ще даються ознаки хворобливі рецидиви минулого, а подекуди й пряма протидія позитивним процесам оновлення.

Характерною ознакою нашого часу є більш широке залучення до внутріпартійного життя, практичної діяльності партійних комітетів рядових комуністів. За останні роки стан справ у цьому плані поліпшився, хоча, звичайно, робити остаточні висновки ще рано. Про це свідчать такі факти. Наприклад, одна третина опитуваних членів Ленінського райкому партії Києва відзначила, що в їх організаціях фактично не відбувається скільки-небудь відчутних результатів у розвитку демократизації³⁴. «Як і раніше, — говорила на Запорізькій обласній партконференції секретар парткому колгоспу імені Мічуріна Якимівського району О. Тардюшева, — велика дистанція між працівниками обкому і низовими партійними організаціями, рядовими комуністами»³⁵.

В зв'язку з такими фактами виникає цілком логічне запитання: чому ми так повільно просуваємося по шляху демократизації партійного життя? Причина, на нашу думку, полягає передусім у низькій базі знань основ партбудівництва працівниками партійного апарату. За даними соціологічних досліджень науковців Відділу партійного будівництва ІМЛ при ЦК КПРС лише 10—15% звільнених партійних працівників на рівні секретарів первинних парторганізацій, апарату райкомів, міськкомів партії знайомі з теорією партійного будівництва. Соціологічні дослідження, здійснені науковцями АСН при ЦК КПРС, свідчать про те, що не всі партійні працівники мають чітке уявлення про специфіку партійного керівництва господарським будівництвом, його принципові відмінності від управлінської діяльності державних і господарських органів. Лише 35% партійних працівників, на думку 4 тис. респондентів з числа робітників основних галузей народного господарства, колгоспників, мають певні навички партійного керівництва економікою, 24% — організаторської роботи, 50% — ідейно-виховної³⁶.

Соціологічні дослідження, здійснені Інститутом історії партії при ЦК Компартії України в Івано-Франківській області в серпні 1987 р., показали, що підміна радянських і господарських органів пояснюється такими причинами: на перше місце респонденти поставили недостатню компетентність і ініціативу радянських і господарських працівників, на друге — надходження численних прохань про прискорення розв'язання окремих питань від інших партійних комітетів, відомств і організацій,

³³ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіти губерньських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. // Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 387.

³⁴ Організаційно-партійна робота в умовах перестройки. — С. 47.

³⁵ Комуніст України. — 1989. — № 2. — С. 11.

³⁶ Грущенко І. П. Вироблення сучасного економічного мислення // Укр. іст. журн. — 1989. — № 1. — С. 5.

на третє місце — стереотип розуміння ролі партійного комітету як єдиного органу, здатного швидко вирішити проблему. Як свідчить досвід аналогічних досліджень в більшості регіонів країни, ці три причини в різних варіантах властиві майже всім партійним комітетам. Таким чином, перед нами постає складне завдання як за формою, так і за змістом, яке полягає у тому, щоб усунути з практики партійної роботи подібні тенденції, повернути властиві партійним органам функції політичного керівника.

Новизна і масштабність проблем, що висуває життя, вимагають підготовки нових кадрів партійних працівників, які володіють сучасним мисленням, знають психологію мас, високопрофесійних у повному розумінні цього слова знавців людських душ. Вони мають бути ідейними провідниками політики перебудови, аргументовано, у тому числі власним прикладом, доводити її переваги. «Покажи, на що ти здатний особисто і поведи людей за собою, — лише так можна завоювати авторитет»³⁷, — підкреслював секретар первинної парторганізації Ю. Дмитрієв з Одеси. Практика свідчить, що вміння спілкуватися з людьми, впливати на їх свідомість — це справжня наука. Разом з тим не всі вищі навчальні заклади готові до підготовки саме таких кадрів. Наприклад, ректор МВПСШ В. М. Шостаковський заявив про те, що «ми зараз зайняті тотальним переглядом принципів організації та змісту підготовки партійних, радянських ідеологічних кадрів»³⁸.

Оволодіння партійними кадрами і активом марксистсько-ленінською теорією, діалектичним методом аналізу суспільних явищ — неодмінна умова підвищення дієвості ідеологічної роботи, зростання їх політичної активності. На жаль, доводиться визнати: смак до теорії у декого втрачений. Звичайно, чималою мірою це пояснюється тим, що в часи застою авторитарні оцінки і міркування стали незаперечними істинями. Насторожує й інше. Іноді праці основоположників марксизму-ленінізму продовжують «вивчатися» по цитатах, поверхово, по-школярськи. Такий підхід треба рішуче виправляти. Без революційної теорії не може бути революційного руху. Так вчив Ленін. І той, хто ігнорує теорію або несумлінно ставиться до оволодіння всім багатством марксистсько-ленінської революційної думки, неодмінно врешті-решт ризикує опинитися у безвиході — не зможе прийняти правильне практичне рішення.

На фоні процесів демократизації та гласності, що поширюються в усіх сферах суспільного життя, не можна не звернути увагу на той факт, що й нині партійні комітети готують великий масив закритої інформації для службового користування. В результаті комуністи, наукова громадськість позбавлені можливості судити про те, як приймаються важливі політичні рішення, хто і яку позицію обстоював і несе відповідальність за втілення того чи іншого рішення у життя. Ці традиції застійних часів долаються важко і мають місце майже на всіх рівнях ієрархічної драбини, а прагнення зробити надбанням громадськості ті чи інші недоліки, зловживання, факти бюрократизму та комчванства, інші негативні явища наштовхується на адміністративний опір³⁹.

Звичайно, брак гласності, об'єктивної інформації породжує різні чутки, не сприяє міцному зворотному зв'язку, знижує активність комуністів, створює певну стіну відчуження. На жаль, факти «дозування інформації», що дають підстави для таких міркувань, мають місце в практиці партійних комітетів, їх друкованих органів. Наприклад, за підсумками роботи районних партійних конференцій Москви було висловлено 4300 практичних зауважень та пропозицій, а на адресу ММК КПРС лише біля 200, тобто менше 4,7%⁴⁰. В редакційній статті жур-

³⁷ Правда України.— 1989.— 24 янв.

³⁸ Московская правда.— 1989.— 22 янв.

³⁹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 140.

⁴⁰ Московская правда.— 1989.— 4 янв.

налу «Комуніст України» підкреслювалося, що на звітно-виборних зборах парторганізацій республіки було висловлено 1 млн. 350 тис. критичних зауважень і пропозицій, однак при цьому не повідомлялося, скільки з них адресовано Політбюро, Секретаріату ЦК Компартії України⁴¹. Ці факти, на нашу думку, свідчать про те, що серед комуністів ще існує побоювання (рецидив застійних часів) висловлювати критику на адресу вищого партійного органу. З іншого боку більшість членів партії не мають змоги критично й об'єктивно оцінювати їх роботу, оскільки, як згадувалось вище, не мають достатньо повної, всебічної інформації. Не сприяє поліпшенню справи і тенденційна дозована інформація, що часом з'являється у нашій пресі.

Отже, гласність, об'єктивна інформація про стан справ — важлива умова реальної перебудови роботи партійних комітетів. У цьому плані показує позитивний приклад ЦК КПРС. На липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС учасники отримали достовірну інформацію про роботу Політбюро в плані реалізації пропозицій та критичних зауважень, що були висловлені на XIX Всесоюзній конференції КПРС. Був опублікований стенографічний звіт конференції. Регулярно в ЦК КПРС відбуваються зустрічі з робітниками, творчою інтелігенцією, радянськими, господарськими керівниками, оскільки найцінніша якість радянської системи — постійний зв'язок з трудящими⁴².

Зв'язок партії з масами набуває особливої актуальності в сучасній суспільно-політичній обстановці, яка характеризується зростанням політичної активності людей, бурхливим сплеском громадської ініціативи. Однак, на жаль, у цьому напрямі партійні комітети й організації дуже повільно перебудовують свою роботу. «**Перебудова в партії**, — підкреслював М. С. Горбачов на нараді в ЦК КПРС 18 липня ц. р. — **істотно відстає від процесів, які відбуваються в суспільстві**»⁴³. Це в першу чергу пояснюється тим, що в діяльності партії втрачалось головне — її живий зв'язок з масами. Партійні комітети і партійні працівники, покладаючись на силу рішень і вказівок, разом з тим розучились вести діалог з людьми, завойовувати їх довір'я, вести за собою силою переконання і аргументів⁴⁴. Ось чому сьогодні з особливою гостротою постає питання про ґрунтовну і невідкладну перебудову партійної роботи, енергійний пошук нових дієвих форм її вдосконалення в умовах широкої альтернативності і соціалістичного плюралізму думок.

Незважаючи на складності й суперечності нинішнього моменту, пробуджена активність народу, демократизація і гласність набирають сили. Саме тому партійним комітетам і організаціям важливо не лише зберегти нову морально-політичну атмосферу в суспільстві, що виникла після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, а й всіляко сприяти її подальшому розвитку, словом і ділом підтверджувати наші соціалістичні ідеали.

Одержано 19.06.89

Предпринята попытка показать позитивный опыт перестройки партийной работы в условиях демократизации и гласности, выявить некоторые противоречия, мешающие процессу перестройки и обновления деятельности партийных комитетов и организаций.

* * *

⁴¹ Комуніст України.— 1989.— № 2.— С. 4.

⁴² Горбачов М. С. Про Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР.— С. 43.

⁴³ Горбачов М. С. Перебудова роботи партії — найважливіше ключове завдання дня: Доп. на нараді в ЦК КПРС // Рад. Україна.— 1989.— 20 лип.

⁴⁴ Там же.

І. К. Рибалка (Харків)

Сталінщина й розселянювання країни

У статті висвітлюється процес проведення суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу на Україні в 1929—1932 рр. Показано, як Сталін та його прибічники ігнорували ленінські принципи кооперування селянства, здійснюючи насильницьку колективізацію, знищуючи в ході «розкуркулювання» багатьох старанних селян-господарів і завдаючи таким чином величезної шкоди сільському господарству і справі побудови соціалізму.

Процес здійснення колективізації сільського господарства в нашій країні постійно привертав і продовжує привертати велику увагу як учених-істориків, письменників, публіцистів, так і широких кіл громадськості. До середини 50-х років вона оцінювалася згідно з Коротким курсом історії ВКП(б) як «найглибший революційний переворот», рівнозначний Жовтневій революції, як революція, «проведена *зверху*, з ініціативи державної влади, при прямій підтримці *знизу*, з боку мільйонних мас селян...»¹. Після XX з'їзду КПРС, коли почалося розвінчування культу особи Сталіна, відбулася певна переоцінка ряду питань цієї проблеми, однак невдовзі становище змінилося й деякі вже підготовлені праці не було опубліковано. Останнім часом в умовах перебудови всіх сфер життя, з розширенням демократії і гласності, з'явилося чимало статей та інтерв'ю учених і публіцистів — В. П. Данилова, В. М. Селунської, В. О. Тихонова, Г. І. Шмельова, С. В. Кульчицького, О. Р. Лациса, М. О. Івницького, В. Селюніна та інших, в яких даються неоднозначні оцінки як самій колективізації, так і її місцю в історії радянського суспільства.

У цій статті автор робить спробу на основі опублікованих і деяких архівних джерел, з урахуванням висловлених у науковій літературі та періодичній пресі думок, у новому світлі розглянути хід колективізації на Україні.

В. І. Ленін, розробляючи план залучення селянства до будівництва соціалізму, вважав, що «...нашим спільним завданням, нашою спільною метою є перехід до соціалістичного господарства, до колективного землеволодіння, до громадського обробітку землі»². Разом з тим він підкреслював, що ні в якому разі не можна вдаватися до застосування насильницьких методів щодо селян, бо тут потрібна робота тривалого виховання, потрібно завоювати їхнє довір'я, «...вчитися у селян способів переходу до кращого ладу і *не сміти командувати*»³.

Після громадянської війни і переходу до непу в своїх останніх працях, зокрема в статті «Про кооперацію», Володимир Ілліч накреслив план кооперування населення всієї країни, дійшовши геніального висновку про те, що «...лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією — це є лад соціалізму»⁴.

В. І. Ленін вважав, що для залучення до кооперації всього населення «потрібна ціла історична епоха»⁵. «З урахуванням цього, — зазначав М. С. Горбачов на Пленумі ЦК КПРС 15 березня 1989 р., — В. І. Ленін сформулював такі основоположні принципи соціалістичних перетворень селянських господарств, як добровільність і поступовість, **недопустимість будь-яких заходів примусу при переході селян до колек-**

¹ Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків): Короткий курс. — К., 1946. — С. 286—287.

² Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 346.

³ Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі 23 березня: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Там же. — Т. 38. — С. 195.

⁴ Ленін В. І. Про кооперацію // Там же. — Т. 45. — С. 355.

⁵ Див.: Там же. — С. 354.

тивного сільськогосподарського виробництва, врахування їх інтересів у поєднанні з інтересами всього суспільства, широке використання різноманітних форм кооперації при матеріально-технічній допомозі їй з боку держави. На цих основах формувались аграрна програма і політика більшовицької партії»⁶.

У 1921—1927 рр. на Україні, як і по всій країні, на рейках непу було відбудоване сільське господарство, основою якого залишалися індивідуальні селянські господарства. Розгорталася поступове кооперування села, організовувалися і успішно діяли різні форми кооперації, включаючи виробничі кооперативи. Радянська держава спрямовувала розвиток сільського господарства і соціальні процеси на селі як через розвиток кооперації, так і шляхом проведення цілеспрямованої податкової і кредитної політики, постачання селу тракторів і сільськогосподарського інвентаря, контрактації посівів і худоби, налагодження агрономічної допомоги тощо.

Після завершення відбудови народного господарства Комуністична партія, керуючись ленінським ученням про можливість побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні, взяла курс на соціалістичну індустріалізацію країни, на створення фундаменту соціалістичної економіки. Водночас перед партією постало питання визначити напрям розвитку сільського господарства, де ще тривалий час основною фігурою залишалися одноосібні господарства, які поступово на добровільних засадах кооперувалися, причому форми кооперації були різними.

XV з'їзд ВКП(б), який працював у грудні 1927 р., схвалив курс на дальший розвиток індивідуальних селянських господарств з поступовим їх добровільним кооперуванням. У галузі сільського господарства «уся політика пролетарської держави — фінансова, податкова, кредитна, економічна політика взагалі спрямована на те, — зазначалося в резолюції з'їзду про роботу на селі, — щоб підтримувати всіма доступними заходами бідняцькі та середняцькі верстви села і — залежно від умов — по-різному обмежувати експлуататорські прагнення сільськогосподарської буржуазії»⁷. Разом з тим ставилося завдання всемірно сприяти «...поступовому переходові від індивідуального власницького господарства, яке ще значний час буде базою всього сільського господарства, до його колективних форм»⁸. При цьому категорично вказувалося, що перехід селянських господарств до колективного господарювання повинен відбуватися «...тільки за згодою на це з боку трудящих селян...»⁹. Передбачався розвиток усіх форм кооперації — споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової.

Водночас з'їзд вказав на необхідність «...рішучішого наступу на куркуля на основі досягнутих успіхів у справі закріплення союзу пролетаріату і сільської бідноти з середняком»¹⁰. Однак тоді малося на увазі лише обмеження експлуататорських тенденцій куркульства і поступове його витіснення за допомогою економічних заходів. Ставилося завдання добитися відносного зменшення при «...можливому ще абсолютному зростанні приватнокапіталістичних елементів міста і села»¹¹.

Отже, XV з'їзд ВКП(б), ґрунтуючись на ленінських ідеях, розробив цілу систему заходів, які на основі непу забезпечували дальше піднесення продуктивних сил сільського господарства і поступово спрямовували його на соціалістичний шлях розвитку. Тому оцінка цього з'їзду як «з'їзду колективізації», що закріпилася у літературі, не відповідає справжній суті його рішень.

⁶ Рад. Україна.— 1989.— 16 берез.

⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 49 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁸ Там же.— С. 50—51.

⁹ Там же.— С. 54.

¹⁰ Там же.— С. 50.

¹¹ Там же.— С. 33.

Наприкінці 1927 — на початку 1928 рр. в країні виникла хлібозаготівельна криза, що вплинула на загальне становище, зокрема в партії. Уже на початку 1928 р. в її керівництві чітко визначилися дві тенденції. Прихильники однієї з них відповідно до рішень XV з'їзду висловлювалися за дотримання принципів непу, за збереження нормальних економічних відносин між містом і селом, за всебічне сприяння розвитку селянських господарств і поступове їх добровільне кооперування. Найбільш послідовно цю лінію відстоювали члени Політбюро ЦК: член Виконкому Комінтерну і редактор газети «Правда» М. І. Бухарін, Голова Раднаркому СРСР О. І. Риков, голова Президії ВЦРПС М. П. Томський, яких згодом Сталін відніс до «правого ухилу». Прибічники другої тенденції, яка поступово утверджувалася, Генеральний секретар ЦК І. В. Сталін, секретарі ЦК В. М. Молотов, Л. М. Каганович проводили курс на підрив основ непу, застосування надзвичайних, примусових, репресивних заходів щодо селянства, на викачування з села для форсування темпів індустріалізації додаткової «данини», тобто на узаконення на тривалий час нееквівалентного обміну між містом і селом, на негайну колективізацію з порушенням принципу добровільності, без урахування рівня реальної підготовки села до масового створення колгоспів. Ці дві лінії протистояли одна одній протягом 1928 р. і принаймні до осені 1929 р., до листопадового Пленуму ЦК.

Уже в січні 1928 р. під час поїздки по Сибіру в своїх виступах перед місцевими працівниками Сталін категорично вимагав від них зажадати від куркулів негайного продажу всіх лишків хліба за державними цінами. Осіб, які приховували зерно, слід притягати до судової відповідальності за статтею 107 Кримінального кодексу РРФСР як спекулянтів. Згадана стаття і, відповідно, 127 стаття Кримінального кодексу УСРР передбачала «за злісне підвищення цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією всього або частини майна»¹². Проте Сталін наказав застосовувати цю статтю і щодо селян.

З початку 1928 р. у ході запровадження надзвичайних заходів у багатьох селах спостерігалися фактичне відновлення продрозверстки, адміністративна сваволя, порушення революційної законності, пряме насильство як над куркулями, так і над середняками та бідняками. Члени комісій по виявленню і конфіскації хлібних лишків у куркулів і спекулянтів проводили самочинні обшуки і забирали весь хліб, навіть необхідний для існування селянських сімей і дальшого ведення господарства. При цьому якщо конфіскацію й оформляли за статтею 127 Кримінального кодексу УСРР, то суди ухвалювали вироки без вивчення належним чином стану справ і карали таким чином не лише куркулів та спекулянтів, а й середняків і навіть бідняків. Про це свідчать, зокрема, матеріали, що зберігаються у ЦДАЖР УСРР. Наприклад, у Лубенському округу основним засобом впливу в справі хлібозаготівель в 1927/28 році був судовий. В результаті за 127 статтею Кримінального кодексу УСРР було засуджено 116 чол. Серед них: заможного куркульського елемента — 50 (43%), крамарів — 32 (27,4%), середняків — 31 (27%) і бідняків — 3 (2,6%)¹³. Якщо врахувати, що до заможних куркульських елементів включали й середняків, то без перебільшення можна стверджувати, що серед засуджених з конфіскацією майна було не менше як половина середняків і бідняків. Така картина спостерігалася і в інших округах.

Запопадливі адміністратори, які за будь-яку ціну намагалися вислужитися перед вищим керівництвом, закривали місцеві базари й забороняли торгувати хлібом, організовували загороджувальні загони, запроваджували прямий продуктообмін, нав'язували селянам облігації

¹² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. — Харків, 1927. — С. 26—27.

¹³ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 18.

позики при розрахунках за хліб і в разі продажу дефіцитних товарів, при одержанні селянами грошей за поштовими переказами частину їх видавали облигаціями або іншими паперами тощо. В адміністративному порядку проводилися безпідставні арешти селян. Так, у середині січня 1928 р. як спекулянтів і куркулів органи державної безпеки заарештували 200 чол.¹⁴

У 1929 р. було внесено істотні зміни у хлібозаготівельну політику. Як відомо, з 1924/25 року весь хліб для централізованих і місцевих заготівель надходив шляхом закупок. З літа 1929 р. було узаконено порядок встановлення планових завдань селам і розкладка плану по окремих дворах. Раніше такий порядок практикувався лише в окремих випадках як надзвичайний захід. Крім того, для заможних верств села вводилась обов'язкова здача державі товарного зерна. 28 червня 1929 р. Всеросійський ЦВК і Раднарком РСФРР прийняли постанову «Про розширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Згідно з нею сільські Ради мали право у тих випадках, коли загальні збори громадян (сільський сход) приймали постанову про виконання в порядку самозобов'язання всім селом хлібозаготівельного плану і у зв'язку з цим проводили розкладку завдання між окремими господарствами, накладати на окремих господарів, які ухиляються від здачі хліба, штрафи в адміністративному порядку в межах п'ятикратного розміру вартості запланованого до здачі обсягу хліба, з продажем з торгів у разі необхідності майна відповідних осіб¹⁵.

Отже, цими постановами узаконювався обов'язковий продаж державі за твердими цінами лишків хліба заможною частиною села (вводилися так звані «тверді завдання»), що звужувало дію принципів непу, зменшувало зацікавленість селян у збільшенні виробництва зерна. Залученню селянських господарств до системи державного планування і зменшенню ринкових заготівель сприяла і постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів»¹⁶.

Зазначені постанови створювали певну правову основу для надзвичайних заходів, які ставали дедалі більш жорстокими і набували все ширшого розмаху. Під прямим тиском зверху в багатьох селах почали проводити масові суди. Протягом весни — осені 1929 р. лише в 22 округах України було звинувачено в саботажі хлібозаготівель і віддано до суду 33 тис. селян¹⁷, серед яких були не лише куркулі. Їх майно конфісковувалося, що фактично означало розкуркулювання. Так, за неповними даними, уже на 26 липня 1929 р. в Артемівському окрузі за невиконання «твердих завдань» (планів) було розпродано майно 314 селян, в тому числі 167 куркулів, 100 середняків, 9 бідняків. За продане майно було одержано 191 369 крб.¹⁸

У зв'язку з труднощами, які виникали під час проведення хлібозаготівельних кампаній, Сталін і його найближче оточення вирішили, що найприйнятнішим способом розв'язання хлібної проблеми має стати масове створення колгоспів і радгоспів, через які держава могла б безперешкодно забирати хліб у селян. Курс на масову колективізацію (хоча й з певними зигзагами) почав переважати в політиці керівного ядра ЦК вже протягом 1928 і першої половини 1929 р., але особливо посилювався після листопадового Пленуму ЦК 1929 р.

Прискорюючи хід колективізації, ЦК партії і уряд водночас здійснювали цілу систему заходів, спрямованих на подання допомоги кол-

¹⁴ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— К., 1967.— Т. I.— С. 285.

¹⁵ СУ РСФСР.— 1929.— Отд. I.— № 60.— Ст. 589.

¹⁶ Колективізація сільського господарства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935.— М., 1957.— С. 196—198.

¹⁷ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року): Стенограф. звіт.— Харків, 1930.— С. 262.

¹⁸ Донецьк. обл. держ. арх., ф. Р—1169, оп. 2, спр. 203, арк. 121.

госпам: збільшували кредити, виділяли кращі землі, надавали податкові пільги, в першу чергу постачали трактори й сільськогосподарський реманент тощо. Партийні, комсомольські, кооперативні організації та комнезами роз'яснювали селянам переваги колективних форм господарювання. За таких умов певна частина найбільш свідомих бідняків добровільно об'єднувалась у колгоспи, вбачаючи в них шлях до кращого життя. Проте уже в цей час мали місце певні бюрократичні перекручення, «розверстка» завдань зверху, намагання штучно прискорити процес утворення колгоспів.

Кількість колгоспів у країні і республіці швидко зростала: в СРСР з 14,8 тис. на червень 1927 р. до 57 тис. на червень 1929 р. і до 67,4 тис. на жовтень 1929 р., на Україні, відповідно, — 5,6 тис., 14,3 тис. і 15,8 тис.¹⁹ Якщо на жовтень 1927 р. було колективізовано 1,3% селянських господарств республіки, то на жовтень 1929 р. — 8,6%, усупільнено землі, відповідно, — 1,1% і 8,9%²⁰. Найбільшого розмаху процес утворення колгоспів набув у степових районах України, особливо в Миколаївському і Одеському округах. У Миколаївському окрузі, наприклад, уже на середину квітня 1929 р. суцільна колективізація була проведена в 90 селищах²¹. Однак у багатьох місцях партійні організації, намагаючись випередити інших за темпами усупільнення селянських господарств, створювали колгоспи без необхідної підготовки, наказним шляхом, і вони існували фактично лише на папері. «Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, — зазначав Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор на листопадовому (1929 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), — а потім виявлялося, що все це дуте і штучно створене, населення в цьому не бере участі і нічого не знає»²².

Бюрократичні перекручення при створенні колгоспів, надзвичайні репресивні заходи при проведенні хлібозаготівель, порушення законності, свавілля з боку багатьох керівних працівників викликали незадоволення селян, що використовували в своїх інтересах куркулі. Типовим для тих часів було становище в Лугинському районі Коростенського округу, яке описано у висновках комісії про стан роботи у сільрадах Березового Грудю, Литок, Червоної Волоки і Степанівки. Всі заходи — хлібозаготівлі, розповсюдження позики, розподіл сільгосподатку та інші, зазначали інструктор ВУЦВК Щербина і працівник Наркомземсправ Крук, «проводяться здебільшого адміністративним натиском, роз'яснювальної роботи не ведеться»²³. Тому «ставлення до колективізації та інших кампаній у цих селах з боку бідноти і середняків у силу викривлення класової лінії і неправильних методів роботи, надмірне адміністрування і використання колгоспників для проведення арештів селян, затиск є негативне не в силу свідомості і впливу куркульства, а в значній мірі з причин указаних вище дій»²⁴. І не дивно, що коли при відведенні земельних угідь колгоспові у селах Жеревцях і Червоній Волоці були проігноровані інтереси бідноти, обурені селяни-одноосібники, переважно жінки, вийшли в поле і розігнали колгоспників. Згодом було заарештовано 14 селян, в основному бідняків, а також їх представник, який від імені 69 бідняків їздив із скаргою до тодішньої столиці України — Харкова²⁵. Аналогічні виступи відбувалися і в інших селах. Мали

¹⁹ Сдвиги в сільському господарстві СРСР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сільському господарству СРСР за 1927—1930 гг.— М., 1931.— С. 22.

²⁰ Розвиток народного господарства Української РСР.— К., 1967.— Т. I.— С. 339.

²¹ Вылцан М. А., Данилов В. П., Кабанов В. В., Мошков Ю. А. Коллективизация сільського господарства в СССР: пути, формы, достижения. Краткий очерк истории.— М., 1982.— С. 166.

²² Вопр. истории КПСС.— 1964.— № 1.— С. 33.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 626, арк. 2.

²⁴ Там же, арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 2—3.

місце підпали будівель і складів колгоспів, убивства комуністів та інших активістів, руйнування і спалювання їхніх господарств та ін. Всього протягом першої половини 1928 р. таких терористичних актів на Україні було зареєстровано 117, а з жовтня 1928 р. по серпень 1929 р. — 848²⁶.

7 листопада 1929 р. в статті «Рік великого перелому», опублікованій у «Правде», Сталін, незважаючи на те, що на той час у колгоспи вступило лише 6—7% селянських господарств, заявив, що в колгоспи селяни «пішли цілими селами, волостями, районами», в «колгоспи пішов середняк», стався «корінний перелом у розвитку нашого землеробства» і «партія дійсно здобула вирішальну перемогу на найтруднішому фронті соціалістичного будівництва»²⁷. Під впливом цієї статті Пленум ЦК ВКП(б), який працював 10—17 листопада 1929 р., у своїх рішеннях відзначив, що «...колгоспний рух уже почав на практиці переростати в суцільну колективізацію цілих районів» і він «ставить уже завдання суцільної колективізації перед окремими областями»²⁸. А в резолюції «Про сільське господарство України і про роботу на селі», прийнятій на доповідь С. В. Косіора, зазначалося, що «Україна за своїми умовами... має всі дані як у Степу, так і на Правобережжі для того, щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленним темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію всього степового району України»²⁹.

Як і по всій країні, ЦК КП(б)У і місцеві партійні організації України розгорнули роботу по прискоренню організації колгоспів і створенню районів та округів суцільної колективізації. Внаслідок цього на 1 січня 1930 р. в республіці було 18,5 тис. колгоспів проти 15,8 тис. у жовтні 1929 р. Вони об'єднували 853,3 тис. селянських господарств (на жовтень 1929 р. — 447 тис.). Було усунувано 16,4% земельних площ, що належали селянам. У 106 районах понад 50% господарств було об'єднано в колгоспи і стільки ж усунувано земельної площі³⁰.

Отже, з осені 1929 р. Сталін і його оточення на свій розсуд почали здійснювати суцільну колективізацію, поставивши завдання в найкоротші строки перевести землеробство на рейки великого громадського виробництва. В перспективі соціалістична реорганізація сільського господарства, безумовно, була історично необхідною і становила важливе завдання Радянської влади. Однак наприкінці 20-х років для масової колективізації ще не визріли об'єктивні і суб'єктивні умови — матеріально-технічні, соціальні, культурні, психологічні. Не було ще насамперед великої машинної індустрії, здатної, за словами В. І. Леніна, реорганізувати і землеробство³¹. Поступовий перехід до колективного обробітку землі мав відбуватися на основі нової техніки, механізації та електрифікації землеробства. Однак такої техніки в достатній кількості село тоді не одержало. Досить сказати, що на Україні в 1929 р. було лише понад 10 тис. тракторів, тобто менше, ніж колгоспів. Основна частина селян на власному досвіді ще не переконалася в перевагах колективних форм господарювання і в необхідності вступати до колгоспів.

²⁶ История Украинской ССР.—К., 1984.—Т. 7.—С. 191.

²⁷ Сталин И. Твори.—К., 1950.—Т. 12.—С. 124—125, 130, 132, 133.

²⁸ КПРС в резолюциях...—Т. 4.—С. 311, 331.

²⁹ Там же.—С. 347.

³⁰ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.—Т. I.—С. 310—311.

³¹ Див.: Ленін В. І. Тези доповіді про тактику РКП: III конгрес Комуністичного Ітернаціоналу. 22 черв.—12 лип. 1921 р. // Повне зібр. творів.—Т. 44.—С. 9.

Зважаючи на невизрілість умов для негайної загальної реорганізації сільського господарства і враховуючи вимогу XV з'їзду партії про «...поступовий перехід розпорощених селянських господарств на рейки великого виробництва (колективний обробіток землі на основі інтенсифікації і машинізації землеробства)...»³², XVI партійна конференція (квітень 1929 р.) і V з'їзд Рад СРСР (травень 1929 р.) у прийнятому ними першому п'ятирічному плані передбачили на кінець п'ятирічки колективізувати лише 18—20% і охопити різними видами кооперації 85% селянських господарств. II конференція КП(б)У (квітень 1929 р.) і XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) у схваленому ними п'ятирічному плані республіки намітили за п'ятирічку колективізувати 30% селянських господарств з охопленням суспільним сектором 25% посівної площі і кооперуванням не менш як 85% усіх селянських господарств³³. Це були напружені, але реальні плани, які повністю узгоджувалися з політикою, виробленою XV з'їздом партії.

Сталін при підтримці своїх найближчих прибічників відкинув реальніші накреслення п'ятирічного плану. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», за якою були встановлені дуже стислі строки проведення колективізації. Нижня Волга, Середня Волга і Північний Кавказ колективізацію в основному мали закінчити восени 1930 р. або навесні 1931 р., інші зернові райони — восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Україна була віднесена до місцевостей, де завершення колективізації планувалося восени 1931 р. або навесні 1932 р. У постанові основною формою колективного господарства визнавалася сільськогосподарська артіль як перехідна форма до комуні.

Щодо куркульства у постанові лише вказувалося на неприпустимість прийому куркулів у колгоспи. Ідею ліквідації куркульства як класу Сталін уперше висунув 27 грудня 1929 р. у промові на конференції аграрників-марксистів «До питань аграрної політики в СРСР». 1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством». Згідно з цією постановою в районах суцільної колективізації відмінялася чинність закону про дозвіл оренди землі і про застосування найманої праці в індивідуальних селянських господарствах. Крайовим (обласним) виконкомам і урядам автономних республік надавалося право застосовувати в цих районах усі необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі окремих районів і країв (областей). Конфісковане майно мало передаватися в неподільні фонди колгоспів як внесок бідняків і наймитів, що вступають до колгоспу³⁴.

Усі куркульські господарства поділялися на три категорії. До першої відносили так званий контрреволюційний актив, відвертих контрреволюціонерів, які вели активну антирадянську роботу, організовували терористичні акти і заклоти. Їх заарештовували і засуджували до вищої міри покарання або відправляли у виправно-трудова табори, майно конфісковували, а сім'ї виселяли у північні райони країни. Друга категорія — великі куркулі, які менш активно виступали проти колективізації, — виселялися з сім'ями у віддалені райони країни. Усі інші куркулі виселялися із своїх сіл і розміщувалися у межах району поза колгосп-

³² КІРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 16.

³³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 589; XI Всеукраїнський з'їзд Рад. 7—15 травня 1929 р.: Стенограф. звіт. — Харків, 1929. — С. 717.

³⁴ Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. — С. 267.

ними землями. Кількість куркульських господарств, що виселялися, не повинна була перевищувати 3—5% селянських господарств³⁵.

Отже, наприкінці 1929 — на початку 1930 рр. стала втілюватися в життя політика суцільної колективізації і на цій основі ліквідація куркульта як класу. Ця політика, яка об'єктивно означала пряме порушення рішень XV з'їзду ВКП(б), згорання непу і перехід до адміністративно-командних методів керівництва, була проголошена верхівкою ЦК на чолі з Сталіним без обговорення на з'їзді або партійній конференції, без рішення з'їзду Рад, без урахування настроїв і бажань широких селянських мас.

Характеризуючи тогочасну політику Сталіна і його оточення в питанні про союз робітничого класу з селянством, про ставлення до селянства, М. С. Горбачов вказував: «На цьому дуже відповідальному відрізку нашої історії керівництво країни пішло не шляхом пошуку економічних методів розв'язання проблем і суперечностей, розробки на базі ленінських принципів, досвіду непу-економічної політики, адекватної умовам, що змінилися, а іншим, прямо протилежним шляхом — шляхом згорання непу, товарно-грошових відносин, пониження матеріальних стимулів до праці, застосування командно-адміністративних підходів до розв'язання соціально-економічних завдань»³⁶.

На Україні, як і в усій країні, багато комуністів, комсомольців, селян-бідняків, зокрема комнезамівців, всіляко прагнучи прискорити вступ країни у вимріяне царство соціалізму, широкі вірили у правильність лінії ЦК партії на суцільну колективізацію і ліквідацію куркульта як класу, сподіваючись таким шляхом якнайшвидше досягти соціалістичної перебудови села і забезпечити для всіх його мешканців щасливе, заможне життя. Саме цим значною мірою пояснюється активна участь партійних і комсомольських організацій, комнезамів, робітників у проведенні колективізації. Влітку 1930 р. в українському селі діяли 3846 партійних осередків, які об'єднували 49 тис. комуністів. 60% з них працювали безпосередньо в сільськогосподарському виробництві. Їм на допомогу ЦК КП(б)У надіслав 40 пропагандистських груп. Будучи організаторами і керівниками більшості колгоспів, комуністи і комсомольці, зрозуміло, першими ставали їхніми членами. Так, навесні 1930 р. 85% комуністів і комсомольців, які мали власне господарство, вже були колгоспниками.

Велика роль у колгоспному будівництві належала Радам, особливо сільським. Саме їх голови і члени безпосередньо створювали колективні господарства і проводили розкуркулювання. Комітети незможних селян, які наприкінці 1929 р. об'єднували четверту частину селян, створили 7762 батрацько-бідняцькі групи сприяння колективізації, з участю яких було організовано понад 4 тис. артілей і ТСОЗів, багато машинно-тяглових товариств та інших об'єднань. За великі заслуги у боротьбі за зміцнення Радянської влади і розгортання соціалістичного будівництва 11 травня 1930 р. постановою ЦВК СРСР комнезами України були нагороджені орденом Червоного Прапора³⁷.

Широкою і різноманітною була діяльність на селі робітників, 47 тис. яких, об'єднаних здебільшого у бригади, виїхали туди взимку і навесні 1930 р. Вони проводили масово-політичну роботу, допомагали селянам, зокрема колгоспникам, під час посівних кампаній, хлібозаготівель, у спорудженні колгоспних будівель, ремонті сільськогосподарського реманенту. Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення надіслати на село 25 тис. чол., в тому числі з України — 8,5 тис. робітників. 6435 чол. з них виїхали в села нашої республіки, а

³⁵ Выльцан М. А., Данилов В. П., Кабанов В. В., Мошков Ю. А. Указ. соч.— С. 218.

³⁶ Рад. Україна.— 1989.— 16 берез.

³⁷ Комітети незможних селян України (1920—1933): 36. документів і матеріалів.— К., 1968.— С. 394.

2 тис. — в Російську Федерацію, Казахстан та інші регіони країни. Багато двадцятип'ятитисячників стали головами і членами правлінь колгоспів, директорами радгоспів, МТС.

Проте діяти організаторам колгоспного руху на місцях доводилося в умовах сильного тиску зверху. Не рахуючись з економічними можливостями країни, незважаючи на недостатній рівень підготовленості села і настрої селянських мас, Сталін і його прибічники вели жорстку лінію на всемірне форсування колгоспного будівництва. Яскравим відображенням цієї лінії був виступ Г. Н. Камінського — колишнього голови Колгоспцентру СРСР, а з 14 січня 1930 р. — завідуючого агітпропу ЦК ВКП(б) — на нараді представників районів суцільної колективізації у січні 1930 р. «Якщо в деякій справі, — звертався він до присутніх, — ви перегнете і вас заарештують, то пам'ятайте, що вас заарештували за революційну справу»³⁸. Багато керівників дотримувалися думки, що «краще перегнути, ніж не догнути». Покажемо це на прикладі нашої республіки. У листі ЦК КП(б)У до всіх окружних і районних партійних комітетів від 27 грудня 1929 р., підписаному С. В. Косіором, вказувалося, що «всі місцеві організації повинні зосередити свою увагу не на процентному формальному охопленні населення колективізацією, а на тому, щоб дійсно організаційно охопити і закріпити той широкий масовий рух, що ми його маємо на Україні»³⁹. А вже через два місяці, 24 лютого 1930 р., у новому листі за підписом С. В. Косіора ставилося абсолютно нереальне завдання: «В сучасний момент ЦК КП(б)У вважає своєчасним і правильним висунути гасло: Степ має бути колективізовано за час весняної посівкампанії, а вся Україна має бути по суті колективізована восени 1930 року»⁴⁰.

Виконання цієї директивної вказівки призводило до грубих порушень ленінського принципу добровільності при організації колгоспів, застосування погроз і репресій. Саме внаслідок голого адміністрування рівень колективізації швидко зростав. У країні на початок січня 1930 р. було колективізовано понад 20% селянських господарств, а на початок березня — понад 50%. На Україні ці темпи були ще вищими.

Таблиця 1*

Дата	% колективізованих селянських господарств	% усупільненої орної землі
1 січня 1930 р.	16,4	16,1
1 лютого	30,7	29,3
10 лютого	42,6	40,0
20 лютого	51,1	56,8
1 березня	62,8	68,5
10 березня	64,4	70,9

* Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. — Т. I. — С. 314.

Отже, за якихось два з лишком місяці кількість колективізованих селянських господарств збільшилася майже в 4 рази (з 16,4% до 64,4%), а усупільненої орної землі — майже в 4,5 рази (з 16,1% до 70,9%). Таке бурхливе зростання не могло бути природним.

(Закінчення буде)

Одержано 5.04.89.

³⁸ Вопр. исторни.— 1965.— № 3.— С. 7.

³⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР: 36. документів.— К., 1965.— Т. II.— С. 228.

⁴⁰ Там же.— С. 245.

В статті освещается процесс проведения сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса на Украине в 1929—1932 гг. Показано, как Сталин и его сторонники игнорировали ленинские принципы кооперирования крестьянства, осуществляя насильственную коллективизацию, уничтожая в ходе «раскулачивания» много старательных крестьян-хозяев и нанося таким образом огромный вред сельскому хозяйству и делу строительства социализма.

Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»

П. Л. Варгатюк (Київ)

Розділ I. Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні, боротьба за створення марксистської партії в Росії та виникнення більшовизму (1883—1903 рр.)

Глава 2. Соціал-демократичні організації в період боротьби за створення марксистської партії в Росії і виникнення більшовизму (1894—1903 рр.)

В реферативному плані висвітлюється участь революційних соціал-демократів України у боротьбі за створення марксистської партії в Росії. Основна увага звертається на роль В. І. Леніна, керованої ним «Искры», місце I і II з'їздів РСДРП у цьому процесі.

В середині 90-х років визвольний рух у Росії вступив у пролетарський етап розвитку. Розпочалось поєднання марксизму з робітничим рухом. З розширенням впливу марксизму серед робітників посилювався робітничий рух. У його авангарді йшов пролетаріат столиці. Петербурзькі страйки 1895—1896 рр., які проходили під керівництвом соціал-демократів, помітно вплинули на розвиток революційного робітничого руху в усій країні, відкрили смугу піднесення масового робітничого руху. В міру зростання цього руху настійною необхідністю, невідкладним завданням революційних марксистів стало об'єднання/розрізнених марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій у самостійну марксистську робітничу партію. За виконання цього історичного завдання в 90-ті роки взялися революційні марксистів Росії на чолі з В. І. Леніним.

Мета цієї глави — показати всі найважливіші етапи боротьби за створення марксистської партії нового типу, розкрити роль В. І. Леніна, участь соціал-демократів України в її організації. В главі розглядаються такі основні проблеми:

1. В. І. Ленін і соціал-демократичні організації України.

2. Соціал-демократичні організації України в боротьбі за здійснення ленинського плану побудови марксистської партії в Росії.

3. II з'їзд РСДРП. Виникнення більшовизму.

Перше питання є продовженням розпочатого в першій главі «Нарисів» висвітлення революційної діяльності В. І. Леніна в Петербурзі у тісному зв'язку з піднесенням соціал-демократичного руху в Росії. Під керівництвом В. І. Леніна був здійснений перехід від пропаганди марксизму у вузьких робітничих гуртках до економічної та політичної агітації в широких пролетарських масах, відбулося об'єднання соціал-демократів столиці в «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

В. І. Ленін і його однодумці вважали цей союз серйозним зачатком революційної марксистської партії, яка спиралася на масовий робітничий рух і керувала ним.

У 90-ті роки посилювалися і зміцніли революційні зв'язки між петербурзькими соціал-демократами на чолі з В. І. Леніном та соціал-демократичними організаціями України. В. І. Ленін наголошував на тому, що єдина пролетарська партія може бути утворена лише при залученні соціал-демократів всієї Росії, в тому числі України. Без всеросійського об'єднання пролетаріату, без злиття в єдиному класовому союзі українських і російських робітників була б неможлива перемога буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій, утворення вільної Росії і вільної України.

Серед основних проблем, що розглядаються, виділяються такі вузлові питання, розв'язання яких створювало необхідні умови для поєднання марксизму з робітничим рухом і організації пролетарської партії. До них, зокрема, належить викриття шкідливості діяльності народників і «легальних марксистів». Група «Визволення праці» своєю діяльністю помітно підірвала вплив народників. Більшість з них переконалась у безперспективності своїх теорій і практики, відмовилась від них. Але народництво не зникло повністю, воно перетворилося із революційної суспільної течії в ліберальну, яка стала на шлях примирення з царизмом, одночасно нападаючи на марксизм. Ця обставина змушувала марксистів вжити заходів для остаточного ідейно-політичного розгрому ліберальних народників.

Визначну роль у здійсненні цього завдання відіграла книга В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», видана нелегально на гектографі в 1894 р. В ній були піддані ґрунтовній науковій критиці помилкові філософські і економічні погляди, політична платформа і тактика народників 90-х років, показане переродження революційного народництва в ліберальне. Відмовившись від революційної боротьби з царизмом, від захисту класових інтересів основних мас селянства, ліберальні народники були фальшивими «друзями народу».

Не обмежуючись завданнями боротьби проти народництва, В. І. Ленін у своїй книзі розвинув усі складові частини марксизму — діалектичний та історичний матеріалізм, політичну економію та науковий соціалізм. Він теоретично обґрунтував закономірну неминучість буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій, вказав на історичну роль робітничого класу Росії як гегемона, керівної революційної сили суспільства, послідовного борця проти царизму і капіталізму. В книзі вперше була висунута ідея революційного союзу робітників і селян як головної умови повалення влади царизму, поміщиків і буржуазії. Як наголосив В. І. Ленін, для здійснення цього історичного завдання пролетаріату необхідна централізована марксистська партія, яка поєднавши науковий соціалізм з робітничим рухом, перетворить розрізнені бунти і страйки робітників у свідому й організовану класову боротьбу за визволення всіх трудящих і експлуатованих.

Книга В. І. Леніна була першою працею, яка одержала значне поширення в Києві, Катеринославі, Харкові, Полтаві та інших містах України. Вона була настільки популярною, що окремі її розділи соціал-демократи передруковували на машинці, переписували від руки. Знаменно, що перший випуск цієї книги 1—17 липня 1894 р. був таємно тиражований на гектографі в селі Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Більша частина тиражу була знищена через небезпеку обшуку, але окремі примірники цього твору, передрукованого на Україні, дійшли до членів соціал-демократичних гуртків.

Ідеї книги В. І. Леніна в наступному були розвинуті в брошурі «Завдання російських соціал-демократів», збірнику «Економічні етюди і статті», в книзі «Розвиток капіталізму в Росії». У главі «Нарисів»

аналізуються зміст і значення цих праць в остаточному розгromі народництва, в ідейно-теоретичному гартуванні соціал-демократів, в обґрунтуванні ролі робітничого класу як провідної сили політичного розвитку суспільства. Праці В. І. Леніна, зокрема книга «Розвиток капіталізму в Росії», давали соціал-демократам України переконливі наукові аргументи для пропаганди загальних закономірностей суспільного розвитку, викриття фальшивих буржуазно-націоналістичних теорій «безкласовості», «безбуржуазності» української нації.

Поряд з ліберальним народництвом велику небезпеку для молодого соціал-демократичного руху в Росії в 90-ті роки становив «легальний марксизм», який був буржуазною реакцією на марксизм, спробою пристосувати його до інтересів буржуазії. Як свідчить книга П. Б. Струве «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії», яка вийшла легально в 1894 р., «легальні марксистки» використовували окремі положення марксизму для критики народництва і обґрунтування капіталістичного шляху розвитку країни. Але як ідеологи буржуазії вони прагнули вихолостити з марксизму його революційну суть, пропагували соціальний мир між робітниками і капіталістами, заперечували марксистське вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. «Легальний марксизм» був цілеспрямованою буржуазною ревізією марксизму. Поряд з Петербургом він активно проявлявся в Києві, де діяли такі його представники, як М. О. Бердяєв, М. В. Водовозов, Б. О. Кістяківський, під впливом книги Струве частина революційної молоді утворила гурток «струвістів». В Харкові вплив «легальних марксистів» виявився в тому, що частина соціал-демократичної групи ігнорувала філософський матеріалізм Маркса, вважаючи його приватною справою кожного соціал-демократа.

Далі розповідається про роль В. І. Леніна, його праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве» у викритті «легального марксизму», в допомозі революційним соціал-демократам України в їх діяльності по утвердженню марксистських ідей у свідомості молоді. Розробку теорії марксизму, рішучу боротьбу з народництвом і «легальним марксизмом» В. І. Ленін поєднував з великою практичною роботою серед соціал-демократів і передових робітників Петербурга. В розділі перелічена ленінська група петербурзьких соціал-демократів (А. О. Вансєєв, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, сестри С. П. і З. П. Невзорови, Я. П. Пономарьов, С. І. Радченко, М. О. Сільвін, В. В. Старков та ін.), показана її теоретична робота, проведення диспутів з народниками, участь у пропаганді марксизму в робітничих гуртках. З осені 1894 р. на пропозицію В. І. Леніна петербурзькі соціал-демократи перейшли до економічної і політичної агітації в масі робітників, стали видавати і поширювати серед них революційні листівки.

Діяльність В. І. Леніна не тільки ідейно, а й організаційно згуртувала петербурзьких соціал-демократів у єдину організацію. Від неї ниті зв'язків потягнулися в Москву, Поволжя, Прибалтику, на Україну. В лютому 1895 р. відбулась нарада представників соціал-демократичних груп Петербурга, Москви, Києва і Вільно. Вона рекомендувала всім соціал-демократичним організаціям здійснити перехід від пропаганди марксизму у вузьких гуртках до масової політичної та економічної агітації.

За дорученням наради в квітні 1895 р. В. І. Ленін виїхав за кордон, де зустрічався з Г. В. Плехановим і домовився з ним про видання неперіодичного збірника «Робітник» та популярних брошур для робітників. В той же час рішення наради донесли на місця, в тому числі в Київ і Катеринослав, представники петербурзьких соціал-демократів, зокрема П. К. Запорожець.

Після повернення у вересні 1895 р. в Росію В. І. Ленін та його соратники об'єднали усі марксистські гуртки Петербурга в єдину соціал-

демократичну організацію, яка в кінці року отримала назву «Союз боротьби за визволення робітничого класу». В главі аналізується організаційна будова, характер діяльності «Союзу боротьби», його вплив на соціал-демократичні організації інших міст. Саме за цими ознаками В. І. Ленін високо оцінив «Союз боротьби» як зачаток революційної марксистської партії в Росії»¹.

Діяльність В. І. Леніна і петербурзького «Союзу боротьби» були добре відомі в усіх соціал-демократичних центрах Росії, в тому числі України. Про неї в 1896 р. детально повідомлялося в № 1-2 збірника «Работник», що вийшов у видавництві «Союзу російських соціал-демократів» (колишня група «Визволення праці»). При цьому в переліку керівних діячів «Союзу боротьби», заарештованих у ніч на 9 грудня 1895 р., у збірнику правильно було поставлено на перше місце серед заарештованих В. І. Ульянова². Збірник також містив відомості про соціал-демократичні організації Одеси, Києва і Катеринослава.

На основі одержаних з Росії матеріалів Г. В. Плеханов підготував на французькій і німецькій мовах доповідь Лондонському конгресу II Інтернаціоналу про російський соціал-демократичний рух, у якому детально характеризувалася діяльність петербурзького «Союзу боротьби», згадувалися соціал-демократичні організації Одеси і Катеринослава³. Після конгресу доповідь, перекладена на російську мову, разом з № 1-2 збірника «Работник» надсилалася в різні міста Росії, в тому числі в Одесу, Харків, Київ та Катеринослав. Ці видання були направлені також І. Я. Франку у Львів разом з спеціальною статтею Г. В. Плеханова «Робітничий і революційний рух у Росії». В перекладі І. Я. Франка на українську мову ця стаття в серпні 1896 р. була опублікована в редакваному ним журналі «Жите і слово». При цьому, в тому місці статті, де йшлося про репресії царизму проти революціонерів, перекладач зробив примітку, в якій, перераховуючи заарештованих діячів петербурзького «Союзу боротьби», вказав: «адвокат Ульянов (брат повішеного в 1887 р.)». Це була перша в українській пресі згадка імені В. І. Леніна.

Георетична й організаторська діяльність В. І. Леніна в 90-і роки поклала початок новому, ленінському етапові в розвитку марксизму. Обґрунтування фундаментальних марксистських ідей гегемонії пролетаріату, союзу робітничого класу і селянства в демократичній і соціалістичній революціях, дальша розробка політекономії і філософії марксизму, обґрунтування необхідності переходу від пропагандистської діяльності до широкої агітації в робітничій масі, поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом, непримиренна боротьба проти перекручень марксизму, ідейний розгром народництва і «легального марксизму», постановка завдання утворення революційної марксистської партії і активна участь у його реалізації — такий далеко не повний перелік проблем, що складають ідейний внесок В. І. Леніна в теорію і практику марксизму, в світовий революційний рух кінця XIX ст., який не втратив свого значення і в наш час.

Під впливом петербурзького «Союзу боротьби» в середині 90-х років значно посилювався соціал-демократичний рух на Україні. Провідними тут були організації Києва і Катеринослава, які, як і раніше, підтримували зв'язки з Петербургом, одержували звідти допомогу кадрами і літературою. Завдяки цьому тут раніше від інших організацій розпочався перехід від пропаганди марксизму до економічної та політичної

¹ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 439.

² Работник. Не периодический сборник.— Женева, 1896.— №№ 1 и 2.— Отд. 2-й.— С. 98.

³ Плеханов Г. В. Доклад, представленный русскими социал-демократами международному рабочему социалистическому конгрессу в Лондоне в 1896 году // Соч.— Т. 18.— С. 352—367.

агітації в масі робітників, що викликало нерозуміння і навіть опір консервативно настроєної частини соціал-демократів.

У Києві «Російська група соціал-демократів», утворивши в грудні 1895 р. Робітничий комітет, приступила до видання агітаційних листівок, які поряд з економічними містили й політичні вимоги. Палким поборником масової агітації був Ю. Д. Мельников. Але після його та інших членів Робітничого комітету арештів у квітні 1896 р. в організації відновилися дискусії про форми революційної роботи в масах. Та частина колишньої «Російської групи соціал-демократів», яка визнавала необхідність переходу до масової агітації, утворила нову організацію — «Робітнича справа». Ця назва не випадкова, вона виражала солідарність з ленінським «Союзом боротьби», який під такою назвою намічав видання своєї газети, яке не здійснилося через грудневі арешти 1895 р. Група «Робітнича справа» розпочала видання популярної робітничої газети «Вперед» — першої робітничої газети на Україні. В главі аналізуються публікації цієї газети та видані групою листівки, розповідається про поширення праці В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках та заводах», про боротьбу з дрібнобуржуазним націоналізмом, носіями якого були українська «громада», її наступниця — група «Молода Україна», місцева група ПСС, неоформлені групи єврейських соціал-демократів, що прибули з Вільно.

Під впливом петербурзького «Союзу боротьби» в березні 1897 р. всі соціал-демократичні гуртки і групи міста об'єдналися в київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Новий «Союз боротьби» приступив до масової агітації, з квітня по грудень 1897 р. випустив 32 листівки. Найбільш значні з них у тексті процитовані. Деякі листівки були написані під впливом праці В. І. Леніна «Новий фабричний закон», яка була відома в Києві в рукописі, одержаному з Петербурга⁴. Перехід до масової агітації супроводжувався зростанням участі київського «Союзу боротьби» в організації страйкової боротьби робітників. Відповідно зростали й ряди київського «Союзу боротьби». За підрахунками В. І. Невського, в кінці 1897 р. в ньому налічувалось близько 150 членів, більше половини яких були робітниками⁵.

В Катеринославі після арештів у серпні 1895 р. соціал-демократична організація відновила наступного року за участю соратників В. І. Леніна, І. Х. Лалаянца і його дружини П. І. Кулябко. Їх зусиллями була організована «Центральна група» соціал-демократів Міського району. В лютому-березні 1897 р. в Катеринославі прибули учні В. І. Леніна, члени петербурзького «Союзу боротьби» І. В. Бабушкін та І. І. Яковлев, ще раніше — петербурзькі соціал-демократи О. С. Філімонов і П. М. Євграфов. У 1898 р. після заслання сюди прибув П. А. Морозов. Усі ці робітники, що пройшли школу революційного руху в Петербурзі, розгорнули революційну роботу в заводському районі міста, створили там ряд соціал-демократичних робітничих гуртків. У гуртках, утворених І. В. Бабушкіним, пройшли першу революційну школу Г. І. Петровський, П. І. Воеводін, І. Ю. Захаренко, І. Ю. Лаврьонов, Г. П. Матлахов, О. М. Овчинкін, М. І. Хавський та інші молоді робітники, що пізніше стали більшовиками. На кінець 1897 р. в самому місті та безпосередньо на заводах діяли 10 гуртків і груп, у яких налічувалося понад 100 соціал-демократів. З Петербурга у ці гуртки були перенесені ідеї, методи і досвід, вироблені під керівництвом В. І. Леніна в столиці. Пізніше в дискусії з В. І. Засуліч саме ці обставини, а не буквально «перенесення організацій», мав на увазі В. І. Ленін, коли писав, що десятки і сотні соціал-демократів з Петербурга «переносили організації робітни-

⁴ Первый съезд РСДРП: Документы и материалы.— М., 1958.— С. 199, 312.

⁵ Невский В. Очерки по истории Российской Коммунистической партии. Изд. второе.— Л., 1925.— Т. I.— С. 570.

ків в інші міста (заснування катеринославських організацій висланим із Пітера Бабушкіним і т. п.)»⁶.

В грудні 1897 р. з ініціативи І. В. Бабушкіна, І. Х. Лалаянца та інших учнів В. І. Леніна всі гуртки і групи Катеринослава об'єдналися в одну організацію, яка за прикладом петербурзької і київської назвала себе «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». В тексті висвітлюється структура організації, називаються її керівні діячі, розповідається про підготовку і видання на початку 1898 р. в два прийоми 16 революційних листівок, які поширювалися не тільки в Катеринославі, а й в Донецькому і Криворізькому басейнах. Вплив їх був таким відчутним, що нерідко після появи листівок деякі капіталісти йшли на поступки робітникам⁷.

Аналіз діяльності київського і катеринославського «Союзів боротьби» свідчить про те, що вони поклали на Україні початок поєднанню наукового соціалізму з робітничим рухом. Під їх впливом розвивалися і міцніли соціал-демократичні організації в інших містах України. Автор приділяє їм належну увагу. Враховуючи обмежений обсяг статті, відзначимо лише найважливіші моменти, а саме те, що перехід до агітації почали здійснювати також соціал-демократичні організації та групи в Одесі, Миколаєві, Харкові, в меншій мірі в Полтаві, Кременчуку, Єлисаветграді та Херсоні. Отже, незважаючи на нерівномірність, у другій половині 90-х років на Україні відбулося значне зростання соціал-демократичного руху. Соціал-демократичні організації і групи існували в 9 містах, об'єднуючи на початку 1898 р. близько 600 членів⁸. Більшість з них стояла на рівні тодішніх вимог робітничого руху, брала участь в масовій економічній і політичній агітації, в страйковій боротьбі робітників. «Союзи боротьби» і масовий робітничий рух середини 90-х років поклали початок третьому, пролетарському періоду визвольного руху в країні.

У цих умовах черговим завданням соціал-демократичного руху було скликання з'їзду і створення марксистської партії в Росії. В зв'язку з цим у нашому викладі важливого значення набуває питання про Перший з'їзд РСДРП. При його висвітленні особлива увага звертається на з'ясування участі в його проведенні соціал-демократичних делегатів України, аналіз змісту його рішень, а також місця і ролі в історії РСДРП.

Ідея скликання з'їзду соціал-демократичних організацій належала В. І. Леніну. Перебуваючи в ув'язненні в Петербурзі, він написав «Проект програми» і «Пояснення програми соціал-демократичної партії», які були передані керівникам петербурзького «Союзу боротьби» разом з вказівкою підготувати з'їзд соціал-демократичних організацій Росії. За завданням «Союзу боротьби» влітку 1896 р. Н. К. Крупська здійснила поїздку в Полтаву, де провела нараду з групою місцевих і київських соціал-демократів (П. П. Рум'янцевим, І. А. Саммером, П. Л. Тучапським та ін.). На нараді було ухвалено підготувати з'їзд соціал-демократичних організацій та розпочати видання загальноросійської нелегальної газети⁹. Проте петербурзький «Союз боротьби», що дав поштовх підготовці з'їзду, через масові арешти в наступному був позбавлений можливості її продовжити.

У цих умовах ініціатива підготовки з'їзду перейшла до київських соціал-демократів. Цей факт у попередніх однотомних «Нарисах» належно не відзначений. А між тим, група «Робітнича справа», готуючи № 2 газети «Вперед», включила до нього ідею всеросійського об'єднан-

⁶ Ленін В. І. Як В. Засулич убиває ліквідаторство // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 22.

⁷ Рабочее движение в Екатеринославе.— Женева, 1900.— С. 3.

* За підрахунками автора.

⁸ Крупская Н. К. Союз борьбы за освобождение рабочего класса // Творчество.— 1920.— № 7—10.— С. 7.

ня соціал-демократів. У січні-лютому 1897 р. представники групи відвідали соціал-демократичні організації Вільно, Петербурга, Москви і Іваново-Вознесенська, запрошуючи їх до участі в з'їзді.

У призначений час до Києва прибув делегат від петербурзького «Союзу боротьби». Іваново-Вознесенський делегат був заарештований, делегат, що прибув з Москви, не зміг засвідчити свою особу. Віленські соціал-демократи делегата не надіслали, оскільки мали намір вступити в РСДРП як автономна єврейська організація і тоді спішно готували установчий з'їзд єврейських соціал-демократичних організацій (Бунду)⁹. В таких умовах скликати з'їзд не вдалося.

17-18 березня 1897 р. делегат петербурзького «Союзу боротьби» і представники місцевих соціал-демократичних груп провели в Києві конференцію. Саме вона ухвалила прийняти для київської та інших великих організацій вслід за петербурзькою єдину назву — «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Тоді ж було вирішено скликати з'їзд наступного року. Київським соціал-демократам було доручено продовжити підготовку до скликання з'їзду і організувати видання загальноросійської нелегальної політичної газети¹⁰.

Київські соціал-демократи виконали це доручення. Насамперед вони виділили групу працівників для видання газети. Група «Рабочей газеты», як вона стала називатися, зосередила в своїх руках зв'язки з іншими організаціями, направляла їм літературу і працівників, взяла на себе практичну роботу по підготовці з'їзду. Такі зв'язки встановилися з однодумцями в Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Харкові, Кременчуку та Єлисаветграді, за межами України — з Петербурзькою, Московською, Іваново-Вознесенською організаціями, Бундом і литовськими соціал-демократами.

«Рабочая газета» з № 1, який вийшов 22 серпня 1897 р., пропагувала загальноросійські політичні завдання робітничого класу, закликала об'єднатися в «одну могутню робітничу партію». Ще більш визначену політичну позицію зайняла газета в № 2, який був підготовлений в листопаді 1897 р. Але на цей час у Києві стала відома в рукописному вигляді праця В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів», одержана з Петербурга¹¹. Під її впливом була заново переписана передова «Найближчі завдання російського робітничого руху», перероблені або відредаговані інші матеріали номера і він набув яскраво вираженого політичного характеру. Через усі його матеріали червоною ниткою проходять ідеї політичної боротьби проти самодержавства і створення соціал-демократичної робітничої партії¹².

Познайомившись на засланні з цим номером газети, В. І. Ленін високо оцінив його за відзначені вище положення в «Протесті російських соціал-демократів»¹³. На прямих зв'язок цих положень з ідеями ленінської книги «Завдання російських соціал-демократів» вказано в передмові П. Б. Аксельрода до першого видання книги¹⁴. Донесені до соціал-демократів через «Рабочую газету» ленінські ідеї стали політичною платформою з'їзду. До участі в ньому були запрошені майже всі значні організації. Однак не всі з них взяли участь у ньому.

На I з'їзді РСДРП, який відбувся в Мінську 1-3 березня 1898 р., були присутні 9 делегатів від 7 соціал-демократичних організацій, у

⁹ Махиновец-Акимов. Первый съезд Российской С.-Д. Р. Партии // Минувшие годы. — 1908. — № 2. — С. 136, 144—145.

¹⁰ Эйдельман Б. Первый съезд РСДРП. — М.—Л., 1926. — С. 24; Тучапский П. Л. Из пережитого: Десяностые годы. — Одесса, 1923. — С. 62.

¹¹ Первый съезд РСДРП. — С. 199, 316; Эйдельман Б. Первый съезд РСДРП. — С. 45—48, 116.

¹² Эйдельман Б. Первый съезд РСДРП. — С. 45—48, 116.

¹³ Ленин В. И. Протест российских социал-демократов // Полное собр. творений. — Т. 4. — С. 168.

¹⁴ Задачи русских социал-демократов. С предисловием П. Аксельрода. — Женева, 1898. — С. 4.

тому числі: С. І. Радченко (петербурзький «Союз боротьби»), О. О. Винновський (московський «Союз боротьби»), К. А. Петрусевич (катеринославський «Союз боротьби»), П. Л. Тучапський (київський «Союз боротьби»), мав також мандат київського Робітничого комітету М. А. Вигдорчик і Б. Л. Ейдельман (група «Рабочей газеты») та Ш. Кац, А. Кремер і А. Мутник (від Бунду). Оскільки серед представлених на з'їзді організації більше половини (4 з 7) були з України і від них були присутні близько половини делегатів (4 з 9), то саме на них лежить більша від інших відповідальність за плюси і мінуси в роботі з'їзду.

Робота з'їзду в документах не відбилася, оскільки протоколи не велися. Із спогадів учасників видно, що відбулося 5 засідань з'їзду. Першим обговорювалося питання про створення партії та її назву. З'їзд одностайно ухвалив об'єднати соціал-демократичні організації Росії в єдину марксистську партію. Після деякого обміну думками також одностайно було вирішено назвати її російською, а не руською, щоб підкреслити інтернаціональний характер партії. Саме в цих ухвалах полягає найважливіший аспект історичного значення з'їзду. Пізніше В. І. Ленін відзначав: «Партія, щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»¹⁵.

Більшістю голосів делегати відхилили пропозицію П. Л. Тучапського, підтриману бундівцями, будувати партію як федерацію національних організацій¹⁶. Без заперечень було схвалено визначення «соціал-демократична партія». Але навколо назви «робітнича», як не дивно, розгорнулася дискусія. Чотири делегати відстоювали цю назву, п'ять — у тому числі всі бундівці — виступали проти, мотивуючи свою позицію тим, що в партії ще було мало робітників. З'їзд прийняв назву «Російська соціал-демократична партія»¹⁷. У цьому відступі від ленінських положень, викладених у № 2 «Рабочей газеты», виявилася ідейно-політична незрілість ряду делегатів, незрозуміння ними того, що соціал-демократична партія — це робітнича партія. Помилка була виправлена, слово «робітнича» за рішенням ЦК вставлене в назву партії при підготовці «Маніфесту РСДРП»¹⁸.

З'їзд обговорив доповіді з місць. З них з'ясувалося, що всі організації здійснили перехід від пропаганди в гуртках до масової агітації. Тим самим перемогла ленінська лінія на поєднання марксизму з робітничим рухом. Але не всі організації однаково усвідомили зміст і напрям агітації. Зокрема Бунд дотримувався агітації економічної.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про ставлення до ППС, яка претендувала на роль єдиної «соціалістичної» партії в Польщі й Литві і вимагала від російських соціал-демократів припинення зв'язків з Бундом, Польською і Литовською соціал-демократичними партіями. Дискусія з цього питання переросла в більш загальне — про ставлення до національного питання. «Партія визнає, — констатував з'їзд, — за кожною національністю право самовизначення»¹⁹. При цьому було визнано, що партія може вступати в зносини з іншими організаціями, якщо це «не порушує принципів її програми і прийомів її тактики»²⁰.

Значну увагу з'їзд приділив організаційним питанням. Він обрав Центральний Комітет у складі С. І. Радченка, Б. Л. Ейдельмана та А. І. Кремера. «Рабочая газета» була оголошена офіційним органом партії,

¹⁵ Ленін В. І. До єврейських робітників // Повне збір. творів. — Т. 10. — С. 253.

¹⁶ Махновець-Акимов. Первый съезд Российской С.-Д. Р. Партии. — С. 152.

¹⁷ Эйдельман Б. Первый съезд РСДРП. — С. 77; Тучапський П. Л. Из пережитого. — С. 68—69.

¹⁸ Махновець-Акимов. Первый съезд Российской С.-Д. Р. Партии. — С. 152, 161.

¹⁹ Первый съезд РСДРП: Документы и материалы. — С. 83.

²⁰ Там же.

«Союз російських соціал-демократів» визнано закордонним представником РСДРП. Були також визначені функції ЦК і місцевих комітетів, порядок скликання чергових і позачергових з'їздів та ін.

Проте з'їзд зробив далеко не все, що мав би зробити установчий з'їзд при утворенні партії. З'їзд недооцінив значення прийняття програми при організації партії. Організатори не потурбувалися про своєчасну підготовку проекту програми, на обговорення з'їзду не були винесені ні ленінський, ні плехановський проекти. З'їзд схвалив постанову про вироблення програми в процесі подальшої діяльності партії. В зв'язку з цим виникла потреба опублікувати після з'їзду маніфест партії. Додумент за дорученням петербурзького «Союзу боротьби» підготував П. Б. Струве, а відредагували члени ЦК РСДРП С. І. Радченко та А. І. Кремер. «Маніфест РСДРП» відкрито заявив про створення пролетарської партії в Росії, проголосив першочерговим її завданням боротьбу за повалення самодержавства. Завоювання політичної свободи розглядалося в ньому як перший крок боротьби за соціалізм.

Частина організаційних рішень з'їзду була незрілою. З'їзд обмежив права ЦК, надавши в той же час широку автономію місцевим організаціям. ЦК одержав статус виконавчого, а не керівного органу партії між її з'їздами. Місцеві комітети мали право відмовитися від виконання постанов ЦК партії, повідомивши його про причини відмови. Таке формулювання прав ЦК і місцевих комітетів не відповідало завданням утворення єдиної централізованої марксистської партії і створювало небезпеку для організаційної єдності партії. Особливий, невиправданий статус одержав Бунд. Він увійшов в РСДРП як оформлена єврейська національна соціал-демократична організація, що мала повну самостійність у питаннях, які стосувалися спеціально єврейського пролетаріату. Скориставшись цією поступкою, невдовзі після з'їзду Бунд став вимагати визнання його єдиним представником єврейських робітників Росії і федеративної перебудови РСДРП.

Але, незважаючи на недоліки і помилки, історичне значення з'їзду полягає в тому, що він започаткував РСДРП. В. І. Ленін, перебуваючи на засланні, з задоволенням дізнався про з'їзд, про основні ідеї «Маніфесту РСДРП», називав себе членом партії. Пізніше він неодноразово відзначав, що з'їзд заснував, утворив Російську соціал-демократичну робітничу партію, дав їй Маніфест та інші рішення. З повним схваленням зустріли підсумки з'їзду всі соціал-демократи Росії. Солідарні з його рішеннями, вони стали перетворювати місцеві організації в комітети РСДРП. В травні 1898 р. утворився Катеринославський, влітку того ж року — Київський і Харківський, восени — Одеський комітет РСДРП. Всі вони виступали перед робітниками від імені РСДРП.

Отже формування партії на її установчому з'їзді не було завершено. З'їзд не дав партії програми і тактики, не створив стрункої організації, здатної керувати класовою боротьбою російського пролетаріату. А після з'їзду обставини не сприяли тривалому і тривкому існуванню партії. Поки на місцях обговорювалися підсумки з'їзду, через арешти ЦК і редакції «Рабочей газеты», втрату зв'язків між організаціями партія як єдине ціле фактично перестала існувати. Новому поколінню революціонерів, у нових умовах, на якісно новій основі довелося розгорнути боротьбу, щоб, як писав В. І. Ленін, «утворити справді згуртовану партію, тобто виконати те, що лише намічалось в 1898 році»²¹.

Цьому аспекту діяльності революційних соціал-демократів присвячений розгляд другої основної проблеми. Починається він з'ясуванням питання про стан соціал-демократичних організацій після I з'їзду РСДРП. При цьому показано, що в умовах, коли капіталізм вступив у стадію імперіалізму, в суспільстві загострилися економічні і політичні

²¹ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Розі Люксембург // Повне зібр. творів.— Т. 9.— С. 49.

суперечності, на відміну від стихійного революційного піднесення соціал-демократичний рух знаходився в стані глибокої кризи, ідейних хитань, організаційної роздрібненості і кустарництва. Причинами кризи були не тільки постійні арешти, відсутність керівного центру партії, а й поява в соціал-демократичному середовищі опортуністичної течії «економізму» — російського різновиду бернштейніанства, міжнародного опортунізму.

Автор розкриває причини появи «економістів», суть їх документів і поглядів. Петербурзька «економістка» Є. Д. Кускова склала так зване «Gredo» (Символ віри), у якому заперечувала здатність робітничого класу до політичної боротьби, до завоювання кінцевої мети — соціалізму. Проголошуючи політичну боротьбу проти царизму справою буржуазії, цей документ залишав робітникам боротьбу за їх економічні інтереси, перетворював їх у придаток опозиційної буржуазії. Київські однодумці Кускової в своєму «Profession de foi» (Сповідання віри) твердили, що робітник «ще не дозрів до політичної боротьби», а утворення марксистської робітничої партії оголошували «несвоєчасним і нездійснимим», «справою майбутнього»²².

В руки «економістів» перейшла більшість соціал-демократичних організацій України (Київська, Харківська, Одеська та ін.). Автором вперше називаються їх діячі, наводяться факти і докази «економістського» напрямку їх діяльності. На відміну від цих організацій Катеринославська була єдиною, яка зберегла революційний соціал-демократичний напрям роботи. Автором розкрита політична діяльність Катеринославського комітету РСДРП, названа кількість його членів, показано керівництво страйковим рухом, боротьба з ліберальними народниками, «легальними марксистами» та «економістами». Значне місце відведене аналізу зв'язків Катеринославської організації з іншими організаціями, поширенню її агітаційних листівок та творів В. І. Леніна не тільки в Катеринославі, а й в ряді пунктів Придніпров'я і Донбасу (при цьому виправлені ті помилки і домисли, які внесені в існуючу літературу). До найважливіших аспектів історії Катеринославської організації того часу віднесено утворення газети «Южный рабочий», високо оцінені ті її номери, коли газета була органом комітету, що, як відзначав В. І. Ленін, стояв «в апогеї розвитку»²³. Організація була також зв'язана з «Союзом російських соціал-демократів», на його пропозицію написала звіт Міжнародному соціалістичному конгресові в Парижі, який в 1900 р. був виданий у Женеві у вигляді брошури під назвою «Робітничий рух у Катеринославі». Тоді ж зміст брошури був викладений у німецькій і чеській газетах «Vorwärts» і «Pravo lidu»²⁴.

Революційного напрямку діяльності Катеринославський комітет РСДРП дотримувався до масових арештів 1900 р., які змінили його склад. Але й після цього в Катеринославській, як і в Київській, Одеській, Харківській та інших організаціях, де переважали «економісти», діяли і революційні соціал-демократи. Боротьба з «економістами» була запорукою майбутньої перемоги революційної соціал-демократії в будівництві партії.

В. І. Ленін, ще перебуваючи на засланні, розробив план побудови марксистської партії в Росії, в основу якого була покладена ідея утворення загальноросійської політичної газети. Автор стисло розкриває зміст ленінського плану. Щоб об'єднатися, проголошував В. І. Ленін, необхідно було, насамперед, розмежуватися з «економістами», ідейно розбити опортунізм, на позиціях марксизму виробити теоретичну єдність соціал-демократії. Ленінський план включав також вироблення спільних політичних поглядів, єдиного розуміння стратегії і тактики, визнання необхідності буржуазно-демократичної і соціалістичної рево-

²² Ленинский сборник УП.— С. 16, 18.

²³ Ленин В. И. С. И. Цедербауму // Полное собр. творив.— Т. 46.— С. 135.

²⁴ Укр. іст. журн.— 1981.— № 10.— С. 121—126.

люції. Важливо також було виробити спільні організаційні принципи, підготувати проекти програми і статуту, а вже потім, маючи спільні погляди на те, якою повинна бути партія, скликати з'їзд однодумців, щоб її утворити.

Цей конкретний план організації марксистської партії в Росії був складовою частиною розробленого В. І. Леніним в кінці XIX — на початку XX ст. вчення про марксистську партію нового типу. Автор викладає основні риси цієї партії. Насамперед, наголошено, що партія нового типу — це революційний авангард пролетаріату, партія соціальної революції та диктатури робітничого класу. Щоб здійснити корінні революційні перетворення, вона має бути ідейним союзом однодумців, заснованим на марксизмі, тісно поєднувати революційну теорію з революційною практикою. З ідейною спільністю в партії нового типу поєднується єдність політичних поглядів, цілей і дій, стратегії і тактики. В той же час партія є організованим і дисциплінованим загоном робітничого класу, будується на основах демократичного централізму. Ленінське вчення передбачало глибоко інтернаціональний характер партії і врахування в ній інтересів трудящих національно-територіальних районів країни. Завдяки цьому йшлося про партію, здатну за своїми ознаками здійснювати керівну роль у революційній боротьбі і революційному перетворенні суспільства.

Провідну роль у реалізації ленінського плану організації партії відіграла газета «Искра». В тексті розповідається про утворення, видання і поширення «Искры» і теоретичного журналу «Заря», про публікацію на їх сторінках, а також окремими виданнями творів В. І. Леніна, які сприяли виробленню єдності російської соціал-демократії. В цьому зв'язку розкрито ідеологічне, політичне та організаційне значення праці В. І. Леніна «Що робити?» у викритті «економізму» та підготовці партії. Редакція «Искры» розробила «Проект програми РСДРП», в якому чітко визначила найближчі і кінцеві цілі пролетарської партії, пропагувала основні положення її стратегії і тактики, виробила ставлення до революційних і опозиційних партій та організацій.

Центральним у другій проблемі є питання про згуртування соціал-демократичних організацій України навколо «Искры». В даній статті воно викладається стисло, реферативно. Спільно з редакцією «Искры» революційні соціал-демократи утворили в Києві, Полтаві і Харкові групи сприяння ленінській газеті, які стали опорними пунктами поширення іскровського впливу на Україні. Важливу роль у здійсненні ленінського плану відіграли агенти і кореспонденти «Искры». В Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Херсоні, Донбасі діяли Р. С. Землячка, Ф. В. Ленгнік, Г. І. Окулова, М. О. Скрипник, Д. І. Ульянов, О. Д. Цюрупа, О. Г. Шліхтер та інші соціал-демократи. В 1901-1903 рр. на Україну направлялися агенти П. А. Красиков, П. І. Радченко, М. О. Сільвін. Серед названих працівників було немало соратників В. І. Леніна, які провели велику роботу по згуртуванню соціал-демократичних організацій. Активно працювали на місцях і по транспортуванню «Искры» Й. Б. Басовський, Р. С. Гальберштадт, К. І. Захарова, В. М. Крохмаль, Л. М. Радченко, І. Г. Смідович та інші професійні революціонери, але не всі вони займали послідовно іскровські позиції, а після II з'їзду РСДРП стали меншовиками.

Важливим засобом зміцнення зв'язків місцевих організацій з «Искрою» було їх листування. В 1901 р. з редакцією листувалися соціал-демократичні організації 5 міст, у 1903 р. — 11 міст України. Тільки за опублікованими даними, соціал-демократичні організації і окремі соціал-демократи України в 1901—1903 рр. направили В. І. Леніну та «Искре» 260 листів і заяв, а одержали від них — 204 листа. Не менш важливого значення в ідейних та організаційних зв'язках набули кореспонденції в «Искру». За період до II з'їзду РСДРП в газеті було надруковано понад 290 кореспонденцій, в тому числі в 1901 р. 37 з 10,

в 1902 р.— 80 з 31, за сім місяців 1903 р.— 90 з 20 населених пунктів України. У 1901—1903 рр. на Україні були відомі всі номери ленінської «Искры», всі видані «Искрою» книги, брошури і листівки, в тому числі 20 окремих видань праць В. І. Леніна²⁵. В 1901 р. вони поширювалися не менш як в 9, в 1902 р. — в 34, в 1903 р. — в 50 містах, селищах і селах України. За цей час були зареєстровані 420 фактів виявлення і затримки поліцією іскровської літератури²⁶.

Ідейно озброюючись ленінізмом, соціал-демократи України відмежовувалися від «економістів», перебудовували політичну роботу і організаційну структуру відповідно до політичних і організаційних принципів «Искры». Вже в 1901 р. розпочалася діяльність іскрівських груп «Робітнича воля» (Київ), «Союз боротьби за визволення робітничого класу» (Харків), «Південна революційна група соціал-демократів» (Одеса), група іскровців у Катеринославському комітеті РСДРП. Але «економісти», зблокувавшись з нестійкими іскровцями та прихильниками «Южного рабочего» протягом певного часу утримували позиції. Становище навіть ускладнилося, коли на початку 1902 р. в Єлисаветграді з ініціативи «Южного рабочего» відбувся з'їзд південних організацій РСДРП, який створив органи, альтернативні «Искре».

Протягом 1902 р. в усіх комітетах велась напружена боротьба за їх перехід на ідейні позиції «Искры». В тексті вона викладена досить повно, тут же наводяться її наслідки, що виявилися в ідейно-політичному та організаційному завоюванні «Искрой» наприкінці 1902 — на початку 1903 р. більшості соціал-демократичних комітетів України. Про визнання «Искры» керівним органом заявили група «Южный рабочий» (жовтень 1902 р.), Харківський комітет РСДРП (кінець 1902 р., повторно — на початку 1903 р.), Київський і Херсонський комітети (березень), Одеський, Катеринославський комітети і комітет соціал-демократичного союзу гірничо-заводських робітників (квітень 1903 р.), пізніше — Миколаївський та Єлисаветградський комітети. Враховуючи події, які мали місце на II з'їзді РСДРП і після нього, відзначимо, що в частині названих організацій боротьба за вироблення іскровських поглядів не завершилася. Немало соціал-демократів не тільки в тих організаціях, які в своїх заявах про визнання «Искры» зробили певні застереження ідейно-політичного характеру, дотримувалися «економістських», напівіскровських чи центристських позицій, що не могло не позначитися на наступних взаєминах всередині РСДРП.

Проте відкрите визнання «Искры» найбільшими організаціями сприяло перемозі іскровського напрямку в усьому соціал-демократичному русі. Воно позначилось на діяльності зв'язаних з «Искрой» соціал-демократичних організацій і груп Олександрівська (тепер — Запоріжжя), Кременчука, Кривого Рога, Мелітополя, Павлограда, Полтави, Чернігова та інших міст. Про масовий розвиток соціал-демократичного руху під впливом «Искры» свідчить і той факт, що в іскровський період групи і організації соціал-демократів виникли в Балті, Білій Церкві, Бердичеві, Вінниці, Житомирі, Жмеринці, Кам'янці-Подільському, Козятині, Конотопі, Могильові-Подільському, Немирові, Новозибкові, Умані, Фастові, Черкасах, Шостці та інших містах. Поряд з професіональними революціонерами зросла роль у будівництві партії соціал-демократів-робітників. Активними учасниками цього процесу на Україні були Н. Є. Вілонов, А. К. Войцехович, Н. І. Дубовий, І. Ю. Захаренко, М. М. Кабаненко, Й. А. Кристаловський, Г. П. Матлахов, Г. І. Петровський, П. І. Пузанов, О. Г. Скороход, П. П. Татко, А. В. Трофімов, І. А. Чигрин, сотні інших передових робітників.

В міру посилення позицій «Искры» серед соціал-демократів зростав її вплив у революційному русі. Як показано в главі, іскровський період

²⁵ Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.): Показчик архівних документів.— К., 1977.— С. 46—93.

²⁶ Там же.

на Україні, як у країні в цілому, відзначений масовим піднесенням робітничого руху. Внаслідок розгортання соціал-демократичної агітації мало місце не тільки кількісне зростання руху робітників, а й перехід його до політичних форм боротьби з царизмом. Масовими стали пред'явлення політичних вимог, проведення політичних страйків, демонстрацій і мітингів, відзначення 1-го Травня, активна участь соціал-демократичних комітетів у політичній боротьбі.

Ці факти переконливо продемонстрував загальний політичний страйк влітку 1903 р. Розпочавшись у Закавказзі, він втягнув робітників Одеси, Києва, Миколаєва, Катеринослава, Єлисаветграда та інших міст, супроводжуючись багатолюдними мітингами, політичними демонстраціями, збройними сутичками робітників з поліцією і військами. За оцінкою В. І. Леніна, в ході страйку робітники показали «дійсно високі і активні форми боротьби»²⁷.

Важливо, що в ході страйку в Одесі, Києві і Катеринославі потерпіли крах спроби послідовників жандармського полковника Зубатова насадити легальні «робітничі організації», щоб відвернути робітників від боротьби з царизмом. На основі подій в Одесі (виступів робітників проти зубатовців) В. І. Ленін писав, що «зубатовська епопея закінчилася жалюгідним крахом, зробивши далеко більше на користь соціал-демократії, ніж на користь самодержавства»²⁸. Досвід загального страйку в містах України широко висвітлювався на сторінках «Искры». Йому присвячені звіт про страйк у Катеринославі члена комітету В. П. Ногіна (надруковано в додатку до № 52 «Искры»), брошури членів Одеського і Київського комітетів О. І. Виноградової і В. В. Вакара «Липневі дні в Одесі» та «Революційні дні в Києві».

Поряд з робітничим рухом і під його впливом набирали силу селянські виступи проти царських властей, поміщиків і куркульства. В авангарді аграрних виступів у 1902 р. йшли селяни Полтавської і Харківської губерній, в наступному році — Волинської, Київської, Подільської і Херсонської губерній. Незважаючи на стихійність, неорганізованість і розрізненість цих виступів, В. І. Ленін вважав їх прикладом «безсумнівно революційного селянського руху»²⁹. Соціал-демократи активно втручалися в селянський рух, направляли в села «Искру», листівки, брошури В. І. Леніна «До сільської бідноти», закликали до зміцнення союзу робітників і селян, викривали псевдосоціалістичні лозунги, буржуазний характер аграрної програми і дрібнобуржуазну тактику соціалістів-революціонерів (есерів). У цей час були зроблені перші спроби створення селянських соціал-демократичних організацій. До них належить гурток «Зіронька», створений у с. Зеленому Верхньодніпровського повіту у 1901 р.; гурток, організований Ф. А. Сергеевим (Артемом) у с. Федорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ. в 1902 р.

У ці роки бурхливо розвивався студентський рух. Студенти протестували проти «Тимчасових правил», за якими протестуючих віддавали в солдати. За участю студентів Києва, Харкова, Одеси в 1899—1903 рр. відбулося кілька всеросійських студентських страйків та з'їздів. На з'їзді в Ризі в січні 1902 р. студентським організаціям було рекомендовано перейти до політичної боротьби проти царизму і встановити тісні зв'язки з комітетами РСДРП³⁰. В Києві, Катеринославі, Одесі і Харкові частина студентів вступала в загальні організації, інші створювали окремі студентські організації, що працювали під керівництвом місцевих комітетів РСДРП.

²⁷ Ленін В. І. Самодержавство і пролетаріат // Повне збір. творів.— Т. 9.— С. 128.

²⁸ Ленін В. І. Ера реформ // Там же.— Т. 7.— С. 304.

²⁹ Ленін В. І. Дрібнобуржуазний і пролетарський соціалізм // Там же.— Т. 12.— С. 36.

³⁰ Искра.— 1902.— 10 марта.

Дуже скромними ще були наслідки соціал-демократичної роботи серед солдатів. Але в деяких містах окремі солдати були залучені в соціал-демократичні організації, в Катеринославі, Одесі, Павлограді та інших містах створювалися перші солдатські соціал-демократичні гуртки.

Друге питання завершується аналізом боротьби з буржуазним націоналізмом за інтернаціональне згуртування трудящих. Ідейною основою інтернаціоналістської діяльності соціал-демократичних організацій були твори В. І. Леніна, «Искра», власні листівки цих організацій та їх практична робота, спрямована як проти великодержавного (великоросійського), так і проти місцевого націоналізму. Керовані В. І. Леніним, спираючись на його допомогу, соціал-демократи України нагромадили немалий досвід викриття федералізму і сепаратизму Бунду, сіонізму псевдоробітничої «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), націонал-реформізму організацій зубатовської «незалежної єврейської робітничої партії». Націоналістична діяльність цих партій значних наслідків не мала, а «незалежники»-зубатовці одержали рішучу відсіч інтернаціонального пролетаріату в літньому страйкові 1903 р.

Не могли похвалитися успіхами і українські націоналістичні групи і організації. В 1900 р. виникла Революційна українська партія (РУП), яка об'єднала неоднорідні елементи — від дрібнобуржуазних демократів, що вимагали автономії України, до крайньо правої, шовіністичної групи, що виступала під лозунгом «Україна для українців». Тоді ж на таких же правих позиціях утворилася Українська соціалістична партія (УСП), що була сколком з ППС. Праві, шовіністичні елементи в 1902 р. виділилися з РУП і утворили Народну українську партію (НУП). Пізніше, в кінці 1904 р., від РУП відкололася ще одна група, яка утворила Український соціал-демократичний союз («Спілку»). Решта РУП, керована В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем, Л. Юркевичем в грудні 1905 р. переіменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

Незважаючи на «революційні» лозунги, всі ці партії були націоналістичними, прагнули відособити українських робітників від російських, розколоти інтернаціональну єдність робітничого і соціал-демократичного руху. Передові робітники, згуртовуючись навколо революційних соціал-демократів, відмежовувалися від націоналізму рупівців. Київська охранка в 1903 р., інформуючи про РУП, відзначала, що вона, «завдяки її націоналізмові, не має успіху серед простого народу» і що «робітники ідуть в інтернаціональні робітничі організації»³¹.

Отже, ленінська «Искра» не тільки згуртувала місцеві соціал-демократичні комітети, вона також об'єднувала на марксистській основі передових робітників, виробляла в них імунітет до опортунізму і націоналізму. Відзначаючи пізніше переможну боротьбу «Искры» з «економізмом», В. І. Ленін писав: «Весь цвіт свідомого пролетаріату став на сторону «Искры»³².

Третє питання включає аспекти, зв'язані з підготовкою II з'їзду РСДРП, аналізом його рішень та їх значення. Перемога ленінсько-іскровського напрямку в соціал-демократичному русі дозволила приступити до практичної підготовки з'їзду. Вона включала попередню розробку проектів Програми і Статуту партії, чого не було зроблено напередодні I з'їзду, утворення Організаційного комітету (ОК) по скликанню з'їзду та забезпеченню його роботи.

Під керівництвом «Искры» ОК, знаходячись спочатку в Харкові, а потім у Києві, провів необхідну роботу по підготовці скликання з'їзду. Він зв'язався з комітетами РСДРП, поширював серед них іскровську літературу і власні листівки. В лютому 1903 р. на нараді ОК в Харкові

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 17, арк. 19.

³² Ленін В. І. Соціалізм і війна // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 324.

був затверджений проект статуту з'їзду, яким визначалися умови на право участі організацій у з'їзді, кількість делегатів (по два кожна організація, Бунд—три). ОК розіслав цей проект на розгляд місцевих організацій.

На 1 лютого 1903 р. ОК визнали і підтримали 16 комітетів і союзів РСДРП. В квітні, після затвердження статуту з'їзду місцевими організаціями, їх число збільшилось до 27. Серед них було 7 організацій від України. Всі вони були запрошені до участі в з'їзді партії. Бюро ОК, перемістившись у квітні в Київ, завершило роботу по організаційній підготовці з'їзду. Воно керувало виборами делегатів, організувало їх нелегальний виїзд за кордон. На його пропозицію, за структурою, складеною В. І. Леніним, комітети підготували доповіді з'їзду про свою роботу. На жаль, не всі вони збереглися.

II з'їзд РСДРП з 17 до 24 липня 1903 р. працював у Брюсселі, з 29 липня до 10 серпня — в Лондоні. За визначенням В. І. Леніна, головне завдання з'їзду полягало в утворенні «справжньої партії на тих принципових і організаційних началах, які були висунуті і розроблені «Искрой»³³. На з'їзді були представлені 7 соціал-демократичних організацій України (майже 27% від загальної кількості). Разом з В. І. Леніним за перемогу іскровського напрямку боролися делегати Київського (П. А. Красиков і І. К. Нікітін), Катеринославського (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) та Одеського (Р. С. Землячка) комітетів. Делегати Харківського і Миколаївського комітетів, групи «Южного рабочего» і Союзу гірничозаводських робітників хиталися між «Искрой» і її противниками, а після з'їзду стали меншовиками. За таких умов з'їзд перетворився на арену гострої боротьби між революційним і опортуністичним крилом депутатів.

Одним з основних питань роботи з'їзду було прийняття Програми партії. На обговорення з'їзду був винесений проект Програми РСДРП, складений редакцією «Искры». Опортуністи своїми поправками прагнули змінити його революційний характер. Зокрема, А. С. Мартинов (Піккер) виступав проти включення в Програму завдання внесення соціалістичної свідомості в стихійний робітничий рух, заперечуючи керівну роль партії в революційному русі пролетаріату. «Економіст» В. П. Акімов (Махновець) заперечував проти включення в Програму вимоги диктатури пролетаріату, мотивуючи це відсутністю такої вимоги в програмах соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу. «М'який» іскровець Л. Д. Троцький виступав проти диктатури пролетаріату, посилаючись на те, що робітничий клас є меншістю населення. Опортуністи протиставляли диктатурі пролетаріату ідею «демократії», розглядаючи її з абстрактних, неklasових і неісторичних позицій.

Не розуміючи необхідності залучення селянства до участі в революції, «економіст» Мартинов, бундівець Лібер, центристи — делегати Миколаївського комітету і групи «Южного рабочего» Д. П. Калафаті (Махов) і Є. Я. Левін (Єгоров) виступали проти аграрних вимог, вважаючи їх непотрібними в програмі пролетарської партії. Польські соціал-демократи і бундівці заперечували включення в програму права націй на самовизначення, протиставляючи йому екстериторіальну, націоналістичну програму «культурно-національної автономії».

Аргументи В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, твердих іскровців були настільки переконливими, що з'їзд відхилив всі опортуністичні поправки та заперечення і 50 голосами при одному, що утримався, схвалив іскровську редакцію Програми РСДРП. Авторем детально аналізується зміст і значення цього партійного документу. Тут лише коротко скажемо, що Програма РСДРП визначала як найближчі завдання російського пролетаріату (буржуазно-демократична революція, демократична республіка), так і наступні цілі (соціалістична революція, дикта-

³³ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад // Там же.— Т. 8.— С. 187.

тура пролетаріату). З метою здійснення кінцевої мети (побудови соціалізму) вона наголошувала на створенні союзу робітничого класу і селянства, забезпеченні керівної ролі партії в революційному русі, необхідності підтримки національно-визвольного руху пригнічених народів Росії.

Прийняттям Програми РСДРП з'їзд створив основи для вироблення її революційної стратегії і тактики. В дусі «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса було визначено ставлення до демократичних рухів. З'їзд ухвалив також ряд конкретних резолюцій — про ставлення до ліберальної буржуазії (проект Г. В. Плеханова), до соціалістів-революціонерів, до професійної боротьби робітничого класу, про фабричних старостів, про ставлення до учнівської молоді та ін. Ці тактичні резолюції відповідали назрілим потребам революційного руху.

Два протилежних підходи до створення партії визначилися при обговоренні її Статуту. В доповіді В. І. Леніна обґрунтовувалась необхідність побудови партії на принципах централізму і дисципліни, в їх поєднанні з внутріпартійною демократією. Ю. О. Мартов і його прихильники заперечували необхідність закріплення в Статуті вимоги партійної дисципліни, виступали проти створення централізованої революційної партії. Але хоч при голосуванні першого параграфу (про членство) вони одержали невелику перевагу, в цілому схвалений з'їздом Статут будував партію на принципі демократичного централізму, відповідав вимогам утворення партії нового типу.

При обговоренні Статуту та інших питань з'їзд відхилив націоналістичний принцип федерації, запропонований Бундом, відхилив ультиматум про визнання його єдиним представником єврейського пролетаріату, підтвердив інтернаціональний, всеросійський характер партії. В зв'язку з цим делегати Бунду залишили з'їзд, заявивши про вихід Бунду з РСДРП. Це мало ще й той наслідок, що співвідношення сил на з'їзді при формуванні керівних органів партії змінилося на користь прихильників В. І. Леніна.

При виборах ЦК РСДРП в його склад увійшли Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік і В. О. Носков — голосами твердих іскрівців. Тією ж більшістю голосів була обрана редакція ЦО — газети «Искра» в складі В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і Ю. О. Мартова (останній увійти в редакцію відмовився). Головою Ради партії з'їзд обрав Г. В. Плеханова. Чотири інших члени Ради виділялися на паритетних началах від ЦК і ЦО. З того часу прихильників В. І. Леніна, твердих іскрівців, що одержали більшість голосів на виборах, стали називати більшістю або більшовиками, а їх противників — меншістю або меншовиками.

Підсумовуючи рішення II з'їзду РСДРП, відзначимо, що на ньому завершився розпочатий попереднім з'їздом процес об'єднання соціал-демократичних організацій і була зміцнена партія робітничого класу Росії. З'їзд успадкував здобутки I з'їзду, вироблену ним і підтвержену досвідом назву партії — Російська соціал-демократична робітничая партія. За прийнятими ним рішеннями він був більш установчим, ніж перший. «У 1898 році зібрався перший з'їзд, який заснував Російську соціал-демократичну робітничу партію і намітив її завдання, — відзначав В. І. Ленін. — У 1903 році відбувся другий з'їзд, який дав партії програму, ухвалив ряд резолюцій про тактику і вперше спробував створити цільну партійну організацію»³⁴.

Але другий з'їзд відрізняється від першого тим, що він був підготовлений перемогою ленінсько-іскровського напрямку, що наклало новий політичний відбиток на РСДРП. На цьому з'їзді в своїй більшості РСДРП при вирішенні програмних, організаційних і тактичних питань

³⁴ Ленін В. І. Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії // Там же. — Т. 10. — С. 195—196.

сформувалася як партія нового типу, яка докорінно відрізнялася від соціал-реформістських партій II Інтернаціоналу. «Більшовизм, — писав В. І. Ленін існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»³⁵.

«Утворення більшовицької партії стало поворотним пунктом в історії російського і міжнародного робітничого руху»³⁶. Російський пролетаріат одержав політичну організацію, яка керувала його боротьбою за революційне перетворення суспільства. Своїми Програмою і Статутом, стратегією і тактикою, досвідом революційної діяльності ленінська партія стала зразком для створення в майбутньому партій нового типу в інших країнах.

Одержано 14.07.89

В реферативном плане освещается участие революционных социал-демократов Украины в борьбе за создание марксистской партии в России, основное внимание обращается на роль В. И. Ленина, руководимой им «Искры», место I и II съездов РСДРП в этом процессе.

³⁵ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 6.

³⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова редакція).— К., 1985.— С. 6.

50-річчя возз'єднання Західної України з УРСР

М. І. Панчук (Київ)

Знаменна подія в історії українського народу

Показана самовіддана боротьба трудящих західноукраїнських земель під керівництвом КПЗУ за соціальне і національне звільнення, розкривається значення історичного акту возз'єднання для усього українського народу.

Возз'єднання Західної України з Українською РСР нарівні з небагатьма доленосними подіями займає особливе місце в багатовіковій історії українського народу. Проблеми об'єднання етнічних земель, створення єдиної держави завжди хвилювали народні уми і серця, передавалися із покоління в покоління. І кожне з них, переймаючи накопичений досвід, досвід тимчасових успіхів і багатьох невдач, які сторіччями сприймалися також як тимчасові, оскільки споконвічною й загальнонародною залишалася мрія про возз'єднання, продовжувало важку боротьбу, примножувало й подвиги, й жертви на честь Вітчизни.

Утворення Радянської держави на тій частині українських земель, до якої, за визначенням Ф. Енгельса, як «... до свого природного центру»¹, віками тяжіло населення західноукраїнських земель, наблизило здійснення загальнонародної мрії. Слідом за трудящими Наддніпрянської України у квітні 1919 р. за встановлення влади Рад виступають пролетаріат і солдатські маси Дрогобича, селяни навколиш-

¹ Енгельс Ф. Німеччина і панславизм // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 11.— С. 202.

ніх сіл. Влітку 1920 р. постають Бойківська та Галицька радянські республіки. Але й цього разу мрії не привелося здійснитися. Пояснювалося це, насамперед, політичною неорганізованістю робітничого класу, відсутністю єдності в його лавах. Не зміг тоді пролетаріат повести за собою природних союзників — селянські та солдатські маси. Розз'єднаною виявилася інтелігенція. Міжнародні умови також склалися не на користь тих, що боролися за соціальне і національне визволення. Радянська Україна задихалася у вогні громадянської війни, разом з братньою Росією Рад відстоювала вона жовтневі завоювання. І допомога, надана нею робітникам і селянам західноукраїнських земель, не могла бути достатньою. І справа не стільки в опорі експлуататорських верхів, безпринципності буржуазно-націоналістичних політиканів, скільки в тому, що західноукраїнські землі знову стали об'єктом посиленої експансії сусідніх держав, які мали підтримку країн Антанти. Коли розпалася Австро-Угорська імперія, Північну Буковину окупувала боярська Румунія, Закарпаття — буржуазна Чехословаччина, Західну Україну — буржуазно-поміщицька Польща.

Проте такий поворот історичних подій, навіть з урахуванням вікових традицій як національного гноблення, так і безкомпромісної боротьби проти цього гноблення, не зважаючи на увесь драматизм, — усього цього не віддалив, а якраз наблизив історичну мрію про возз'єднання. Складну, діалектично суперечливу ситуацію, що створилася на західноукраїнських землях, точно змалював Я. Галан. «На цій землі мінялись вивіски й шлагбауми, замість одних мундирів з'являлись інші, але кайдани лишалися одні й ті ж, і звільнитися від них не під силу було людям, що знали волю лише з дідівських переказів, з чуток. Та й не могло слово «свобода» стати плоттю там, де кожне живе слово було «забороненою піснею», де на варті рабства стояла міць трьох імперій»², — писав він.

Зростаюча матеріальна могутність і духовне багатство Радянської України давали животворну силу підкореним фізично, але не зламаним духом національної єдності західноукраїнським братам. Коротшим, але значно крутішим став їхній важкий шлях до об'єднання. Його перетинали тюрми й концтабори. Цей шлях заперечували прихильники орієнтації на зовнішні сили, ті, хто готовий був у черговий раз принести в жертву національні інтереси народу заради задоволення своїх вузьокласових політичних амбіцій за допомогою іноземних держав. Цей шлях не влаштовував тих, що сподівалися на переродження Радянської України і чекали, що наслідком цього переродження буде держава «класового миру» і «національної гармонії». Але це був єдино правильний шлях для трудівників Західної України — робітничого класу, трудящого селянства, трудової інтелігенції.

На шлях безкомпромісної боротьби за возз'єднання Західної України з Радянською Україною закликала трудящих Комуністична партія Західної України (до 1923 р. — Комуністична партія Східної Галичини). Її створення в лютому 1919 р. внесло істотні корективи в суспільно-політичне життя Східної Галичини, а згодом і всієї Західної України. Монопольне право буржуазно-націоналістичних партій представляти інтереси національно-визвольного руху було підірване. Більше того, розуміння багатьма з цих формувань того факту, що комуністична партія — якісно нова й вища форма політичної організації робітничого руху, — зумовило їхній вступ у пролетарську партію нового типу. Навколо робітничого класу, керованого Комуністичною партією, в процесі боротьби за соціальне й національне визволення об'єдналися всі демократичні сили суспільства, що сповідали ідеологію інтернаціоналізму, неможливого без справжнього патріотизму.

Під прапором боротьби за возз'єднання народу КПЗУ висунула

² Галан Я. Велич визволеної людини. Твори у 4 т. — К., 1978. — Т. 3. — С. 411.

широку програму, що відображала соціальні й національні інтереси трудящих. Робітники побачили в цій програмі своє прагнення до ліквідації експлуатації, докорінного поліпшення умов життя і праці. У ній знайшла відображення селянська мрія про землю. Здійснення цієї програми відкривало необмежені можливості творчої діяльності інтелігенції, її активної участі в розвитку науки, і культури, збагаченні духовного життя всього народу.

Національна й політична безправність, соціальне гноблення переважної більшості населення Західної України у складі буржуазно-поміщицької Польщі зумовлювали постійне розширення соціальної бази комуністичного руху в цьому регіоні України. Лави самовідданих і послідовних борців за реалізацію висунутої Компартією Західної України програми соціального і національного визволення, об'єднання на радянській основі українського народу весь час зростали й зміцнювалися. Якщо на першій конференції партії у 1919 р. було представлено 182 комуністи, то в середині 30-х років Компартія Західної України об'єднувала близько 5 тис. чоловік. Під керівництвом партії діяла Комуністична спілка молоді Західної України, що об'єднувала тисячі юнаків і дівчат, а також профспілкові організації у містах і селах. Значна робота проводилася через такі напівлегальні організації як «Союз пролетаріату міст і сіл», «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання», «Українське селянське об'єднання» та ін. Комуністи поширювали свій вплив на членів профспілок, страхових товариств, читалень «Просвіти», гуртків «Рідної школи», економічних, спортивних та інших масових легальних організацій. У 1937 р., наприклад, під керівництвом партії функціонувало понад 250 культурно-освітніх, кооперативних та спортивних об'єднань трудящих.

В авангарді революційно-визвольного руху, політичну спрямованість якого визначала боротьба за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною, виступали нафтовики, залізничники, працівники деревообробних підприємств, будівельники Львова, Борислава, Дрогобича, Ковеля, Луцька, Стрия, Станіслава, Тернополя та інших робітничих центрів. Тому особливу увагу КПЗУ зосереджувала на роботі в робітничих організаціях, насамперед у професійних спілках. При Центральному Комітеті і окружках партії були створені спеціальні відділи, які спрямовували роботу профспілок на боротьбу за встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення соціального забезпечення, звільнення політичних в'язнів. Комуністи викривали підступну тактику буржуазних і дрібно-буржуазних партій які, сповідаючи теорію австромарксизму, прагнули створювати профспілкові та інші громадські організації за національною ознакою, розпалювали міжнародну ворожнечу і недовіря між трудящими. Вони закликали робітників незалежно від національності створювати єдині профспілкові та інші організації трудящих, кріпити їх єдиний, інтернаціональний фронт. При цьому революційно-визвольна боротьба трудящих поєднувалася з революційним рухом Західної Білорусії і всієї Польщі. У загальних страйках і демонстраціях, що відбувалися повсюдно, масових походах безробітних відчайдушністю й мужністю робітників та жорстокістю властей особливо відзначається «кривава середя» 31 березня 1926 р. в Стрию, коли загинуло 13 безробітних. У квітневих 1936 р. барикадних боях у Львові зміцнювалася класова солідарність трудящих усіх національностей країни, їхня братерська дружба.

Під керівництвом Комуністичної партії в ході класових битв склався й зміцнювався союз робітничого класу і селянства — найважливіша передумова возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Жорстока експлуатація, безземелля й малоземелля, політичне безправ'я та національне гноблення, яких постійно зазнавала се-

лянська біднота, створювали міцну соціально-економічну основу бойового союзу пролетаріату і мільйонних мас селянства, визначали спільність їхньої мети в боротьбі за соціальне і національне визволення. У селянському русі дедалі ширше застосовувалися такі типово пролетарські форми боротьби, як демонстрація і страйк, у яких тісно поєднувалися економічні й політичні вимоги. Першотравневі заворушення 1924 р. в Заболотіві, Ліське збройне повстання селян 1932 р., що тривало понад 20 днів, Ковельський і Луцький страйки, що охопили 160 сіл Волині, стали етапними подіями у розгортанні революційного селянського руху, у становленні та зміцненні союзу робітників і селян.

Революційна боротьба трудящих за свої класові інтереси не залишила осторонь і інтелігенцію, прогресивна частина якої рішуче перейшла на сторону трудящих. Провідні позиції у гострому ідеологічному протиставленні в Західній Україні належали революційним літераторам, що об'єдналися в творчих організаціях «Горно» і «Західна Україна». «Стоїмо на засадах пролетарської ідеології, обгрунтованої Марксом», — заявляли в декларації 1928 р. творці «Горна». Їхнє художнє слово стояло на сторожі інтересів трудящих, піднімало їх на боротьбу за соціальне і національне визволення.

Творча праця революційних літераторів була невіддільною від їхньої громадсько-політичної діяльності. Вони активно співробітничали в комуністичній і прогресивній легальній і нелегальній пресі. Я. Галан, наприклад, редагував журнал «Освіта», О. Гаврилюк — «Знання», С. Тудор — «Вікна», І. Михайлюк — «Плуг» і «Зеркало», В. Бобинський — газету «Світло», П. Козланюк — «Сила» і «Наша земля», К. Пелехатий — «Сель-Роб» і т. ін. А всього в різні роки комуністи Західної України видавали близько 200 газет і журналів. Незважаючи на жорстокий терор і цензурні переслідування, вони являли один з найбільш оперативних і ефективних каналів зв'язку партії з масами, були його бойовою трибуною, могутньою зброєю ідейно-політичного виховання трудящих. За допомогою революційних літераторів КПЗУ поширювала й зміцнювала свій вплив на всю інтелігенцію, залучала її до революційної боротьби. У жовтні 1935 р. в умовах активізації зусиль трудящих, спрямованих на згуртування в єдиному антифашистському народному фронті, Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк, С. Тудор у руслі лінії Компартії Західної України разом з 35 письменниками всієї Польщі звернулися із закликом до всіх діячів культури об'єднатися в боротьбі проти загрози фашизму і війни. «Якщо в народних масах, робітничих і селянських, росте прагнення до об'єднання сил у боротьбі з фашизмом, ми повинні ставати з ними в одних лавах, — відзначалося в обнародованій декларації. — Незалежно від різниці у поглядах на політику, філософію, мистецтво, незалежно від мови, якою ми творимо, ми з метою співпраці з єдинокордонним рухом мас виступаємо спільно. Виступаємо проти позбавлення політичних прав народних мас. Боремося проти національного гноблення. Закликаємо всіх незалежних письменників і митців до солідарності з нами у боротьбі за прогрес, мир і культуру»³.

Ці гасла, висунуті пролетарськими письменниками, знайшли відгук серед багатьох працівників культури, що зібралися на свій Антифашистський конгрес у травні 1936 р. Конгрес висловив цілковиту солідарність з народним фронтом і глибоку повагу й співчуття робітничому класові Львова, Кракова та інших міст, де була пролита героїчна кров його кращих синів, заявив про свою солідарність із визвольним рухом трудящих⁴. Активна участь у революційно-визвольній боротьбі інтелігенції примножувала інтелектуальний потенціал партії, носіями й виразниками якого були її професіональні кадри, вихідці

³ Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові: 36 документів і матеріалів. — К., 1984. — С. 54—56.

⁴ Там же. — С. 188.

переважно з робітників і селян, і який постійно підтримувався й збагачувався професіоналізмом працівників науки, освіти й культури. Партія виховала таких самовідданих борців за інтереси трудящих, організаторів, агітаторів і пропагандистів як А. Бароль (Савка), С. Бойко, С. Букаччук, В. Корбутяк, В. Коцко, О. Коцко, М. Левицький, Г. Михаць, М. Нашковський, Т. Новак, М. Павлик, О. Платонова, І. Сивохін, М. Теслюк, І. Тишак, Н. Хомин та багато інших. З їхньою участю вироблялася тактична лінія партії, удосконалювалося внутріпартійне життя, організаторська та ідейно-політична робота. Це вони, як і тисячі інших активістів партії, очолювали окружні, міські, районні та первинні партійні організації, кажучи словами В. І. Леніна, «діяли уперто, неухильно серед пролетарських мас, допомагаючи розвитку їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності»⁵. З їхніми іменами пов'язані найважливіші політичні акції, що визначають гостроту й напруження революційно-визвольної боротьби в Західній Україні.

Визначну роль у розвитку комуністичного руху на західноукраїнських землях, у всій Компартії Польщі відіграли К. Саврич (Максимович), Й. Крілик (Васильків), Р. Кузьма (Турянський), М. Заячківський (Косар), Г. Іваненко (Бараба), Є. Чешейко-Сохацький (Братківський) — керівники Компартії Західної України в 1919—1934 роках, її теоретики. Це їхніми зусиллями марксистсько-ленінське вчення — ідеологія всіх пролетарських партій нового типу — перекладалося на мову конкретно-історичної соціально-економічної дійсності Західної України, втілювалося в програмні настанови КПЗУ в робітничому, селянському, національно-визвольному русі. Визначальною була їх участь у виробленні рішень з'їздів і конференцій партії, пленумів її Центрального Комітету, в удосконаленні ідейно-політичної та організаторської діяльності КПЗУ. Цим і зумовлюється значний інтерес громадськості республіки до творчої спадщини визначних діячів Компартії Західної України, численні пропозиції про видання збірника вибраних промов та статей К. Саврича, Й. Крілика, Р. Кузьми, М. Заячківського, Г. Іваненка, Є. Чешейко-Сохацького. Цей інтерес пояснюється й тим, що вони, як і багато керівних працівників та активістів партії польських комуністів, виявилися жертвами безпідставних репресій. К. Саврич, Й. Крілик, Р. Кузьма, а разом з ними і більшість членів ЦК КПЗУ в 1927 р. були обвинувачені у відході від ленінської національної політики, зокрема у підтримці так званого націоналістичного ухилу в КП(б)У на чолі з О. Шумським. Критичний аналіз цієї сукупності заходів КП(б)У у сфері міжнародних відносин у СРСР свідчить про безпідставність звинувачень О. Шумського в націонал-ухильництві. Керівники Компартії Західної України вже у той період, у 1927 р., висловили свою принципову незгоду з оцінками, які було дано в КП(б)У діяльності наркома освіти УСРР О. Шумського під тиском тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича. Вони вчасно вловили відхилення від ленінської концепції соціалізму, що вже тоді намічалися, зокрема в галузі національної політики. Виступаючи проти «святоточних декларацій» про становище в СРСР, вони вважали за необхідне «висвітлювати як всі досягнення, так і всі загрози соціалістичного будівництва в СРСР, щоб таким чином залучати маси до активної участі в передумованні всіх тих проблем, які стоять перед трудящими СРСР та їх авангардом — ВКП(б)»⁶.

Існуюча система командно-адміністративних методів керівництва в партії і в країні, яка не допускала інакомислення, використала виступ керівників КПЗУ як привід для розправи над ними та над усією пар-

⁵ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (Некролог) // Повн. збір. творів.— Т. 20.— С. 76.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі ІА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 6, оп. 2, спр. 131, арк. 5.

тією трудящих Західної України. Рішенням Виконкому Комінтерну 18 лютого 1928 р. К. Саврича, Й. Крілика, Р. Кузьму та їх прихильників було виключено з партії і Комінтерну. КПЗУ фактично було розгромлено, а її колишніх керівників у 1933 р. разом з О. Шумським — репресовано.

Криза в партії, в результаті якої її кількісний склад скоротився на дві третини, надзвичайно болісно відбилася на розвитку революційно-визвольного руху в Західній Україні. Потрібне було величезне напруження сил для зміцнення всіх ланок партії, відновлення її бойовитості. У цій роботі повністю розкрилися здібності й можливості, визначний талант теоретиків і організаторів партії М. Заячківського та Г. Іваненка — секретарів ЦК КПЗУ. Тактична лінія партії в керівництві революційним рухом мас в цей час відзначалася відходом від догматизму й сектантства, була спрямована на зміцнення інтернаціональної єдності трудящих у класовій боротьбі. У 1932 р. партія об'єднувала понад 4400 комуністів. Проте в 1933 р. проти Заячківського і Іваненка, інших керівників і активістів КПЗУ були висунуті безпідставні звинувачення в зраді. Арешт М. Заячківського та інших членів Політбюро ЦК КПЗУ деморалізував партію. Понад 75% партійного активу було усунуто від активної участі в роботі партії, багато її організацій, серед них і окружних, було розпущено. У вересні 1933 р. М. Заячківський та Г. Іваненко за сфабрикованою справою «Української військової організації» були засуджені і загинули. Заарештований також за неправдивим звинуваченням Є. Чешейко-Сохацький, який став генеральним секретарем ЦК КПЗУ замість М. Заячківського, у 1934 р. в період слідства покінчив життя самогубством.

Наслідки беззаконня, допущеного щодо Компартії Західної України в 1927—1928 та 1933 роках, були трагічним ланцюжком до остаточного розгрому Компартії Польщі та в її складі КПЗУ. У 1938 р. Виконком Комінтерну, повіривши провокаційним звинуваченням проти КПП, прийняв постанову про розпуск Компартії Польщі. В умовах сталінської сваволі, що мала тяжкі наслідки не лише для ВКП(б), а й для всього міжнародного комуністичного руху, героїчна діяльність КПП була перекреслена. І тільки у дні роботи XX з'їзду КПРС була опублікована спільна заява Центральних Комітетів Комуністичної партії Радянського Союзу, Польської об'єднаної робітничої партії, комуністичних партій Болгарії, Італії і Фінляндії про безпідставний розпуск КПП. Цією заявою були відкинуті несправедливі звинувачення проти Компартії Польщі та її складових — Компартії Західної України і Компартії Західної Білорусії, повністю відновлено їх революційну честь, історичні заслуги перед трудящими, створено необхідні умови для дослідження й висвітлення історії комуністичного руху Західної України.

Розпуск КПЗУ як складової частини партії польських комуністів значно ускладнив розв'язання проблеми возз'єднання українських земель, мав негативні наслідки для розвитку визвольного руху в Західній Україні. Такими є історичні реальності. Разом з тим цілком очевидний і той факт, що саме в 20—30-і роки завдяки діяльності Компартії Західної України, що виступала в авангарді всіх прогресивних сил регіону, в національно-визвольному русі тут міцно утвердилась думка, що майбутнє Західної України можливе лише на шляхах її возз'єднання з Україною Радянською. Ця ідея проймає Маніфест ЦК КПЗУ (листопад 1936 р.) «За волю, за щасливе майбутнє українського народу». «Всіх, кому дорога свобода і щасливе майбутнє українського народу, кому дороге історичне завдання об'єднання всіх українських земель,— говорилося в ньому,— комуністи закликають до спільної боротьби по шляху, який вказали нам наші радянські брати»⁷.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 236, арк. 128.

У вересні 1939 р. друга світова війна поставила народи Європи, як і всього світу, перед історичним вибором. І вони його зробили, об'єднавшись у антигітлерівську коаліцію, завдали поразки фашизму. Але таке «вирівнювання» світової історії на її особливо драматичному відрізку розвитку зовсім не звільняє істориків, соціологів, політологів різних світоглядних шкіл і напрямів від поглибленого пошуку відповідей на запитання, як і чому почалася друга світова війна, що було упущено для її відвернення. Безперечно, що відповіді на ці запитання, так само як і уроки історії, примножать сукупний досвід людства.

У зв'язку з цим перспективним і плідним убачається зміцнення співробітництва вчених Радянського Союзу і Польської Народної Республіки, що намітилося в дослідженні зазначених проблем. Публікація тез «Переддень і початок другої світової війни», підготовлених Комісією вчених СРСР і ПНР — наочне тому підтвердження. Абстрагуючись від розгляду всіх проблем, що аналізуються в зазначених тезах, спинимося лише на одному питанні — питанні про возз'єднання Західної України з Українською РСР восени 1939 р.

У конкретній обстановці того часу, коли реальною стала загроза виходу армій агресора до радянсько-польського кордону, Радянський уряд прийняв рішення взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусії. Цілком природно, що, як відзначає Комісія вчених СРСР і ПНР, «вступ Червоної Армії на ці землі (Західну Україну і Західну Білорусію — М. П.) 17 вересня був зустрінутий в польському суспільстві з болем і навіть викликав ворожу реакцію»⁸. Це й зрозуміло, оскільки зачіпалися інтереси суверенної Польської держави, яка на той час уже стала жертвою гітлерівської агресії. Це пояснимо тим більше, якщо мати на увазі договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. Укладення цього договору і заява В. Молотова в зв'язку з цим у Радянському Союзі розцінюються, як про це говорив 14 липня 1988 р. у Варшаві М. С. Горбачов, не тільки політичною помилкою з важкими наслідками і для нас, і для інших країн, для комуністичного руху, але прямим і зухвалим відступом від ленінізму, знехтуванням ленінських принципів⁹. Така оцінка, як це не боляче визнавати, — результат чесного і гласного аналізу подій того періоду.

Враховуючи пожежу світової війни, що все більше розгоралась, правомірність вжитих урядом СРСР заходів щодо Західної України і Західної Білорусії підтверджувалась багатьма політичними і громадськими діями світу. На возз'єднаних землях розпочався динамічний процес докорінних перетворень. Він охопив соціально-економічну, політичну, духовну сфери життя трудящих. Проте соціальне оновлення возз'єданого краю, його національне відродження було перерване на шістьма гітлерівськими загарбниками. В окупованих західних областях республіки гітлерівці знищили понад 1,5 млн. мирних жителів, близько 350 тис. радянських військовополонених. Майже 530 тис. громадян було вивезено в фашистську Німеччину. Варварському знищенню і пограбуванню були піддані матеріальні й духовні цінності народу. Але терором і репресіями фашистські окупанти та їх буржуазно-націоналістичні наймити не змогли паралізувати волю трудящих до боротьби. Сотні тисяч громадян західних областей Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни самовіддано боролися проти агресора в частинах Радянської Армії. В цілому у різних формах опору окупантам брало участь не менше 170 тис. радянських громадян. Своєю са-

⁸ Канун и начало второй мировой войны. Тезисы, подготовленные Комиссией ученых СССР и ПНР по истории отношений между двумя странами // Правда.— 1989.— 25 мая.

⁹ Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма. Встреча М. С. Горбачева с представителями польской интеллигенции.— М., 1988.— С. 75.

мовідданою боротьбою проти гітлерівських окупантів трудящі західних областей України перед усім світом засвідчили свою відданість Радянській Вітчизні, вірність тому історичному вибору, який вони здійснили у жовтні 1939 р. Цей вибір вони відстояли у гострій класовій боротьбі після визволення краю Радянською Армією. Залишки експлуататорських класів, буржуазно-націоналістичні банди протягом кількох років чинили жорстокий опір заходам Радянської влади. Вони вбивали активістів соціалістичного будівництва, тероризували трудящих. Це серйозно ускладнювало розв'язання важливих проблем соціально-економічного розвитку, однак не могло зупинити соціалістичного поступу трудящих. Під керівництвом партійних організацій вони ліквідували політичний бандитизм.

У повоєнні роки завдяки братній допомозі всього українського народу, трудящих інших республік на західноукраїнських землях були здійснені глибокі соціально-економічні перетворення. Тут створено потужний промисловий потенціал, значного розвитку набули, зокрема, ті галузі промисловості, які визначають науково-технічний прогрес. Індустріальною галуззю народного господарства стало сільськогосподарське виробництво. Утворення і розвиток паливно-енергетичної бази обумовило значне зростання енергоозброєності всіх галузей народного господарства. Темпи економічного розвитку в західних областях УРСР за всі роки Радянської влади були, як наслідок інвестиційної політики і братерської допомоги всіх народів СРСР, значно вищими, ніж в цілому в республіці.

За роки соціалістичного будівництва в регіоні здійснено широкий і всеохоплюючий комплекс заходів, спрямованих на поліпшення умов праці і побуту трудящих, всемірний розвиток освіти, науки і культури, соціального забезпечення і медичного обслуговування населення. Тут працює 22 вузи і 103 середні спеціальні навчальні заклади, понад 4,5 тис. шкіл, більш як 2,6 тис. дошкільних закладів. Важко навіть уявити, що ще якихось 50 років тому західноукраїнські землі за більшістю показників соціально-економічного розвитку, в тому числі й за освітнім рівнем населення, були одним з найглухіших закутків Європи. Сьогодні ж у вузах і науково-дослідних установах регіону проходять підготовку посланці 45 країн світу.

На основі концепції революційної перебудови всіх сфер нашого суспільства, розробленої квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, XXVII з'їздом партії і поглибленої XIX Всесоюзною конференцією КПРС, трудящі західних областей республіки, як і країни в цілому, примножують свої зусилля в боротьбі за реалізацію стратегічного курсу партії. В обстановці зрослої трудової і політичної активності вони зустрічають 50-річний ювілей возз'єднання Західної України з Українською РСР.

У цій перетворюючій роботі трудящі західних областей втілюють в життя ті ідеали, за які невтомно боролися Комуністична партія, всі прогресивні сили Західної України, за які віддали своє життя мільйони радянських патріотів у роки Великої Вітчизняної війни. Возз'єднаний український народ впевнено йде лєнінським шляхом революційного творення.

Одержано 30.06.89.

Показана самоотверженная борьба трудящихся западноукраинских земель под руководством КПЗУ за социальное и национальное освобождение, раскрывается большее значение исторического акта воссоединения для всего украинского народа.

О. Ю. Карпенко (Івано-Франківськ), В. М. Курило (Київ)

Посилення революційних процесів на західноукраїнських землях у 1917—1920 рр.

У статті розкривається вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на визвольну боротьбу трудящих Галичини, Закарпаття і Північної Буковини в 1917—1920 рр., їх прагнення встановити Радянську владу і возз'єднатися із соціалістичною Батьківщиною.

Великий Жовтень, біля коліски якого стояв В. І. Ленін, започаткував нову епоху — епоху революційного оновлення світу, визначив генеральні напрями і основні тенденції дальшого розвитку людського суспільства. Його ідеї блискавично поширилися по всій планеті. Досягли вони і західноукраїнських земель, посилили самовіддану боротьбу пригноблених мас краю за возз'єднання з Радянською Україною.

Пропонована стаття присвячена одному з аспектів проблеми піднесення революційного руху на західноукраїнських землях під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Треба відзначити, що деякі питання цієї проблеми вже порушувалися в працях радянських істориків, зокрема, І. І. Компанієця, Б. Співака, К. Г. Ципка, А. Д. Ярошенка, а також у колективних монографіях¹ і в окремих статтях (Л. І. Васюка, Й. Д. Лучицького, М. Д. Свічарівської, М. І. Супруненка, Ф. П. Шевченка). Проте висвітлювалися вони на матеріалах окремих областей і частково — західноукраїнського регіону. Автори даної статті зробили спробу показати розгортання революційних подій на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, показати спільність боротьби їх трудящих за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною.

На території Галичини, Буковини і Закарпаття, загарбаній австро-німецькими військами, перші повідомлення про Жовтневу революцію з'явилися в буржуазній пресі. Зрозуміло, що автори подавали їх, виходячи із своїх класових інтересів. Вихід Росії з війни був розцінений місцевою буржуазією як фактор, що сприяв зміцненню австро-німецького блоку і переможному для нього закінченню війни. Тому буржуазна преса не могла замовчати події в Росії. Вже 9 листопада 1917 р. (за новим стилем) ранкові випуски галицьких, закарпатських і буковинських газет опублікували телеграфні повідомлення про перемогу Жовтневого збройного повстання у Петрограді. Стало відомо й про рішення II Всеросійського з'їзду Рад. З газетних шпальт не сходило ім'я вождя революції — В. І. Леніна. Так, чернівецька газета у статті «Програма Леніна» повідомляла про його виступ на з'їзді Рад з програмною доповіддю, в якій було розроблено план виведення країни з економічної кризи, наділення селян землею, негайного припинення війни. «З'їзд прийняв рішення, — підкреслювалося, зокрема, в статті, — в якому схвалювалося бажання якнайшвидше втілити в життя пропозиції Леніна»². «Те, що проголосив Ленін, — читаємо в польській соціалістичній газеті, — є, таким чином, ніби виїняте з душі, з самого серця найширших мас бідного народу всіх країн. Звичайно, воєнні спекулянти, які нажили мільйонні маєтки на людській крові і людсько-

¹ Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. — К., 1960. — 372 с.; Співак Б. У подум'ї революційних боїв. — Ужгород, 1959. — 117 с.; Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. — Чернівці, 1958. — 221 с.; Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. — Львів, 1969. — 166 с.; Північна Буковина, її минуле і сучасне. — Ужгород, 1969. — 246 с.; Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — 804 с.

² Czernowitzer allgemeine Zeitung. — 1917. — 11. Novemb.

му голоді, бояться миру, з ненавистю дивляться на Леніна, ... а незчисленні маси страждаючого народу благословляють його ім'я»^{2а}. Стаття закінчувалася словами: «Його перемога сповіщає світові про перемогу ідеї миру». Ужгородська «Ungvary Közlöny» від 2 грудня 1917 р. у редакційній статті висловлювала впевненість, що російський пролетаріат, який рішуче розгромив реакцію, «... вживе всіх заходів, щоб здійснити свої мирні намагання і замість страхіть війни принести воюючим народам щастя миру».

Великий Жовтень активізував визвольну боротьбу трудящих. Інтернаціональна революційна соціал-демократія краю, наприклад, уже в грудневому номері свого нелегального друкованого органу закликала йти туди, «... де мають червоні знамена революції, де дзвонить побідна «Марсельеза», де маси творять собі новий лад»³. Активними пропагандистами ідей Великого Жовтня ставали колишні військовополонені, які поверталися додому з фронтів імперіалістичної війни. «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях,— підкреслив В. І. Ленін, виступаючи на VIII з'їзді РКП(б),— пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁴. Лише з австро-угорської армії повернулися 675 тис. колишніх солдатів. Тільки в таборах Сокальського повіту їх зібралось близько 20 тис. чол.⁵, а у селі Радванка на Закарпатті — 2,5 тис.⁶

Міністерство внутрішніх справ з тривогою попереджало намісників Галичини та Буковини про «велику небезпеку», що могла виникнути у зв'язку з поверненням солдатів, які «під час перебування в російському полоні перейняли соціал-революційні ідеї, що там панують»⁷. Треба сказати, що воно мало підстави для такої тривоги. Командування австро-угорської армії, в свою чергу, повідомляло міністерству, що більшовицький рух набув серед колишніх військовополонених великих розмірів⁸. Пропагандою ідей Великого Жовтня займалися також передові робітники, прогресивна інтелігенція, а також біженці, що поверталися з Радянської країни.

Усвідомлюючи небезпеку від такої пропаганди, австро-угорські власті вживали рішучих заходів до її припинення. Уже в грудні 1917 р. військовий міністр видав наказ, який забороняв «друкування звернень й інших повідомлень революційного характеру, що поширювалися російським урядом через радіо і пресу»⁹. На сторінках газет дедалі частіше з'являлися статті відверто антирадянського змісту. Однак спинити процес революціонування мас вже не вдавалось. «Російська революція,— вказував у цьому зв'язку В. І. Ленін,— кинула іскру в усі країни світу і ще ближче посунула до краю прірви імперіалізм...»¹⁰.

Документальні матеріали свідчать, що ідеї Великої Жовтневої соціалістичної революції, Радянської влади були близькі трудящим масам західноукраїнських земель. Особливо це стосувалося припинення кровопролитної імперіалістичної війни, підписання справедливого

^{2а} Naprzod.— 1917.— 14 listop.

³ Слово до товаришів з приводу російської революції // Вісн. драгоманівської організації.— 1917.— Груд.

⁴ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 145.

⁵ Центр. держ. іст. арх. УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5193, арк. 65.

⁶ Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Рад. Україною: 36. документів, 1917—1923.— Ужгород, 1957.— Т. 1.— С. 52.

⁷ Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення рев. руху в Зах. Україні, 1917—1920.— Львів, 1957.— С. 82.

⁸ Держ. арх. Львів. обл., ф. 256, оп. 1, спр. 30, арк. 15.

⁹ Держ. арх. Чернів. обл., ф. 3, оп. 1, спр. 11 329, арк. 1.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на мітингу в Сокольніцькому районі 9 серп. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 41.

демократичного миру. Розпочався всенародний рух на його підтримку.

У січні 1918 р. Австро-Угорщина була охоплена загальним політичним страйком. Він здобув підтримку пролетарів Львова, Дрогобича, Станіслава, Чернівців, Мукачева, Ужгорода й інших робітничих центрів краю. Рушійною силою страйку, за словами секретаря ЦК Компартії Австрії Ф. Фюрнберга, було тяготіння мас, натхнених прикладом трудящих Росії, до миру, їх бойова рішучість повалити воєнну диктатуру¹¹.

Західноукраїнські міста охопили політичні мітинги і демонстрації. На одному з таких мітингів у Львові було схвалено резолюцію в підтримку Країни Рад. «Вимагаємо негайного укладення миру без анексій і контрибуцій, самовизначення народів, братерства вільних і незалежних народів,— підкреслювалося, зокрема, в ній.— Мир може врятувати нашу країну від злиднів. Вітаємо мирні переговори, розпочаті з ініціативи російського пролетаріату». Одна з листівок, що розповсюджувалися серед демонстрантів, закликала трудящих підніматися «на боротьбу за негайний загальний мир, за політичну й соціальну свободу». Вона закінчувалася словами: «Геть війну! Геть уряд! Хай живе соціальна революція!»¹².

Лідери австрійської соціал-демократії, налякані масштабами і характером загального політичного страйку, поспішили допомогти урядові придушити його. Однак він відіграв помітну роль у розхитуванні основ монархії, став провісником революції.

В боротьбу за мир активно включалися солдатські маси. На перших порах вона мала досить пасивний характер: відмова йти на фронт, невиконання наказів командування, масове дезертирство (в окремих селах кількість дезертирів доходила до 100 і більше чол.)¹³. Згодом серед солдатів почали поширюватися революційні листівки із закликом до активізації боротьби. «Ми,— вказувалося, зокрема, в одній з них,— проливаємо кров не за справу народів, а за капіталістів, юнкерів, паліїв війни й воєнних хижаків!». Листівка закликала добиватися миру і встановлення народної влади вільних і рівних націй¹⁴. 1 лютого 1918 р. вибухнуло повстання 6 тис. моряків в порту Каттаро на Адріатичному морі. Рада матроських делегатів, серед яких були і вихідці із західноукраїнських земель, зажадала підписання загального миру без анексій і контрибуцій, надання поневоленим народам права на самовизначення, утворення демократичного уряду¹⁵. Повстання було придушене, але воно показало, що і армія перестала служити надійною опорою монархії.

Під впливом революційної боротьби солдатських і пролетарських мас активізувалося й трудяще селянство краю. Незабаром йому став відомий ленінський Декрет про землю, де вперше аграрне питання вирішувалося в інтересах сільських трударів. 7 січня намісник Галичини в циркулярі старостам і дирекціям поліції інформував, що на своїх зібраннях селяни обговорюють питання про розподіл землі та експропріацію великої земельної власності і рекомендував придушувати подібні намагання ще в зародковому стані¹⁶. Аналогічні повідомлення надходили й з Буковини та Закарпаття.

Навесні і влітку 1918 р. західноукраїнські області були охоплені масовим селянським рухом. Жителі сіл Бібркського, Немирівського,

¹¹ Фюрнберг Ф. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Австрию.— М., 1967.— С. 22.

¹² Держ. арх. Львів. обл., ф. 256, оп. 1, спр. 28, арк. 14.

¹³ Держ. арх. Чернів. обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1332, арк. 1—200; спр. 1280, арк. 3—21; Держ. арх. Закарпат. обл., ф. 7, оп. 1, спр. 3158, арк. 10; спр. 3161, арк. 1—21; ф. 172, оп. 1, спр. 2170, арк. 1; ф. 4, оп. 1, спр. 836, арк. 26.

¹⁴ Під прапором Жовтня.— С. 81.

¹⁵ Рубинштейн Е. Распад Габсбургской монархии // Историк-марксист. — 1940.— № 7. — С. 20.

¹⁶ Під прапором Жовтня.— С. 59.

Рава-Руського, Підгаєцького, Сокальського та деяких інших повітів відмовлялися працювати на поміщиків. «Цього немає в Росії,— заявляли вони,— і тут цього теж не буде!». У Збараському, Рогатинському й інших повітах Галичини селяни захоплювали і розподіляли між безземельними і малоземельними поміщицькі наділи. У Яворівському, Бродівському, Жовківському та Рогатинському повітах відбулися збройні сутички селян з поліцією¹⁷.

Масові антипоміщицькі заворушення відбувалися в селах Березівської, Мармароської та Ужанської жуп на Закарпатті. Там також доходило до збройних сутичок з поліцією і жандармерією¹⁸.

Буржуазно-націоналістична преса намагалася переконати, що «найкраще було б, коли поміщицьку землю можна було закупити»¹⁹.

Для цього рекомендувалося розподілити її між селянами за викуп. Проте шлях російських селян-трудящим краю був зрозумілішим, і вони розгортали боротьбу за землю. Так, один з великих латифундистів барон Г. Василько у донесенні урядові скаржився на агресивність селян, які відмовлялися вносити орендну плату, підпалювали ліси, а поміщицька охорона не могла справитися з ними²⁰.

Архівні документи свідчать, що аграрний рух на західноукраїнських землях був спрямований проти великого землеволодіння, жорстокої експлуатації і поневолення трудового селянства. Ідеї Жовтневої революції справляли на нього могутній вплив. Навіть австрійські власті визнавали, що цей рух «останнім часом порушує суспільний порядок та спокій і має прямо більшовицький характер»²¹.

У боротьбі проти революційного руху і посилення симпатій до Країни Рад місцеві власті посилювали репресії. Про становище в той період свідчать численні листи. Так, в одному з них, написаному жителем Сучавського повіту, повідомлялося: «Арешти. Тюрми повні. Перепустки. Відпускники заарештовуються і відвозяться. Реквізиції. Домашні обшуки. Місто і село мріють про росіян»²². Проте ніякими заходами неможливо було спинити розвиток революційних подій у цьому краї.

Національно-визвольний рух за ліквідацію «клаптикової» імперії, за суверенні права і вільний розвиток народів посилювався. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині вибухнула буржуазно-демократична революція. У листопаді імперія Габсбургів припинила своє існування. Трудящі Галичини, Північної Буковини і Закарпаття взяли активну участь у ліквідації старого ладу. «Розвиток Жовтневої революції і розпад Австрії під тиском пролетаріату і гноблених національностей,— відзначалося згодом у документах ЦК КПЗУ,— дали можливість і західноукраїнським масам Галичини і Буковини повалити австро-польську буржуазно-шляхетську владу»²³.

Раднарком, ВЦВК і Московська Рада у відозві до народів колишньої Австро-Угорської держави сердечно вітали їх з видатною перемогою. «Ми глибоко впевнені,— підкреслювалося у відозві,— коли німецькі, чеські, кроатські, угорські, слов'янські робітники і селяни візьмуть владу в свої руки і довершать справу свого національного визволення, вони укладуть братерський союз вільних народів і об'єднаними силами переможуть капіталістів». І далі відозва закликала: «Ви вступили на шлях революції, ідіть по цьому шляху сміливо вперед

¹⁷ Держ. арх. Львів. обл., ф. 256, оп. 1, спр. 76, арк. 41.

¹⁸ Держ. арх. Закарпат. обл., ф. 4, оп. 1, спр. 845, арк. 26; ф. 7, оп. 1, спр. 3149, арк. 12; спр. 3255, арк. 1.

¹⁹ Буковина.— 1918.— 30 серп.

²⁰ Держ. арх. Чернів. обл., ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²¹ Держ. арх. Львів. обл., ф. 314, оп. 1, спр. 3382, арк. 91.

²² Компанієць І. І. Вплив ідей Великого Жовтня на розвиток визвольного руху в Галичині, Буковині і Закарпатській Україні, 1917—1918 // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР.— К., 1957.— № 11.— С. 237.

²³ Торжество історичної справедливості.— С. 367.

до перемоги. Хай живе свобода народів Австрії: угорців, чехів, словенів, русинів!»²⁴.

Сучасні буржуазні історики намагаються применшити значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і цієї відозви для історичної долі народів Австро-Угорщини, заявляючи, що для перемоги революції в ній Радянська Росія «... не зробила рішуче нічого»²⁵. Це твердження спростовує сама історична дійсність. Оцінюючи роль Великої Жовтня в революційній боротьбі в краї, секретар ЦК Компартії Австрії Ф. Фюрнберг писав, що вона полягає «... в боротьбі за мир, якого палко бажала переважна більшість народів Європи, в революційній ліквідації поміщицької власності на землю і в передачі землі селянам, у ліквідації будь-якого національного гноблення і встановленні рівноправності всіх націй, в завоюванні державної влади робітничим класом на основі його союзу із селянськими масами»²⁶.

Характерною рисою революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель був пролетарський інтернаціоналізм, який проявився, по-перше, у підтримці Великої Жовтневої соціалістичної революції і Країни Рад, по-друге, у спільних діях представників різних національностей, що проживали в краї, і, по-третє, в їхній єдності з усіма трудящими Австро-Угорщини у боротьбі проти соціального й національного гніту.

Революцією, в якій вирішальною рушійною силою виступали пролетаріат і трудове селянство, скористалася буржуазія, яка, маючи значний політичний досвід і необхідні сили, захопила владу в свої руки і в створених на землях Австро-Угорщини буржуазних республіках встановила своє безроздільне панування.

У ході революційної боротьби в листопаді 1918 р. виникла Компартія Австрії. Організаційно оформилася Компартія Угорщини, а в її складі — комуністична організація Закарпаття. У м. Мукачевому розгорнув діяльність секретаріат групи комуністів Руської Країни (Закарпаття).

3 листопада у дні Всебуковинського народного віча в Чернівцях, на якому було схвалено курс на возз'єднання з Україною, було засновано Комуністичну партію Буковини як крайову організацію Комуністичної партії (більшовиків) України. Її Центральний Комітет очолював С. І. Канюк.

У листопаді 1918 р. спочатку у великих промислових центрах — Львові, Дрогобичі, Тернополі, Станіславі, Калуші, Стриї, а потім і в повітах Галичини виник ряд комуністичних організацій. У лютому 1919 р. на партійному з'їзді у м. Станіславі (нині — Івано-Франківськ) вони об'єдналися в Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ). Було обрано її Центральний Комітет, секретарем якого став К. А. Саврич (Максимович).

Комуністичний рух на західноукраїнських землях був закономірним результатом розвитку класової боротьби під впливом перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він знаменував собою початок нового етапу у революційно-визвольному русі — соціалістичного. Виникла політична партія робітничого класу, яка, керуючись марксистсько-ленінським вченням, визначала політичні лозунги, стратегію і тактику боротьби за соціалізм і возз'єднання з Радянською Україною в єдиній Радянській державі. Трудящі краю, відзначалося в документах ЦК КПСГ, «розпочали нову добу в революційній боротьбі за соціальне і національне визволення, добу революційних боїв за Радянську Західну Україну, об'єднану з цілою Радянською Україною.

²⁴ Під прапором Жовтня.— С. 98—99.

²⁵ Mamaty V. The United States and East Central Europe, 1914—1918.— Princeton; New Jersey, 1957.— P. 349.

²⁶ Фюрнберг Ф. Указ. соч.— С. 12.

Вони одночасно боролися за класове визволення, за землю для працюючих, фабрики для робітників»²⁷.

Комуністичні організації краю очолили боротьбу трудящих мас проти української буржуазії, яка, скориставшись розвалом імперії і крахом монархії, ще 18 жовтня 1918 р. утворила у Львові контрреволюційну національну раду в складі українських послів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів та представників буржуазних політичних партій. Щоб відвернути народні маси від боротьби за встановлення Радянської влади, вона проголосила створення на території Східної Галичини, північно-західної Буковини та української частини північно-східної Угорщини так званої «української держави» в межах Австро-Угорщини²⁸. Таким чином, контрреволюційна національна рада і її органи на місцях стали захисниками Габсбургської монархії, й лише після краху останньої 13 листопада 1918 р. було проголошено буржуазно-націоналістичну Західноукраїнську народну республіку²⁹. Як за складом законодавчих і виконавчих органів, так і за внутрішньою та зовнішньою політикою ЗУНР була наскрізь реакційною.

Українська буржуазно-націоналістична рада на словах і в деклараціях обіцяла здійснити великі соціально-економічні і політичні перетворення в інтересах народу. На ділі ж вона майже нічого не зробила. Залишилися в силі старі, ненависні масам закони Габсбургів. Буржуазні націоналісти рішуче захищали приватну власність на землю, фабрики і заводи, банки і залізниці, на інші засоби виробництва, захищали буржуазні виробничі відносини. Становище трудящих мас в умовах панування української буржуазії не змінилося. Далі занепадало господарство. Панувало безробіття. Навіть представники влади визнавали, що життя трудящих рівнозначне «каторзі», що «економічне становище Галичини щодаля гіршає»³⁰.

Недостатній рівень політичної свідомості мас дав можливість українським буржуазним націоналістам на деякий час задурманити значну частину робітничого класу і селянства. Однак чад націоналізму поступово розвіювався. І в цьому була заслуга молодих комуністичних організацій та й самих правителів ЗУНР, які проводили антинародну соціально-економічну лінію, антинаціональну зовнішню політику.

Трудящі маси, що мріяли про возз'єднання з Радянською Україною, не підтримували створення «самостійної» ЗУНР. Навіть буржуазна газета «Надністрянські вісті» уже в грудні 1918 р. писала: «Скрізь видно, що ми якнайскоріше мусимо знайтися під одним дахом з Наддніпрянською Україною». 190 підписів зібрали жителі села Жулин під петицією, в якій заявили: «... Стверджуємо своїми підписами, що ми не бажаємо окремої Української республіки, а вносимо резолюцію, щоби Східна Галичина, Буковина і північна частина Угорщини, заселена українськими жителями (Закарпаття. — Авт.), належала і стала сполучена з усіма українськими землями, а головною столицею призначено місто Київ». «Галицький комуніст» повідомляв, що трудящі «домагалися злучення з соціалістичною Україною і були переконані, що їх мрії скрізь здійсняться»³¹. Про це прагнення свідчили й інші повідомлення.

Новим явищем було створення в ряді повітів Галичини і Буковини в листопаді 1918 р. робітничих Рад — захисників інтересів трудящих. 26 січня 1919 р. у м. Дрогобичі відбулася робітнича конференція, яка

²⁷ Цит. за кн.: Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. — К., 1982. — С. 14.

²⁸ Буковина. — 1918. — 25 жовт.

²⁹ Торжество історичної справедливості. — С. 366.

³⁰ Держ. арх. Львів. обл., ф. 129, оп. 1, спр. 19, арк. 5.

³¹ Галицький комуніст. — 1919. — 15 черв.

схвалила резолюцію про розпуск буржуазно-націоналістичної національної ради і висловилася за встановлення влади Рад³².

У ході боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції в Галичині виникла масова легальна опозиційна організація Робітничо-селянський (Селянсько-робітничий) союз з центром у Станіславі, де перебував тоді уряд ЗУНР. На першому його з'їзді, що відбувся 30—31 березня 1919 р., пролунав рішучий заклик до інтернаціонального єднання з Країною Рад і міжнародним революційним рухом, до створення єдиного революційного фронту від Москви до Будапешта, де перемогла тоді соціалістична революція. Делегати з'їзду вимагали припинити ганебну війну проти Радянської країни, яку буржуазно-націоналістичний уряд ЗУНР вів у союзі з петлюрівською Директорією. Вони рішуче заявили, що «у теперішній всесвітній боротьбі капіталізму з соціалізмом... з'їзд стає проти капіталу». З'їзд зажадав конфіскації поміщицьких і церковних земель, передачі їх селянам, націоналізації промислових підприємств, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення контролю над виробництвом, забезпечення соціальних прав трудящих. З'їзд прийняв звернення до народів усього світу. Робітники і селяни Галичини, підкреслювалося в ньому, «солідарно стають в ряди пролетарського фронту, щоб якнайскоріше повалити нелюдське панування капіталізму над трудовими масами та довести цілий світ до демократично-республіканського устрою, в якому державну владу держав би у своїх руках пролетаріат»³³. Для встановлення тісних зв'язків з Українським Радянським урядом було вирішено послати трьох делегатів до Києва. Згадуючи ті часи, один з учасників з'їзду комуніст І. М. Сірко пізніше писав, що «представники селянської бідноти відверто ставили вимогу возз'єднання з Радянською Україною»³⁴.

Отже, резолюції з'їзду мали в цілому прогресивний характер. Газета «Наддністрянський комуніст», оцінюючи його роботу, відзначила, що з'їзд показав, що «очі всього галицького пролетаріату звернені на Схід, до Комуністичного Інтернаціоналу»³⁵. Проте не з усіх питань з'їзд стояв на революційних позиціях. На окремих його резолюціях позначилися концепції опортуністичної соціал-демократії. Однак не вони визначали основний напрям роботи з'їзду.

З'їзд, його резолюції дуже налякали уряд ЗУНР. Буржуазно-націоналістична контрреволюція вдалася до репресивних заходів. Численних делегатів з'їзду було піддано арештам. Розпускалися організації Робітничо-селянського союзу³⁶.

Видатною подією того часу стала соціалістична революція в Угорщині, в результаті якої перемогла влада Рад і на значній території Закарпаття. У Мукачевому, Береговому, Севлюші, Чопі, Хусті, Тячеві, Волівці, Тересві та інших населених пунктах протягом 22—24 березня було встановлено Радянську владу (західні райони були окуповані чеськими, а східні — румунськими військами). Органи влади — Ради і директоріуми (виконавчі органи) — очолювалися, як правило, комуністами. Серед них слід назвати Я. Галгоці, А. Герпай, К. Шоломона, М. Шімона, В. Сепеші, М. Чомана та ін.³⁷

Трудящі Закарпаття радо вітали нову, Радянську владу. Преса тих днів повідомляла: «Проголошення пролетарської диктатури серед русинського народу... викликало загальне піднесення. Згідно з повідом-

³² Бараба Г., Миронів Б. Дрогобицьке повстання.— Львів, 1929.— С. 66—67.

³³ Республіканець.— 1919.— 3 квіт.

³⁴ Сірко І. М. Ті незабутні роки.— Ужгород, 1978.— С. 47.

³⁵ Республіканець.— 1919.— 10 квіт.; Західна Україна.— 1929.— № 4.— С. 1.

³⁶ Республіканець.— 1919.— 8 і 15 трав.; Зах. Україна.— 1929.— № 4.— С. 10.

³⁷ Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів: 3 історії боротьби за владу Рад на Закарпатті в 1919 р.— Ужгород, 1967.— С. 60—66.

леннями робітничих керівників від неї очікують остаточної ліквідації багатоголового пригнічення і нелюдської експлуатації»; «пролетарська революція потрясла всю Руську Країну»; «русинський народ довірливо ставиться до всіх заходів нової революційної Радянської республіки»³⁸.

З перших днів свого існування Ради здійснювали активну соціальну політику в інтересах трудящих. Згідно з директивами уряду на Закарпатті проводилися націоналізація банків, великих промислових підприємств і залізниць, ліквідація поміщицького землеволодіння. Вживалися заходи по скороченню безробіття, налагодженню постачання міст і сіл продовольчими і промисловими товарами. Чимало робилося і в галузі культурного будівництва.

Однак під час здійснення революційних перетворень було допущено й окремі помилки: не всю поміщицьку землю розподілили між селянами, націоналізували лише частину дрібних підприємств, в органах державної влади і місцевого самоуправління часом залишалися старі чиновники і навіть відверті вороги Радянської влади.

Проголошення влади Рад в Угорщині, Баварії, у західноукраїнських містах і селах було яскравим підтвердженням ленінської концепції про те, що «Ради — ось що характеризує революцію скрізь»³⁹.

Бурхливі події в той період відбулися, зокрема, в Дрогобицькому повіті. Газета «Правда» повідомляла, що в галицькому нафтовому басейні у багатьох місцях сталися криваві сутички між робітниками і військовими загонами⁴⁰. 14—15 квітня 1919 р. в результаті активних виступів робітників і окремих частин місцевого гарнізону, а також рішучих дій ревкому, очоленого комуністами В. Коцком, Г. Міхацем та І. Кушніром, в місті перемогло збройне повстання. Владу української буржуазії було повалено. Ревком проголосив Радянську владу. Це була нова видатна перемога західноукраїнського пролетаріату. Власті ЗУНР, мобілізувавши війська, в тому числі артилерію і бронепоезди, придушили повстання. Однак його перемога відіграла помітну роль в історії революційно-визвольної боротьби краю⁴¹.

По всій Галичині відбувалися страйки робітників, які боролися за свої політичні права і поліпшення матеріального становища, зокрема, 24 квітня — нафтопереробного заводу в Печеніжині, 25 квітня — друкарень Станіслава, 11 травня — пекарень Тернополя. На Буковині страйкували залізничники, деревообробники, друкарі, швейники, робітники електростанції та водопроводу.

Трудящі краю широко відзначили день міжнародної солідарності трудящих 1 Травня. Демонстрації під лозунгами «Геть буржуазну Національну раду!» та «Хай живе міжнародне пролетарське свято Перше травня!» відбулися в Станіславі, Стрию, Тернополі, Коломиї, Косові. У першотравневій демонстрації в Чернівцях взяли участь понад 10 тис. робітників, вчителів, студентів і учнів. Вона, писала соціал-демократична газета «Форвертс», показала, що Чернівці є «червоним містом»⁴².

Проти української буржуазії боролося й обездолене селянство. На численних народних вічах, зокрема, в Станіславі, Самборі, Бережанах, Золочеві, Соколівці та Плугові трудящі вимагали надання їм політичних прав, конфіскації поміщицьких маєтків, передачі землі. У Самбірському, Дрогобицькому, Калуському та Яворівському повітах селяни вдавалися до самовільного захоплення і розподілу поміщицьких

³⁸ Там же.— С. 62.

³⁹ Ленін В. І. Доповідь про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазної демократії. Збори партійних працівників Москви, 27 листоп. 1918 р.: // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 203.

⁴⁰ Правда.— 1919.— 23 марта.

⁴¹ Торжество історичної справедливості.— С. 368.

⁴² Держ. арх. Чернів. обл., ф. 119, оп. 1, спр. 9, арк. 6—9.

земель, панських і церковних лісів, луків та пасовищ⁴³. Місцями вибухали селянські заворушення (Бродівський, Збаразький, Борщівський, Дрогобицький і Комарненський повіти) і навіть повстання (Збаразький, Борщівський та Дрогобицький повіти). Про характер цих виступів можна судити з повідомлення про події в Збаразькому повіті: «Повстанці вимагали розгрому Центральної національної Ради. Вони ж розігнали місцеві національні ради й арештували керівників цих рад. Основна вимога повстанців — організація Рад робітників і селян». Повсталі селяни вбили поміщика, розгромили його маєток. У боях з карателями вони захопили артилерію⁴⁴. На Буковині селянський рух набув форми партизанської боротьби проти окупантів. Загони народних месників діяли у Вижницькому, Кімпулунському, Радауцькому, Сторожинецькому і Сучавському повітах. Повстанські загони розправлялися з неавтономною окупаційною адміністрацією, поміщиками та управителями їхніх маєтків. Як зазначалося в наказі начальника штабу 4-го румунського армійського корпусу, вони насмілювалися нападаючи навіть на офіцерів⁴⁵.

Не були надійними для властей і військові частини. Як вказувалося у донесеннях, в армійських підрозділах ЗУНР «більшовицька течія зростає щораз грізніше і наступає момент, коли натовп захопить владу»⁴⁶. У січні 1919 р. відмовилася воювати 5-та сотня, у лютому — сотня 3-го корпусу, у березні — 20-та сотня, 2-й козацький полк, 2-й інженерний та Коломийські курені армії ЗУНР⁴⁷. Почалося масове дезертирство, солдати переходили на бік Червоної Армії. Командуючий армією ЗУНР визнавав, що «найкращим виходом» солдати вважають перехід до більшовиків⁴⁸.

В армії ЗУНР неодноразово вибухали повстання проти буржуазно-націоналістичного режиму. Відомі, наприклад, повстання в Золочівському, Радзівилівському, Тернопільському, Бродівському та Дубнівському гарнізонах у 1918—1919 рр.

Колишній прем'єр-міністр королівської Румунії А. Маргілошан згодом писав, що Ради за «більшовицьким зразком» були створені і в військових частинах румунської армії, які перебували на території Буковини⁴⁹. На мітингах і зборах прогресивні солдати закликали усунути реакційних офіцерів і встановити лад, як у Росії. Окремі військові підрозділи, кинуті проти непокірних селян, відмовлялися приборкувати їх⁵⁰. Незадоволення буржуазно-поміщицькими порядками викликало у листопаді 1919 р. повстання солдатів 113-го полку в Чернівцях. Незважаючи на поразку цих повстань і жорстоку розправу над їх учасниками, вони завдали відчутного удару буржуазно-поміщицькому ладу.

Характерною ознакою революційного процесу на західноукраїнських землях була боротьба трудящих мас за справедливе вирішення їх історичної долі. Якщо українська буржуазія та її політичні партії шукали шлях до цього у проголошенні ЗУНР чи в об'єднанні з петлюрівською Директорією, в союзі з угорською, чеською або румунською реакцією, то трудящі маси вбачали його у возз'єднанні з Радянською Україною в єдиній Радянській державі. Ці вимоги лунали ще до ліквідації Австро-Угорщини, а особливо рішуче — у дні активних революційних виступів (Всебуковинське віче в Чернівцях 3 листопада

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2192, оп. 1, спр. 1; Держ. арх. Львів. обл., ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 33, 101; спр. 29, арк. 24—25.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1525, оп. 1, спр. 26, арк. 40—42.

⁴⁵ Пархомчук С. М. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії. — К., 1967. — С. 160.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 94, спр. 58, арк. 3.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1073, оп. 1, спр. 1, арк. 56; ф. 2188, оп. 1, спр. 142, арк. 25.

⁴⁸ Там же, ф. 2192, оп. 1, спр. 3, арк. 155.

⁴⁹ Під прапором Жовтня. — С. 108, 126, 127, 130.

⁵⁰ Известия. — 1919. — 11 апр.

1918 р., Всеукраїнський з'їзд у Хусті 21 січня 1919 р., під час масових народних віч у Галичині). Комуністи, відбиваючи прагнення найширших мас, висунули лозунг возз'єднання з Радянською Україною як найважливішу політичну вимогу дня. Його підтримали делегати Робітничо-селянського з'їзду, учасники повстання в Дрогобичі, у Чернівцькому гарнізоні та інших революційних виступів. «Галицькі війська і селяни, — підкреслював, зокрема, «Галицький комуніст», — домагалися негайного злучення з Радянськими військами України і Соціалістичним урядом»⁵¹.

Радянський уряд України неодноразово виступав на захист суверенних прав західноукраїнських трудящих. Уже в одному із своїх перших дипломатичних документів (січень 1918 р.) він заявив, що бореться за створення таких умов, за яких весь український народ, що живе на Україні, в Галичині, Буковині та Угорщині, незалежно від державних кордонів, що його розділяють, міг би жити як одне ціле. Уряд висловив переконання, що у найближчому майбутньому українському народові буде забезпечено «єдність і вільне братерство з усіма сусідніми народами»⁵². Вимога про надання західноукраїнським землям права на суверенний розвиток неодноразово висувалася під час роботи Паризької мирної конференції. У зверненнях до трудящих краю Радянський уряд України завжди заявляв про підтримку їх прагнення до возз'єднання з Українською Радянською республікою, виявляв готовність подати їм допомогу і вживав конкретних заходів⁵³.

На шляху до здійснення одвічних мрій трудящих стали сили міжнародного імперіалізму і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Наприкінці квітня 1919 р. чехословацькі і румунські війська потопили в крові революцію на Закарпатті. Незважаючи на опір народних мас, в листопаді Буковина була окупована румунськими, а Галичина в середині липня — польськими військами. Організаторами інтервенції були імперіалісти США й Антанти. Вони подавали окупантам не лише моральну, а й значну матеріальну та військову допомогу. Українська буржуазія виступала в блоці з інтервентами проти свого ж народу, відігравала зрадницьку, контрреволюційну роль. На окупованих землях розгорнулася жорстока класова і національно-визвольна боротьба.

РКП(б) і КП(б)У завжди дбали про розвиток комуністичного руху на західноукраїнських землях. III з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.) прийняв спеціальну постанову про поширення впливу партії в Галичині. У квітні 1919 р. почав діяти комітет Компартії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У, а з жовтня — Оргбюро КПСГ і Буковини. При ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У діяли Галбюро по роботі серед вихідців із західноукраїнських земель. У квітні 1920 р. на партконференції в Києві було обрано Галорком КП(б)У, який здійснював керівництво партійною роботою серед західноукраїнських трудящих, що перебували в Країні Рад та в прифронтовій смузі.

Влітку 1920 р., коли Червона Армія, розгромивши польських інтервентів, розпочала визвольний похід у Галичину, постало питання про дальшу історичну долю краю. 8 липня 1920 р. було створено революційний уряд Галичини — Галревком на чолі з В. П. Затонським. 15 липня Галревком опублікував Декларацію про утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, а 1 серпня — Декрет про встановлення влади Рад у краї. Було схвалено інші декрети і сформовано революційні органи влади. На Пленумі ЦК Компартії Галичини 11 серпня обрано Політбюро, Секретаріат і Оргбюро ЦК КПГ, затверджено склад Галревкому: голова — В. Затонський, заступник го-

⁵¹ Галицький комуніст. — 1920. — 15 квіт.

⁵² Українська РСР на міжнародній арені: 36. документів, 1917—1923. — К., 1966. — С. 62.

⁵³ Під прапором Жовтня. — С. 99—106.

лови — М. Баран, члени — М. Левицький, К. Литвинович, А. Бараль (Савка).

Червона Армія визволила повністю й частково 20 повітів. У визволених районах розпочалися революційні перетворення в усіх сферах суспільного і соціально-економічного життя⁵⁴. Однак не обійшлося і без помилок, зокрема у розв'язанні аграрного питання. Питання щодо дальшої долі краю, як видно з документів ЦК КПГ і Галревкому, мав вирішити сам народ, його уповноважені представники на I з'їзді Рад ГСРР. Оскільки воно широко висвітлене в історичній літературі⁵⁵, немає потреби тут спинятися на ньому.

У вересні 1920 р. польські війська, підтримані США і Антантою, знову окупували Галичину і Західну Волинь. Це був новий ганебний акт міжнародного імперіалізму, спрямований на розз'єднання українського народу.

Таким чином, Великий Жовтень мав велике значення в історії західноукраїнських земель. З його перемогою набули нового змісту революційні процеси в краї. Народився комуністичний рух, який «... виступає найвпливовішою ідейною і політичною силою сучасності»⁵⁶. Під керівництвом комуністів розгорнулася боротьба робітничого класу і всіх трудящих за владу Рад. Набув нового змісту рух за возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Країна Рад стала яскравим зразком для народів світу, в тому числі і західноукраїнських трудящих, у боротьбі за соціальне і національне визволення, за соціалізм.

Одержано 28.10.87

В статье раскрывается влияние Великой Октябрьской социалистической революции на освободительную борьбу трудящихся Галиции, Закарпатья и Северной Буковины в 1917—1920 гг., их стремление установить Советскую власть и воссоединиться с социалистической Родной.

⁵⁴ Документальні матеріали див.: Під прапором Жовтня.— С. 303—614.

⁵⁵ Див.: Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка, 1920.— Львів, 1970.

⁵⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 17.

О. В. Гарань (Київ)

Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х — 50-х роках

Висвітлюється неоднозначний і драматичний процес формування національних кадрів у західних областях УРСР. Розглядається також роль Берія у знятті в зв'язку з проблемою національних кадрів Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК Компартії України. Аналізується західна історіографія питання.

Протягом кількох століть західноукраїнські землі були відірвані від решти території України. Весь цей час український народ прагнув до об'єднання. В 1939 р. до складу УРСР ввійшла Західна Україна, у 1940 — Північна Буковина, в 1945 р. — Закарпаття. На цих територіях розпочалися важливі перетворення, спрямовані на подолання економічної відсталості регіону.

Однак перші роки Радянської влади в західних областях республіки були надзвичайно драматичними, оскільки сталінський репресивний апарат здійснював тут масові репресії та депортації населення. Узагальнюючих даних про ці злочини сталінізму й досі немає. Отже, ми мусимо скористатися дуже приблизною оцінкою Р. О. Медведєва, згідно з якою тільки в 1939—1940 рр. загальна кількість репресованих у Західній Україні, Західній Білорусії, Прибалтиці та Молдавії становила близько 2 млн. чол. Масові репресії продовжувалися й після визволення західних регіонів СРСР від фашистських загарбників. З тих, хто в роки війни опинився на окупованих територіях, було репресовано, за орієнтовними підрахунками Р. О. Медведєва, 10—12 млн. чол.¹ Постраждали всі верстви населення, особливо селяни та інтелігенція.

Це зумовило особливий драматизм соціально-економічних, політичних та культурних перетворень в західних областях УРСР. У роки ж застою аналіз цих подій в радянській історіографії був однобічним, спрямованим на апологію офіційного курсу.

У даній статті зроблено спробу розглянути процес формування національних кадрів робітничого класу та інтелігенції в західних областях УРСР у другій половині 40—50-х роках, тобто в період, коли цей край перетворився з аграрного на індустріально-аграрний, коли тут відбулися радикальні зміни у сфері народної освіти. Звичайно, стаття не претендує на вичерпний аналіз проблеми. Це дуже складна справа, оскільки ряд питань до останнього часу взагалі не висвітлювався радянськими дослідниками, а спроби розкриття інших — робилися тільки в період «відлиги» кінця 50-х — початку 60-х років. До того ж доступ до багатьох архівів і статистичних даних, як і раніше, обмежений. Тому своє завдання автор вбачає не тільки в тому, щоб по можливості з'ясувати ті чи інші питання, а й у тому, щоб окреслити коло проблем, в тому числі вже порушених зарубіжними українознавцями, на які радянським дослідникам ще належить дати відповідь.

Оскільки процес формування національних кадрів був тісно пов'язаний з індустріалізацією краю, що тоді розгорнулася, розпочнемо з цього. Один з провідних зарубіжних українознавців І. Коропецький (Темпльський університет, Філадельфія), відзначаючи, що до 1939 р. західні області були «промислово відсталіми» і що після возз'єднання з УРСР у «деяких з них» відбувався «захоплюючий індустріальний прогрес», разом з тим пише про Північно-Західний район як про найменш розвинутий порівняно з іншими економічними районами республіки, такий, «у якому сільське господарство — все ще домінуючий сектор»². Справді, рівень розвитку цього економічного району, куди входять і західні області, в цілому залишався нижчим від середньореспубліканського. Це багато в чому пояснюється відмінностями в розміщенні продуктивних сил на території республіки, пов'язаними з наявністю тих чи інших ресурсів; низьким вихідним рівнем розвитку регіону, зумовленим його відсталістю, що виникла внаслідок тривалого іноземного панування. Про це пишуть і зарубіжні автори. Так, українознавець О. Субтельний зауважує, що «на східних окраїнах розміщувалася непропорційно мала частка слаборозвинутої промисловості Польщі; вона навіть зменшилася в 30-ті роки, коли уряд підтримував промислове зростання в центральних районах Польщі, нехтуючи областями, де в основному проживало польське населення». Це заважало також підвищенню частки українців у складі робітничого класу та інтелігенції Західної України³.

¹ Моск. новости.— 1988.— № 48; Аргументы и факты.— 1989.— № 5. (Звичайно, для точнішого визначення кількості репресованих ще потрібна велика робота істориків та демографів.— О. Г.)

² *Economics of Soviet Regions* / Ed. by I. S. Koropeckyj, G. E. Schroeder.— New York, 1981.— P. 294.

³ Subtelny O. *Ukraine: A History*.— Toronto; Buffalo; London, 1988.— P. 433—434.

І все ж, незважаючи на великі труднощі, в післявоєнний час у західних областях УРСР було досягнуто значних успіхів у справі індустріалізації. Якщо на кінець 1945 р. їх промисловість давала тільки 50 % продукції, виробленої в 1940 р., то вже в 1947 р. вона досягла довоєнного рівня, а в 1958 р. — перевищила його в 6,2 раза, тимчасом як по УРСР в цілому — втричі⁴. Англійський радянолог Т. Данмор — автор книг з історії СРСР періоду 1945—1953 рр. — також відзначає, що темпи відбудови промисловості регіону перевищували середньореспубліканські⁵. Це свідчило про зближення рівнів розвитку економічних районів республіки. Питома вага західних областей у виробництві валової продукції промисловості республіки збільшилася з 3 % у 1940 р. до 11% у 1965 р. До війни, зазначає О. Субтельний, на території Західної України «практично взагалі не існувало важкої промисловості», мало налічувалося обробних підприємств. Після 1945 р., пише він, тут «розвивалися старі галузі промисловості, такі, як добування нафти, було створено ряд нових галузей, які включали виробництво машин, автобусів, радіотovarів, продукції легкого машинобудування. Оскільки фабрики були нові і на них часто встановлювалося устаткування, відчужене (одержане в рахунок репарацій. — О. Г.) у Німеччині, то підприємства Західної України стали власниками частини найсучаснішого устаткування в СРСР»⁶.

Однак справа не лише в поставках за репараціями, хоч і їх, безумовно, не варто недооцінювати. Випереджаючими темпами зростали машинобудування і металообробка. Їх валова продукція в 1950 р. збільшилася порівняно з 1940 р. майже у 8 разів. У 1958 р. продуктивність праці в промисловості західних областей удвічі перевищила рівень 1940 р. На той час валова продукція промисловості почала переважати обсяг продукції сільського господарства: край став індустріально-аграрним⁷. В цей період тут було запроваджено 8-годинний робочий день, безплатні охорону здоров'я, середню та вищу освіту.

Говорячи про індустріалізацію західних областей УРСР, слід підкреслити, що вона відбувалася в умовах адміністративно-бюрократичної системи, а це не могло не позначитися негативно на цьому процесі. Як зазначає український радянський поет Р. Братунь, на Львові, наприклад, «лежить велика печать так званої сталінської індустріалізації — в місті одна третина території під промисловими підприємствами, відчутне відставання соціально-культурної сфери, гостро даються взнаки демографічні проблеми, пов'язані з великою кількістю доїжджаючих із сіл робітників»⁸. (Ці питання, безсумнівно, потребують глибокого аналізу з боку радянських дослідників). Однак навіть в умовах деформацій соціалізму одним з найважливіших результатів індустріалізації було те, що вона сприяла розв'язанню важливого політичного й економічного завдання — формуванню національних кадрів робітни-

⁴ Історія Української РСР: Короткий нарис.— К., 1981.—С. 418.

⁵ Dunmore T. The Stalinist Command Economy: The Soviet Apparatus and Economic Policy, 1945—1953.— London, 1980.— P. 39.

⁶ Subtelny O. Op. cit.— P. 484, 491.

⁷ Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958).— К., 1965.— С. 56, 60; Торжество історичної справедливості.— Львів, 1968.— С. 697, 729. Однак між окремими областями зберігалися значні відмінності: частка промисловості в сукупному промисловому й сільськогосподарському виробництві коливалася в 1958 р. від 21,6 % у Тернопільській області до 61,8 % — у Львівській. На 1967 р. найменший показник по Північно-Західному економічному району був у Тернопільській області — 39,2 %, Хмельницькій — 46,9, Волинській — 47,2 %. В усіх інших областях цього економічного району (по Київській — дані не опубліковані), включаючи п'ять західних областей, частка промисловості в сукупному виробництві перевищувала 50 % (Волобой П. В., Поповкін В. А. Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства Української РСР.— К., 1972.— С. 157—158). Отже, твердження І. Коропецького про те, що в цьому районі домінує сільське господарство, не зовсім точне.

⁸ Літ. Україна.— 1988.— 22 груд.

чого класу та інтелігенції. Справді, для нових підприємств були потрібні кваліфіковані кадри. Але звідки їх було взяти у раніше відсталому аграрному краї? Тому значну допомогу в розв'язанні цього завдання подали трудящі інших областей України, братніх республік. За роки четвертої п'ятирічки в західні області УРСР було перебазовано ряд промислових підприємств з центральних і східних районів країни; на постійну роботу прибуло майже 20 тис. кваліфікованих робітників і більш як 2 тис. інженерно-технічних працівників.

Однак, згадуючи про цю допомогу, професор Делаверського університету (США) Я. Білінський пише, що вона загострювала проблему нестачі місцевих кадрів, створювала стимули до русифікації освіти і культури. З цих позицій він розглядає й приїзд у західні області УРСР нафтовиків з Азербайджану і Татарії для подання допомоги в експлуатації місцевих нафтопромислів (раніше на них було зайнято багато робітників-поляків, які в результаті обміну населенням між СРСР і ПНР виїхали після війни в Польщу). Щоправда, в пізнішій своїй праці Я. Білінський, оцінюючи приїзд кваліфікованих фахівців з інших районів країни, хоч і з застереженням, все ж пише, що «певною мірою це було доцільним з економічних причин»⁹. Справді, на початок 1945 р. у промисловості краю не вистачало 100 тис. робітників. Через це на 1 грудня того року простоював 41 % устаткування¹⁰. Таким чином, прибуття кваліфікованих спеціалістів дало змогу, по-перше, пом'якшити цю проблему, а по-друге, прибулі фахівці допомогли місцевому населенню швидко опанувати нові професії. Найпоширенішою формою було навчання безпосередньо на виробництві. Звичайно, цей процес проходив непросто. Так, згідно з постановою облвиконкому в 17 шкіл ФЗН Львівщини у 1947 р. потрібно було прийняти 2610 учнів. Вдалося ж зарахувати тільки 1780 чол.: 914 з них поступили добровільно, 866 — були мобілізовані¹¹. (Це пов'язано з тим, що не вистачало молоді з необхідним рівнем освіти. Крім того, мабуть, давалася ознака низька соціальна мобільність, тобто небажання змінювати традиційний спосіб життя, характерна для аграрних регіонів). На Львівському електроламповому заводі на 1 травня 1948 р. працювало 776 робітників і службовців, з них корінної національності — 322¹².

І все ж уже на початку 50-х років кількість робітників у західному регіоні республіки зросла порівняно з 1939 р. приблизно у півтора раза і перевищила 400 тис. Промислових робітників у 1950 р. налічувалося 270 тис. При цьому в їх національному складі відбулися значні зміни. Якщо до возз'єднання кадри української національності становили менше 50 % (у Львові — лише 17 %), то на початок 50-х років — близько 70 %¹³. Чим пояснюються ці зміни?

До 1939 р. значну частину робітників Західної України становили поляки. Представники цієї національності сильно постраждали від репресій. За оцінкою доктора історичних наук Є. Анисимова (Інститут історії СРСР АН СРСР) кількість репресованих у 1940 р. поляків, що проживали на території Білорусії і Західної України, становила 1,5 млн. чол., у тому числі розстріляних — 250 тис.¹⁴ У 1944—

⁹ Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II — New Brunswick (N. J.) 1964.— P. 93, 109; The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR.— New York, 1976.— P. 206.

¹⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. У складних умовах // Трибуна лектора.— 1989.— № 4.— С. 29.

¹¹ Держ. арх. Львів. області, ф. 221, оп. 2, спр. 263, арк. 243.

¹² Там же, ф. Р—1345, оп. 1, спр. 6, арк. 172.

¹³ Ковальчак Г. І. Назв. праця.— С. 46; Мартынов А. И. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию и развитию машиностроительной промышленности в западных областях республики (1944—1961): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Львов, 1967.— С. 13.

¹⁴ Радуга (Таллинн).—1988.—№ 11. Якщо виходити з підрахунків д-ра іст. наук В. С. Парсаданової (Ін-т слов'янознавства і балканістики АН СРСР), загальна кількість репресованих (у тому числі виселених) поляків, яку наводить

1946 рр. згідно з домовленістю про обмін населенням із західних областей України в Польщу виїхало близько 800 тис. чол., в основному поляків, а з ПНР і Чехословаччини виїхало, головним чином у західні області УРСР, понад 500 тис. українців¹⁵. Однак зміни в національному складі робітників пояснюються не тільки зменшенням польського населення в регіоні. Оскільки з 1939 по 1950 рік кадри робітничого класу зросли тут в 1,5 раза, то чисельність робітників-українців збільшилася не тільки відносно, а й абсолютно. Це пов'язано з тим, що зростання робітничих лав у західних областях УРСР відбувалося в основному за рахунок сільської молоді.

До двох третин кадрів, зайнятих у промисловості, будівництві і на транспорті, становили уродженці західних областей. Наприклад, у промисловості Львівщини їх було 56 %, у тому числі серед робітників — 64 %. У промисловості Івано-Франківської, Чернівецької та інших областей частка місцевого населення у складі робітників становила 64—68 %, а серед усіх працюючих — 55—65 %¹⁶. О. Субтельний відзначає, що під час перебування західноукраїнських земель у складі Польщі питома вага робітників та інтелігенції в соціальній структурі українського населення була низькою «навіть за польськими стандартами». Далі він підкреслює, що «разом з індустріалізацією відбулися соціальні зміни». Нестача на початковому етапі індустріалізації спеціалістів і кваліфікованих робітників, необхідність забезпечити персоналом численні нові підприємства привели до значного збільшення російського населення в регіоні. «Однак,— пише він,— швидко розвивався й місцевий український робітничий клас... З'явився також прошарок українських спеціалістів у галузі техніки, який до того не існував... Таким чином, під егідою Рад швидко проходила затримувана раніше протягом тривалого часу соціально-економічна модернізація Західної України»¹⁷.

Західні українознавці відзначають і той факт, що індустріалізація сприяла зменшенню аграрного перенаселення краю. Так, Я. Білінський підкреслює, що оскільки діяльність ОУН «частково спиралася на соціально-економічне незадоволення перенаселеного села, індустріалізація завдала удару по одному з коренів руху»¹⁸.

Тенденція до підвищення питомої ваги представників корінної національності серед робітників регіону продовжувала діяти і в 50-ті роки. Як відзначав заступник директора (а нині — директор) Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті Б. Кравченко, в результаті індустріального розвитку краю частка українців у складі робітників Прикарпаття зросла на середину 60-х років до 90 %¹⁹.

Формуванню кваліфікованих місцевих кадрів сприяло різке піднесення загальноосвітнього рівня населення західних областей республіки. Наприкінці четвертої п'ятирічки тут було запроваджено загальну початкову освіту. Якщо в 1940 р. в селах регіону налічувалося тільки близько 30 семирічних і середніх шкіл, то в 1950 р. — більш як 360. Я. Білінський пише, що до воз'єднання початкова освіта на селі була поставлена набагато гірше, ніж у місті, середня — взагалі не існувала, а за Радянської влади в селах краю склалася «мережа початкових і се-

Є. Анисимов, виглядає дещо завищеною (Див.: Новая и новейш. история.— 1988.— № 5.— С. 177).

¹⁵ История Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 9.— С. 108—109.

¹⁶ Ковальчак Г. І. Назв. праця.— С. 46.

¹⁷ Subtelny O. Op. cit.— P. 433, 491—492.

¹⁸ Bilinsky Y. Op. cit.— P. 109.

¹⁹ Krawchenko B. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-century Ukraine. — New York, 1985. — P. 211, 311. Б. Кравченко посилається на працю: Макарчук С. А. Рабочая семья на украинском Прикарпатье // Этнографическое изучение быта рабочих. — М., 1968. — С. 80.

редніх шкіл, що відповідала необхідним вимогам»²⁰. Б. Кравченко зазначає, що домінували школи з українською мовою навчання²¹.

До 1939 р. в краї було 5 вузів, напередодні війни — вже 15, у 1959 р. — 22. Кількість студентів за цей час перевищила показник 1939 р. більш як утричі. Відбулися значні зміни в національному складі студентів і викладачів. Так, у 1938/39 навчальному році частка студентів-українців у Львівському університеті становила 12,8 %. У 1950 р. серед студентів львівських вузів було 69,4 % українців, 20,5 % росіян, 6,1 % євреїв, 1,6 % поляків, 1,4 % білорусів, 1 % представників інших національностей. У 1946 р. уродженці західних областей становили 37 % студентів місцевих вузів, а в 1949 р. за даними 9 вузів Львова — 44 % (щоправда, в різних навчальних закладах цей показник був далеко не однаковим: у торговельно-економічному інституті — 22 %, в університеті — 32, політехнічному інституті — 36, медичному — 47, педагогічному — 49,6, сільськогосподарському — 84,5 %). У 1953 р. серед зарахованих на денні відділення вузів західних областей УРСР було 56,3 % місцевих юнаків і дівчат. Через 5 років частка українців у складі прийнятих до цих вузів досягла 71 %, а уродженців регіону — 62 %²².

Якщо до возз'єднання українці практично не мали доступу до викладання у Львівському університеті, то в 1949/50 навчальному році з 297 його викладачів українців налічувалося 147 (росіян — 88, євреїв — 31, білорусів — 11, поляків — 10)²³. Проводилася робота щодо підготовки викладачів вищих навчальних закладів з місцевого населення. У 1958 р. серед викладачів Львівського університету українців було 293, з них 114 — уродженців краю. Якщо політика польського уряду, пише О. Субтельний, була спрямована на те, щоб «ускладнити неполякам доступ до вищої освіти», то після вересня 1939 р. у Львівському університеті «українська мова стала мовою навчання», було відчинено двері для українських студентів і викладачів». Він підкреслює, що, поряд з індустріалізацією, радикальні зміни у сфері освіти також мали важливе політичне значення і стали, «можливо, найпопулярнішими» кроками Радянської влади²⁴.

Якби ця стаття писалася в роки застою, можливо, тут довелось б ставити крапку або писати, що поряд з успіхами були й недоліки, помилки. В дійсності ж сталінізм деформував усі суспільні процеси. В умовах всевладдя адміністративно-командної системи, культу особи, коли в суспільстві панували догматичні схеми, особливості західних областей УРСР недооцінювалися або взагалі ігнорувалися, надзвичайного поширення набули адміністрування, порушення законності, репресії. (Від них дуже постраждала й стара інтелігенція. А до тих її представників, які не були репресовані, апарат ставився з недовірою). Оскільки в краї в той час розгорнулася гостра боротьба з ОУН, репресії набули ще більшого розмаху. Все це мало трагічні наслідки. Вони вплинули і на проблему формування національних кадрів, зокрема на нестачу місцевих уродженців серед керівних працівників.

Безумовно, були і об'єктивні причини даної проблеми. Кваліфікованих спеціалістів у західних областях не вистачало тому, що до возз'єднання цей край був економічно відсталим. Величезних втрат зазнав кадровий корпус керівників і фахівців у період війни. Так, у цілому по республіці за цей час з різних причин вибуло більш як 60 % депу-

²⁰ The Influence of East Europe... — P. 209.

²¹ Кравченко В. Оп. cit. — P. 230.

²² Стеблій Ф. І. Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР у 1944—1960 рр. // З історії Української РСР. 36 статей. — К., 1963. — Вип. 8. — С. 84—98; Історія Української ССР. — Т. 9. — С. 139, 482.

²³ Стеблій Ф. І. Назв. праця. — С. 90.

* Наприкінці 40-х років унаслідок звуження сфери застосування української мови ситуація значно змінилася і, як підкреслює О. Субтельний, «зростання освітнього рівня спричинило більшу русифікацію».

²⁴ Subtelny O. Op. cit. — P. 434, 455, 492.

татів місцевих Рад, а по західних областях — понад 80 %²⁵. Серйозно ускладнювали проблему кадрів збройні дії УПА. Через це 39 % спеціалістів сільського господарства, які прибули в західні області республіки у 1944—1950 рр., повернулися назад²⁶. Для підготовки кваліфікованих фахівців не вистачало молоді з середньою освітою. Так, Львівський педінститут мав прийняти в 1944 р. на всі курси денного відділення 700 чол., а прийняв лише 200. На початку того ж навчального року у вузах Львова штатним розкладом передбачалося мати 1006 викладачів, а їх було тільки 479²⁷.

Партійні й радянські органи докладали значних зусиль для забезпечення важливих ділянок господарства, громадсько-політичної роботи, культури кадрами керівників з місцевих жителів. В результаті цього на кінець 1945 р. в сільських, районних, обласних Радах працювало 26 606 чол.— уродженців Західної України (це становило у Ровенській області — 35,8 %, у Львівській — 53,5, Волинській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській — понад 60 %, а в середньому по регіону — більше половини)²⁸.

Але кадрова проблема в той час не була вирішена. На вересневому (1946 р.) Пленумі ЦК КП(б)У відзначалося, що в західних областях з 16 129 посад номенклатури обкомів партії лише 2097 займають працівники з місцевого населення, тобто 13,0% (по окремих областях цей показник був ще меншим: у Чернівецькій області лише 3 %, Станіславській — 7,6 %) ²⁹. На Пленумі також відзначалося, що в земельних і заготовчих органах вони становили 12,1 %, а в радянських, планових і торговельних — 30 %. На посади голів виконкомів місцевих і районних Рад було висунуто тільки 31 % представників місцевого населення. А чи вистачало прибулим з інших областей керівникам знань і досвіду, щоб зрозуміти бажання, традиції, звичаї, психологію місцевого населення? Чи не призводило все це до трагічних подій, особливо в ході аграрних перетворень, боротьби з формуваннями УПА?

Таке становище було характерне й для ряду інших республік, і пояснювалося воно далеко не тільки об'єктивними причинами. «Важелі реальної влади,— писав з цього приводу в журналі «Дружба народів» А. Прусаускас,— знаходилися в руках прибулих невідомо звідки апаратчиків... Подібна практика стала однією із соціально-політичних норм сталінської моделі соціалізму. Сприяючи централізації управління і контролю, вона, можливо, полегшувала розв'язання короткотермінових тактичних завдань. Однак у тривалій перспективі ліквідація демократії і самоуправління неминуче вела до негативних наслідків. Так створювався ґрунт для відчуження «мас» від влади, породжувались уявлення про політичну нерівність націй, ускладнювалися національні відносини»³⁰.

Прибуття в західні області України керівників і спеціалістів, багато з яких не володіли або володіли недостатньо українською мовою, призводило до витіснення її з ряду сфер суспільного життя російською мовою. Це викликало обґрунтоване занепокоєння, зокрема, серед місцевої інтелігенції. Так, у вересні 1949 р. відомий український письменник Я. Галан писав до агітпропу ЦК КП(б)У, що у Львівському університеті «...викладачі юридичного, фізико-математичного й геологічного факультетів читають свої лекції переважно російською мовою. Українська мова зникла цілком з кіноафіш, тепер вона зникає й

²⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— Киев, 1975.— Т. 3.— С. 172.

²⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 27, оп. 17, спр. 357, арк. 111, 112; спр. 318, арк. 47.

²⁷ Стеблій Ф. І. Назв. праця.— С. 88, 91.

²⁸ Черниш Й. Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958). Львів, 1963.— С. 74.

²⁹ Там же.— С. 88.

³⁰ Дружба народів.—1988.—№ 8.— С. 210.

з трамвайних вагонів... На перший погляд може здаватися, що це дрібниці, однак ці дрібниці також роблять політику»³¹. Зарубіжні українознавці приділяли цим питанням значну увагу, на відміну від радянської історіографії, де вони до останнього часу обминалися стороною.

«Білою плямою» в радянській історіографії є й Пленум Центрального Комітету Компартії України, на якому було знято з посади першого секретаря ЦК Л. Г. Мельникова і який мав безпосереднє відношення до ситуації з кадрами місцевих працівників у західних областях республіки. Нам була невідома навіть дата цього Пленуму. Коротке повідомлення про нього було надруковане в газетах «Радянська Україна» і «Правда України» (на другій сторінці у лівому верхньому кутку). «Цими днями, — говорилося в повідомленні, — відбувся Пленум ЦК КП України... Пленум визнав незадовільним керівництво ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР західними областями України. Пленум відмітив, що Бюро ЦК і секретар ЦК КП України тов. Мельников у своїй практичній роботі допустили перекручення ленінсько-сталінської національної політики нашої партії, які виявилися в порочній практиці висування на керівну партійну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР, а також у фактичному переведенні викладання в західноукраїнських вузах на російську мову. Пленум викрив великі помилки у справі організаційно-господарського зміцнення колгоспів у західних областях України». Л. Г. Мельникова було знято з поста першого секретаря ЦК Компартії України (він займав його з грудня 1949 р.) і виведено із складу Бюро ЦК³².

Відразу ж після цього в західних областях відбулися пленуми обкомів партії. На них також ішлося про негативні явища в міжнародних відносинах, у тому числі про необґрунтоване розширення сфери викладання російською мовою не лише у вузах, а й навіть у середніх та середніх спеціальних навчальних закладах, як це мало місце в деяких областях.

Привертає увагу той факт, що тоді ж, у червні 1953 р., відбулися пленуми ЦК Компартії Латвії та Литви. У повідомленнях про їх роботу також відзначалося, що на керівну роботу в цих республіках мало висували кадрів корінної національності, були допущені «серйозні помилки» в керівництві колгоспним будівництвом.

Чим пояснити ці події? Останнім часом у радянській пресі з'явилися публікації (серед них — мемуари К. Симонова), де говориться про те, що після смерті Сталіна Берія вжив заходів до того, щоб завоювати собі популярність у країні, і насамперед у державному й партійному апараті. Ці дії порівнюються з його тактичним ходом у 1938 р., коли відбулося короткочасне пом'якшення репресій³³.

На думку американського професора Я. Білінського, пленуми ЦК Компартії України, Латвії і Литви, які відбулися в червні 1953 р., Берія намагався використати для того, щоб продемонструвати свій «гнучкий» підхід до питань міжнародних відносин і тим самим заручитися підтримкою республіканських парторганізацій³⁴. Інший західний українознавець — Б. Левицький також вважає, що звинувачення проти Л. Г. Мельникова являли собою тільки привід. Це, пише він, був «психологічний хід; насправді кар'єра Мельникова мало постраждала через його відкликання з Києва»³⁵.

³¹ Цит. за: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. — С. 30.

³² Рад. Україна. — 1953. — 13 черв.

³³ Знамя. — 1988. — № 4. — С. 113—114.

³⁴ Bilinsky Y. Op. cit. — P. 18, 237, 370. Він посилається також на точку зору відомих радянологів Дж. Армстронга і Р. Конквеста (Armstrong J. A. The Politics of Totalitarianism. — New York, 1961. — P. 239; Conquest R. Power and Policy in the USSR. — New York, 1961).

³⁵ Lewytskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953—1980. — Edmon-
ton, 1984. — P. 4. Л. Г. Мельников у 1953—1955 рр. був послом СРСР у Румунії, після

Певне світло на ці події проливають опубліковані нещодавно деякі документи генерал-лейтенанта Т. А. Строкача. Вони дають підставу для висновку, що червневий (1953 р.) Пленум ЦК Компартії України був, справді, пов'язаний з діями Берія. В листі на ім'я М. С. Хрущова, переданому адресатові 21 червня 1953 р., Т. А. Строкач писав, що ще в квітні, коли він працював начальником УМВС Львівської області (до березня 1953 р. він був міністром внутрішніх справ УРСР), йому передали вказівку міністра внутрішніх справ республіки П. Я. Мешика «зібрати і донести в МВС УРСР відомості про національний склад керівних кадрів партійних органів, починаючи від парторганізацій колгоспів, підприємств і до обкому партії включно. Водночас Мешик запропонував повідомити про недоліки роботи партійних органів у колгоспах, на підприємствах, у навчальних закладах, серед інтелігенції і серед молоді». В розмові зі Строкачем Мешик сказав, що це завдання дав сам Берія.

Згодом у письмових показаннях слідчим органам прокуратури СРСР у справі Берія, Мешика та інших Т. А. Строкач зазначив, що згадану вказівку він одержав у травні, уточнивши при цьому, що «малися на увазі відомості про те, якою мовою читалися лекції студентам — українською чи російською; якою мовою видавалася більшість книг, журналів і т. ін., скільки прийнято в партію з числа місцевої інтелігенції». Строкач підкреслював, що таке завдання викликало у нього подив, оскільки він виходив з того, що «органи МВС не повинні і не мають права перевіряти роботу партійних органів».

Однак ще 19 березня на нараді у Берія обговорювалося питання про оперативну обстановку в західних областях УРСР. У відповідь на повідомлення про те, що «обстановка помітно поліпшилася», Берія заявив: «Ви ні чорта не знаєте... Органи МДБ працюють украй незадовільно». Т. А. Строкач пише далі: «Берія дав вказівку Кобулову Б. З. підготувати проект постанови ЦК КПРС, в якому дати незадовільну оцінку партійно-політичній роботі в західних областях УРСР і запропонувати ЦК Компартії України і Раді Міністрів УРСР направити в західні області УРСР відповідальних працівників для посилення роботи у найбільш вражених бандитизмом районах». Насправді, пише Т. А. Строкач, під цим приводом в органах МВС і МДБ розставлялися люди Берія. У травні, дізнавшись про те, що Л. Г. Мельников розмовляв з членами керівництва ОУН, які перебували під вартою у Львові, Мешик «висловив крайнє незадоволення і заявив, що це «недопустимо», що це заважає нам у роботі».

У своєму листі до М. С. Хрущова Т. А. Строкач писав також, що наближений до Берія заступник начальника інспекції для контролю і особливих доручень при міністрі МВС А. З. Кобулов заявив: «Тепер органи МВС не будуть такими залежними від партійних органів, як це було раніше... Ось вам свіжий приклад: т. Мельников — секретар ЦК КП України — напорвся на Мешика і полетів, полетів навіть незважаючи на те, що він був (входив до складу.— О. Г.) у Президії ЦК КПРС». Лист Т. А. Строкача, як уже зазначалося, передали М. С. Хрущову 21 червня, а 23 червня Берія було заарештовано³⁶.

Ці документи надають додаткової ваги гіпотезі, згідно з якою заяви про необхідність посилення уваги до національних кадрів потрібні були Берія для того, щоб створити собі підтримку в республіканських парторганізаціях. Необхідно продовжити дослідження цього питання,

1955 р. — міністром будівництва підприємств вугільної промисловості СРСР, першим заступником Голови Ради Міністрів Казахської РСР, головою Держгіртехнагляду Казахської РСР і РРФСР, у 1966—1981 рр. — головою Держгіртехнагляду СРСР, тобто обіймав міністерські посади (Правда.—1981.— 18 апр.; УРЕ.— К., 1981.— Т. 6.— С. 451).

³⁶ Документи генерал-лейтенанта Т. А. Строкача о подготовке Берией заговора в 1953 г. // Новая и новейш. история.— 1989.— № 3.— С. 169—173.

з'ясувати, яку відповідальність за негативні процеси в західних областях республіки ніс особисто Л. Г. Мельников, очолюване ним керівництво ЦК Компартії України, розкрити причини і масштаби цих явищ. До останнього ж часу радянські історики взагалі обходили рішення цього пленуму. Адже офіційно вважалося, що про боротьбу за владу у вищому керівництві не може бути й мови, тим більше, коли при цьому зачіпаються ще й питання міжнаціональних відносин. Про існування в західних областях УРСР проблеми нестачі місцевих кадрів на керівній роботі преса писала навіть у часи апогею культу особи. Однак у роки застою з праць радянських істориків зникли навіть згадки про цю проблему, так само як із статистичних збірників зникли детальні дані про національний склад робітничого класу, інтелігенції, які систематично публікувалися в СРСР у 20-ті роки.

Безумовно, більш активному висуненню на керівні пости працівників з місцевого населення сприяли розпочаті після 1953 р. спроби демократизації суспільно-політичного життя країни. Це добре видно на прикладі ставлення до колишніх членів КПЗУ. Як відомо, в умовах культу особи Виконком Комінтерну, посилюючись на провокаційні звинувачення, прийняв у 1938 р. необгрунтоване, політично шкідливе й безвідповідальне рішення про розпуск Комуністичної партії Польщі та її складових частин — КПЗУ і КПЗБ. Цим було завдано тяжкого удару по революційному руху Польщі, Західної України і Західної Білорусії. Ще на початку 30-х років репресії проти керівництва КПЗУ призвели, як відзначив радянський дослідник Ю. Сливка, до того, що створювався «образ ворога вже не в особі тієї чи іншої людини, групи чи організації, а й цілого народу». А в результаті розпуску КПЗУ «з політичного життя краю в найбільш переломний і відповідальний період була усунена політична та ідеологічна організація, яка глибоко розуміла обстановку, мала великий вплив на трудове населення. Крім того, політичне недовір'я після возз'єднання Західної України з Радянською Україною до КПЗУ — авангарду трудящих у боротьбі за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, певною мірою переносилося й на місцеве населення»³⁷. І хоч, звичайно, можна навести приклади активної участі колишніх членів КПЗУ у соціалістичному будівництві, все ж в умовах культу особи, коли на Компартію Західної України впала політична підозра, багатьох з тих, хто раніше перебував у її лавах, репресували. Щоправда, в 1947 р. було частково розв'язано питання про прийняття в КП(б)У колишніх членів КПЗУ, однак у вересні 1950 р. їх перестали туди приймати, а з червня 1951 р. вони були прирівняні до вихідців з буржуазних та дрібнобуржуазних партій. Дещо кращими були справи на Закарпатті. Створена у листопаді 1944 р. Компартія Закарпатської України була прийнята у ВКП(б) на правах обласної парторганізації (грудень 1945 р.).

Історична справедливість була відновлена після того, як про необгрунтованість розпуску КПП було сказано в Заяві Центральних Комітетів КППС, ПОРП, комуністичних партій Італії, Болгарії та Фінляндії, опублікованій у дні роботи XX з'їзду КППС газетами «Трибуна люду» 19 лютого і «Правда» 21 лютого 1956 р. У серпні 1956 р. всім членам КППС, які свого часу перебували у лавах КПП, КПЗУ і КПЗБ, був відновлений партійний стаж.

Підіб'ємо підсумки. В результаті індустріалізації, перетворень у галузі народної освіти в західних областях УРСР сформувалися, насамперед з уродженців цього регіону, численні кадри робітничого класу та інтелігенції, у складі яких українці почали переважати. Однак, оскільки цей процес відбувався в умовах сталінської адміністративно-бюрократичної системи, він був деформований, його позитивна спрямо-

³⁷ Сливка Ю. Трагічна повість про КПЗУ // Жовтень.— 1989.— № 3.— С. 70—71.

ваність великою мірою підривалась згубним впливом сталінізму (репресіями, ігноруванням особливостей краю, необхідності висування на керівні посади місцевих кадрів, безпідставним звуженням сфери застосування української мови). Після 1953 р. проти тяжкої спадщини сталінізму була розпочата боротьба (хоч і непослідовна), перервана, на жаль, у другій половині 60-х років. Весь непростий комплекс цих проблем, як і подальші зміни у національному складі різних соціальних верств населення західних областей, ще чекає поглибленого аналізу з боку радянських дослідників. А для цього необхідні рішуча відмова від схематизму і догматизму, широка публікація різноманітних архівних документів, статистичних даних.

Одержано 23.06.89

Освещается неоднозначный и драматичный процесс формирования национальных кадров в западных областях УССР. Рассматривается также роль Берия в снятии в связи с проблемой национальных кадров Л. Мельникова с должности первого секретаря ЦК Компартии Украины. Анализируется западная историография вопроса.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

До 45-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників

В. Ю. Король (Київ)

Співробітництво вчених братніх республік СРСР у радянському тилу

Розглядаються проблеми співробітництва діячів науки та вищої школи народів СРСР у створенні матеріально-технічного потенціалу — важливої передумови якнайшвидшого розгрому німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. На основі архівних матеріалів, які раніше не публікувалися, показані різні аспекти співробітництва народів нашої багатонаціональної країни в галузі науки. Підкреслюється, що багато форм і методів цього співробітництва витримали випробування часом і використовуються тепер.

Співробітництво народів нашої багатонаціональної країни в галузі науки є одним з важливих факторів зміцнення їхньої дружби та інтернаціональної єдності. Велику роль відіграло воно у згуртуванні зусиль радянських учених на створення матеріально-технічної бази Перемоги над фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни. Нині, в умовах науково-технічної революції, дедалі більшого зростання ролі науки в житті суспільства, досвід минулого, зокрема, періоду Великої Вітчизняної війни, коли були вдосконалені існуючі та виникли нові форми співробітництва народів СРСР, може бути творчо використаний і в наш перебудовний час. Тому дослідження зазначеної проблеми є одним з актуальних завдань радянських істориків. Автор даного повідомлення ставив за мету розкрити деякі аспекти співробітництва народів СРСР у справі мобілізації наукового потенціалу східних районів країни, Середньої Азії та Казахстану на створення матеріально-технічних умов розгрому фашистських окупантів.

Як відомо, невдовзі після нападу на нашу країну фашистської Німеччини численні наукові установи Європейської частини СРСР були евакуйовані. Так, 35 з них, відомчо підпорядкованих АН СРСР, переїхали в східні райони РРФСР, у республіки Середньої Азії та Казахстан¹. На початок 1942 р. в радянський тил перебазувалися 31 наукова установа АН УРСР, 16 — Наркомзему і Наркомздоров'я УРСР, 71 вузівський колектив республіки. Більшість творчої інтелігенції, евакуйованої з України, перебувала в Уфі, Саратові, Ташкенті, Самарканді, Фергані, Фрунзе, Душанбе, Іркутську та інших містах. Тільки в Уфі працювало майже 600 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників Академії наук УРСР². Основна частина наукових кадрів Білорусії була евакуйована на територію Татарської АРСР. Зокрема, Президія АН БРСР розташовувалася в її столиці — Казані. «Героїчний білоруський народ, — відзначав у ті дні академік АН БРСР В. М. Лубяко, — зберіг свою інтелігенцію, своїх учених, які спільно з

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1970. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 448.

² Коваль М. В. У горнилі війни. — К., 1972. — С. 126.

російською, українською інтелігенцією, народами Радянської країни віддають свої сили та знання справі найшвидшого визволення нашої землі від німецьких окупантів»³.

З перших днів перебування в евакуації українські, російські, білоруські вчені, працівники вищої школи були оточені увагою та піклуванням. Місцеві партійні й радянські органи створили для них необхідні умови. Так, РНК Узбецької РСР і ЦК КП(б) Узбекистану прийняли в січні 1942 р. постанову «Про використання прибулих до УзРСР видатних працівників науки, літератури і мистецтва», згідно з якою було працевлаштовано і забезпечено житлом велику кількість літераторів, митців та науковців з України⁴. У листопаді 1941 р. ЦК КП(б) Казахстану і уряд республіки вирішили всі питання, пов'язані з розміщенням в Алма-Аті інститутів історії та філософії АН СРСР. Казахський філіал Академії наук країни надав їм необхідні приміщення⁵.

Умови війни вимагали значної перебудови діяльності наукових установ. Перед ними постали складні завдання, пов'язані з організацією наукової роботи в умовах воєнного часу: розробка і конструювання нових видів озброєнь, допомога промисловим підприємствам в освоєнні і вдосконаленні воєнного виробництва, мобілізація сировинних ресурсів країни, заміна дефіцитних матеріалів місцевою сировиною та ін.

Багато уваги приділялося дальшому зміцненню співробітництва у цій справі вчених, що прибули з центральних районів країни, та місцевих науковців. Так, директивні органи разом з комісією по мобілізації ресурсів Уралу розробили план комплексного вивчення природних ресурсів і народного господарства Казахської РСР. Цю відповідальну роботу виконували відомі діячі науки, керівники галузевих відділів ЦК Компартії республіки, господарники. Вони, зокрема, виявили запаси найбільшого в СРСР Джекказганського родовища мідних руд, що дало можливість значно збільшити виробництво міді та інших кольорових металів, необхідних для оборонної промисловості⁶.

Казахський філіал АН СРСР, до складу якого входило багато вчених, евакуйованих з братніх республік, зобов'язався виробити ряд практичних пропозицій, що мали сприяти збільшенню випуску металу для оборонної промисловості. У червні 1942 р. цю ініціативу схвалив на своєму пленумі Алма-Атинський міськом партії⁷.

Величезне значення у розвитку оборонної промисловості належало такому індустріальному регіону країни, як Урал. З метою якнайповнішої мобілізації його ресурсів було створено згадувану вже спеціальну комісію, яку очолив Президент АН СРСР В. Л. Комаров. Вона дістала значну підтримку з боку місцевого керівництва. Так, Свердловський обком ВКП(б) зобов'язав усі партійні, радянські й державні організації подавати цій комісії найактивнішу допомогу в усій її роботі⁸. Вчені, що працювали в ній, сприяли освоєнню металургами Уралу місцевих залягань марганцевої руди, розробили метод виплавки в доменних печах ферохрому, що значно економило електроенергію, виявили місцезнаходження вогнетривких глин тощо⁹.

У листопаді 1941 р. Свердловський обком партії на своєму пленумі детально проаналізував завдання, що стояли перед прибулими на територію області представниками науки братніх республік, у зв'язку

³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 47, спр. 4, арк. 131 (далі — ПА ІІІ).

⁴ Коваль М. В. Назв. праця.— С. 126.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії Казахстану, ф. 708, оп. 5, спр. 58, арк. 276.

⁶ Історія Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5, кн. 1.— С. 450.

⁷ Парт. арх. Алма-Атинського обкому Компартії Казахстану, ф. 412, оп. 29, спр. 12, арк. 67.

⁸ Історія Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945.— М., 1961.— Т. 2.— С. 536.

⁹ Історія Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 448—449.

з налагодженням роботи евакуйованих, в тому числі й з України, підприємств. «Головне наше завдання,— говорилося на пленумі,— полягає в тому, щоб якомога швидше відновити евакуйовані підприємства, повністю пустити в роботу верстати, устаткування і максимально використати його для виробництва продукції для потреб фронту»¹⁰. Завдяки постійній увазі партійних організацій, активній участі вчених братніх республік основна маса евакуйованих і місцевих підприємств своєчасно налагодила випуск військової продукції. Так, у липні 1941 р. Уралмаш-завод одержав урядове завдання налагодити випуск корпусів та башт важких танків КВ. На допомогу трудовому колективу прийшли вчені, і вже в жовтні це підприємство виготовило продукції у 3,5 раза більше, ніж у вересні, а в листопаді збільшило її виробництво у 4,6 раза¹¹.

У вересні 1941 р. до Свердловська було евакуйовано лабораторію Ленінградського науково-дослідного інституту метрології, працівники якої створили Свердловський філіал інституту на правах Всесоюзного інституту метрології. Завдяки підтримці партійних органів цей колектив у творчій співдружності з ученими Свердловська лише в 1942 р. виконав 26 науково-дослідних праць, здійснив 2845 випробовувань вимірювальних приладів і апаратури для оборонних підприємств та провів випробовування калібрів високого класу точності¹². Прикладом піклування партійних і державних органів про зміцнення творчого співробітництва радянських учених — представників різних регіонів і республік стала, зокрема, допомога, що її подав Свердловський обком ВКП(б) Інституту органічної хімії АН СРСР у налагодженні виробництва вінілових ефірів за методом академіка О. Є. Фаворського. Саме завдяки обкомові спільними зусиллями московських і свердловських науковців було побудовано цех вінілових ефірів на Свердловському заводі пластмас¹³.

Плідно співпрацював з ученими братніх республік і колектив Академії наук Української РСР. Особливу увагу адміністрація та партійна організація цього великого наукового центру звертали на комплексність тем, розширення взаємозв'язків між науковцями. Багато зробив у цьому плані академік М. В. Луговцов. Спільно з ученими АН СРСР він виконав велику роботу щодо постачання місцевою сировиною Кузнецького металургійного комбінату, продукція якого йшла безпосередньо на фронт. Ці дослідження були покладені в основу розробленої Держпланом СРСР програми розвитку гірничорудної промисловості східних районів і постачання сировиною Кузнецького металургійного комбінату¹⁴.

Значний вклад у забезпечення ефективної роботи промислових підприємств Уралу внесли вчені Інституту енергетики АН УРСР. В центрі їх уваги були питання, визначені у постанові бюро Копейського міськкому партії (грудень 1942 р.). В ній, зокрема, зазначалося: «Вважати найважливішим завданням партійної організації інституту, дирекції і всього колективу наукових співробітників — подання допомоги вугільним шахтам у питаннях раціоналізації енергетичного господарства, реконструкції повітро- та енергозбагачення шахт, правильної організації технічної паспортизації устаткування й розробки заходів по проведенню планово-запобіжних ремонтів»¹⁵. Крім того, працівники цієї установи приділили багато уваги удосконаленню методики нормування споживання електроенергії в металообробній промисловості, створенню типового газогенератора на місцевому паливі для транс-

¹⁰ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 36, спр. 7, арк. 6.

¹¹ Средний Урал в Великой Отечественной войне.— Свердловск, 1978.— С. 21—22.

¹² Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 32, спр. 85, арк. 4, 6.

¹³ Там же, оп. 37, спр. 184, арк. 103.

¹⁴ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 1, спр. 9, арк. 91.

¹⁵ Там же, спр. 13, арк. 6.

портних машин. Вчені інституту спільно з місцевими науковцями здійснили детальне вивчення паливного балансу Челябінської області¹⁶.

Велику роботу провів і колектив Інституту будівельної механіки АН УРСР. Після евакуації з Києва в столицю Башкирської АРСР — Уфу на партійних зборах, що проходили 5 серпня 1941 р., було вирішено активізувати розробку воєнної тематики, залучивши до цього всіх 25 наукових співробітників інституту. Київські науковці встановили зв'язки з колективом заводу «Комінтерн», що займався встановленням ковальських молотів, провели ряд лабораторних випробувань для авіасвічкового заводу та заводів «Уфакабель» і «Стальконструкция». Були також налагоджені контакти з науковцями інституту і подано їм допомогу в роботі над високочастотним посилювачем; спільно з місцевими вченими проведено тензометрування шатуна авіадвигуна. Творчо взаємодіяли спеціалісти Інституту будмеханіки і з колективами підприємств, розташованих в інших містах, зокрема в Челябінську і Стерлітамаку¹⁷.

Славними справами зарекомендував себе під час війни Інститут електрозварювання АН УРСР, очолюваний Є. О. Патонем. Евакуйований на Урал, цей колектив вніс неоціненний вклад у налагодження масового виробництва танків та артилерії. Значною мірою його успіхи стали можливими завдяки постійній підтримці з боку Свердловського обкому партії. Так, 15 квітня 1943 р. Є. О. Патон звернувся в обком ВКП(б) з листом, у якому, зокрема, говорилося: «Постановою Державного Комітету Оборони намічено широке застосування автозварювання під шаром флюсу при виготовленні танкових бронекорпусів та авіабомб. За найближчі 4 місяці заводи повинні ввести в дію близько 60 автозварювальних установок. Інститут міг би виготовити необхідну для заводів апаратуру за умови розширення експериментального цеху та постачання його матеріалами»¹⁸. У зв'язку з цим зверненням видатного вченого в обкомі були розроблені конкретні заходи, які давали можливість організувати діяльність українських науковців у творчій співдружності з їх російськими колегами. Згідно з постановою бюро обкому партії директори Уралмашзаводу і заводу № 183 в найкоротші строки організували випуск потрібної для інституту апаратури. Задовольняючи потреби експериментального цеху, уральські підприємства виготовили зварювальні головки А-80 — 18 штук, самохідні головки А-81 — 36, самохідні головки А-83 — 3, апаратні ящики — 12 штук. Крім того, експериментальний цех протягом трьох місяців одержував допомогу у виготовленні деталей за кресленнями науковців Інституту електрозварювання з таких видів робіт: токарних — 2 тис. людино-годин на місяць, стругальних — 400, довбальних — 600 людино-годин. Цех було також забезпечено додатковою площею — 350 кв. м, а його штати — розширено на 28 спеціалістів¹⁹.

Плідною була творча співдружність учених України та РРФСР у галузі медичної науки. Наприклад, співробітники Свердловської станції переливання крові і АН УРСР спільними зусиллями успішно розв'язали проблему запровадження нового вітчизняного стабілізатора крові — натрога, що забезпечило значні успіхи лікувальної медицини. Тисячі й тисячі радянських солдатів було врятовано саме завдяки своєчасному переливанню крові²⁰. Активно працювали в досліджуваний період наукові установи АН СРСР, евакуйовані у східні райони країни. Реалізуючи рішення партії та уряду, вони робили все можливе для своєчасної розробки оборонних тем, яких уже в 1942 р. налічува-

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 46, арк. 79—80.

¹⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 1, спр. 12, арк. 6, 7, 8; спр. 2, арк. 2, 6.

¹⁸ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, спр. 184, арк. 84.

¹⁹ Там же, арк. 85, 87, 98.

²⁰ Там же, арк. 133.

лося 175. В цілому ж за завданнями Наркомату оборони в установах АН СРСР у роки війни розроблялося близько 200 тем²¹.

Велику допомогу подали вчені союзної Академії наук своїм колегам з братніх республік в освоєнні природних ресурсів та в розв'язанні ряду інших проблем. У цьому зв'язку заслуговує на увагу досвід колективу відділення біологічних наук АН СРСР, яке в роки війни перебувало на території братньої Киргизії. До його складу входило 5 інститутів, де загалом налічувалося 235 наукових співробітників, у тому числі 2 академіки і 4 члени-кореспонденти. Зокрема, на засіданні партійного бюро відділення 15 березня 1943 р. було вирішено спільно з киргизькими вченими подати допомогу текстильним підприємствам республіки. З метою швидшого впровадження в практику винаходів учених партбюро ухвалило активніше співпрацювати при вирішенні відповідних питань з РНК Киргизької РСР. Виконуючи прийняте рішення, колектив Інституту мікробіології, зокрема, провів значну роботу по розробці препаратів, необхідних для виробництва ацетону, лимонної та молочної кислоти²².

Основним у діяльності колективу Біовідділення АН СРСР була організація допомоги сільському господарству республіки. Про велику відповідальність, з якою вчені відділення ставилися до цієї справи, свідчить, наприклад, рішення партійних зборів від 25 березня 1943 р. про необхідність «забезпечити закінчення робіт, які потрібні для Киргизії, незалежно від строків реєвакуації»²³. Про характер цих досліджень також можна судити з постанови згаданих зборів. В ній, зокрема, було записано: «Продовжувати роботу Інституту генетики по картоплі, Інституту мікробіології по бактеріальних добривах, Інституту біохімії — по буряку. Зобов'язати всіх членів ВКП(б) — членів Біовідділення визнати основним завданням інститутів відділення у другому та третьому кварталах 1943 р. підвищення врожайності і збільшення валового збору зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Зобов'язати комуністів очолити розвиток соціалістичного змагання за якнайшвидше та успішне закінчення праць сільськогосподарського значення і максимальне впровадження в практику сільськогосподарських прийомів і методів, перевірених у лабораторіях і польових дослідженнях»²⁴.

З ініціативи партійної організації Біовідділення при ньому було створено бюро пропаганди, яке встановило тісні зв'язки з місцевими вченими, а також з Фрунзенським міським агітпунктом та Відділом пропаганди й агітації ЦК КП(б) Киргизії²⁵.

Успішно співробітничали в ім'я Перемоги над ворогом і діячі вищої школи братніх республік СРСР. На території Свердловської області, наприклад, на серпень 1943 р. перебувало 8 вузів та понад 50 науково-дослідних інститутів, у яких працювало майже 7 тис. науковців — представників різних національностей. Вони взяли діяльну участь в організації Будинку техніки при Уральському індустріальному інституті, який, крім наукової роботи, готував спеціалістів для оборонних підприємств. Їх тут за роки війни було підготовлено 60. Будинок техніки у досліджуваний період випустив також 135 листівок технічного змісту, 230 різних проектів, через систему семінарів навчив нових методів праці понад 200 інженерів і техніків, подав допомогу 281 підприємству. Так, Новотагільському металургійному заводу працівники Будинку техніки допомогли організувати центральну

²¹ Левшин Б. В. Академия наук СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1966. — С. 39.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії Киргизії, ф. 539, оп. 1, спр. 1179, арк. 15, 19.

²³ Там же, арк. 15.

²⁴ Там же, арк. 20.

²⁵ Там же.

хімічну лабораторію, освоїти швидкісні методи аналізу металу та шлаку²⁶.

Колектив Уральського індустріального інституту у співдружності з евакуйованими науковцями досяг вагомих результатів у галузі фізики, хімії, теорії прокату металів, допоміг виробничникам у виготовленні ряду креслень, активно працював над застосуванням нової технології литих боезапасів. У лабораторіях цього інституту було виконано відповідальні замовлення оборонних підприємств на виготовлення важливих видів реактивів. Заслугою наукового відділу вузу стала розробка проекту каталістичних печей для підтримування в нагрітому стані певних видів бойових літаків. Тільки в 1942 р. вчені Уральського індустріального виконали замовлень промисловості на 3,6 млн. крб. Особливу увагу приділили вони евакуйованим підприємствам та НДІ. До цієї роботи на початок липня 1942 р. було залучено 44 кафедри²⁷.

Істотних результатів досяг і колектив Уральського лісотехнічного інституту, у складі якого працювали й викладачі та науковці з Білоруського лісотехнічного інституту (Гомель). Спільно із свердловськими вченими співробітники кафедри біологічних наук білоруського вузу, а також кафедри хімії деревини та целюлози провели дослідження в галузі хімії целюлози. Крім того, працівники об'єднаного вузу обґрунтували новий, більш раціональний метод ведення лісового господарства, запропонували ряд заходів для розвитку деревновугільної металургії. У 1943 р. вчені РРФСР та БРСР спільними зусиллями опрацювали тему «Раціоналізація лісового господарства Уралу у зв'язку з обороною країни»²⁸.

Велику роль в організації допомоги фронту відіграло співробітництво працівників медичних вузів СРСР, частина яких також була евакуйована на Урал. Так, багато працівників Першого Московського медичного інституту, прибувши на місце евакуації, поповнили колектив Башкирського медінституту. На партійних зборах уфимського вузу 5 грудня 1941 р. наголошувалося на необхідності встановлення творчого співробітництва з московськими колегами в «організаційній, санітарній, лікувальній діяльності», широкого використання досвіду москвичів у справі допомоги фронту²⁹. На осінь 1942 р. спільними зусиллями працівників цих двох вузів було виконано 33 наукові праці, підготовлено для фронту 626 лікарів³⁰.

Успішно вирішували проблеми воєнного часу і колективи медвузів, які перебували в евакуації у Середній Азії та Казахстані. Так, у складі Казахського медичного інституту працювали викладачі з аналогічних вузів Курська, Вітебська та ряду інших міст. За даними на 1943 р. там налічувалося 39 професорів і 19 кандидатів наук. 8 вересня того року на партійних зборах вузу було вирішено направити в госпіталі 40 наукових співробітників — представників Казахстану і братніх республік для подання допомоги пораненим бійцям³¹.

Вагомих результатів досягли науковці Киргизького медінституту, діючи спільно з медиками інших вузів СРСР, які перебували в евакуації. Тільки з України там працювало близько 100 чол., у тому числі 32 доктори наук, 4 заслужені діячі науки і член-кореспондент АН УРСР. Вчені розробляли важливі теми, пов'язані з лікуванням інфекційних захворювань, травм, опіків, шоків, вітамінною терапією. Для

²⁶ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 306, оп. 2, спр. 37, арк. 10, 11, 15, 16, 28.

²⁷ Там же, ф. 11, оп. 11, спр. 162, арк. 3, 4, 7, 8.

²⁸ Там же, спр. 282, арк. 105, 144—146.

²⁹ Парт. арх. Башкирського обкому КПРС, ф. 356, оп. 4, спр. 3, арк. 15.

³⁰ Там же, арк. 5.

³¹ Парт. арх. Алма-Атинського обкому Компартії Казахстану, ф. 8, оп. 7, спр. 557, арк. 8, 20, 22.

впровадження результатів спільних досліджень у практику в інституті було створено методбюро, куди ввійшли кращі сили вузу³².

Плідною виявилася й творча співдружність колективу Миколаївського суднобудівного інституту, евакуйованого в Киргизію, та включених до його складу 24 співробітників і 172 студентів аналогічного ленінградського вузу. Спільними зусиллями вони спроектували установки для одержання каустичної соди і масел з місцевої сировини. Разом з киргизькими вченими співробітники вузу створили навчальний посібник про роботу силових установок, розробили проекти трьох суден для використання на Іссик-Кулі і одного — на Балхаші. Тільки за державними замовленнями кафедри інституту виконали 26 наукових праць³³.

Значний обсяг робіт виконали в досліджуваній період співробітники Ростовського державного університету, який також був евакуйований на територію Киргизької РСР. Вони встановили тісні зв'язки з місцевим філіалом АН СРСР. Як видно з листа керівництва вузу у ЦК Компартії Киргизії, «обласні та республіканські організації допомогли спрямувати науково-дослідну роботу університету на задоволення потреб народного господарства... і постійно виявляли чуйне й уважне ставлення до потреб і запитів університету»³⁴. Так, відділ вузів і шкіл ЦК Компартії республіки сприяв колективу цього навчального закладу у виданні збірника «Аю-Чач і питання використання його як рослини», підготовленого у творчій співдружності з киргизькими вченими.

Разом з науковцями братньої республіки співробітники університету обстежили місця корисних копалин Алайського, Тузлукського та Кичик-Алайського районів, взяли хімічні аналізи солей. Ростовські геологи провели розвідку місцевої сировини для будівельних матеріалів у Наукатському районі, зокрема дослідили гіпс, мрамур та деякі інші види сировини. Зоологи університету спільно з працівниками Ошської ветеринарно-бактеріологічної лабораторії розробили методику лікування ряду захворювань худоби, 8 разів обстежили сади, виноградники, бавовникові поля загальною площею кілька тисяч гектарів та подали допомогу у боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур. Крім того, були досліджені ґрунти Наукатського району з метою ширшого застосування тут агротехнічних заходів³⁵.

Співробітники Казахського гірничо-металургійного інституту спільно з ученими з інших республік, які працювали у його складі, ґрунтовно дослідили ванадієві руди Кара-Тау. Їхні рекомендації дали можливість отримувати збагачені концентрати, завдяки чому спрощувалося і здешевлювалося добування з цих руд ванадію, надзвичайно потрібного для оборонної промисловості. Ця робота виконувалася за завданням державних органів Казахстану. Внесли свій вклад науковці інституту і в розв'язання проблеми збагачення берилієвих руд Акчетуського родовища. Ряд важливих досліджень виконали вони для Балхашського мідноплавильного заводу. Все це дало відділові пропаганди і агітації Алма-Атинського міськкому партії підстави констатувати, що співробітники інституту «успішно проводили велику роботу, спрямовану на подання технічної допомоги підприємствам Наркомату кольорової металургії, Наркомвугілля, номерним заводам, підприємствам

³² ПА ІІІ при Компартії Киргизії, ф. 539, оп. 1, спр. 1079, арк. 11, 46; спр. 1189, арк. 5.

³³ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 1967, арк. 15; Петровец В. М. Научные исследования в Киргизии в годы Великой Отечественной войны.— Фрунзе, 1965.— С. 60; ПА ІІІ при ЦК Компартії Киргизії, ф. 56, оп. 10, спр. 69, арк. 121, 128.

³⁴ Там же, арк. 3, 4.

³⁵ Петровец В. М. Указ. соч.— С. 55, 56; ПА ІІІ при ЦК Компартії Киргизії, ф. 56, оп. 10, спр. 69, арк. 3, 5.

республіканського значення», на вирішення «проблемних питань інтенсифікації, збільшення природних ресурсів кольорових металів»³⁶.

Важливі завдання розв'язували в роки війни й співробітники Середньоазіатського індустріального інституту, у складі якого перебував Київський індустріальний (нині — політехнічний) інститут. Уже в жовтні 1941 р. на партійних зборах об'єднаного вузу було вирішено посилити допомогу фронту. Одним з основних завдань інституту, наголошувалося у зв'язку з цим, є «активна участь у роботі по організації оборонної промисловості в Ташкенті та інших районах Середньої Азії на базі місцевої сировини, з використанням результатів науково-дослідних робіт»³⁷. Вчені України та Узбекистану спільно працювали над проблемами, пов'язаними з проектуванням ткацького заводу та підприємств чорної металургії, дослідженням процесів кристалізації та розщеплення магми, оцінкою рудних родовищ вольфраму тощо³⁸. Наприклад, під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР професора В. Є. Васильєва було виконано проект першого в Узбекистані металургійного комбінату³⁹. Велику роботу провели вчені об'єднаного вузу у зв'язку з розміщенням і пуском евакуйованих в Узбекистан підприємств, а також впровадженням удосконалених режимів різання металів, модернізацією устаткування та верстатів на ряді місцевих заводів⁴⁰.

Таким чином, співробітництво вчених братніх республік СРСР у період Великої Вітчизняної війни було одним з важливих факторів, які наблизили перемогу над ворогом. В процесі його поглиблення виникли нові форми братерської співдружності, які витримали випробування часом і з успіхом використовуються в наші дні.

Одержано 01.07.89

Рассматриваются проблемы сотрудничества деятелей науки и высшей школы народов СССР по созданию материально-технического потенциала — важной предпосылки скорейшего разгрома немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. На основе ранее не публиковавшихся архивных материалов показаны различные аспекты сотрудничества народов нашей многонациональной страны в области науки. Подчеркивается, что многие формы и методы этого сотрудничества выдержали испытание временем и используются теперь.

³⁶ Парт. арх. Алма-Атинського обкому Компартії Казахстану, ф. 412, оп. 16, спр. 279, арк. 8, 18; спр. 288, арк. 4.

³⁷ Парт. арх. Ташкент. обкому Компартії Узбекистану, ф. 83, оп. 21, спр. 283, арк. 111, 113.

³⁸ Там же, арк. 115; ПА ІІІ при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 20, спр. 934, арк. 123.

³⁹ Из истории дружбы украинского и узбекского народов 1941—1945 гг. — Киев, 1986. — С. 61.

⁴⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 85, спр. 183, арк. 45; оп. 20, спр. 934, арк. 125.

О. А. Бомбандьорова (Київ)

Відновлення мережі закладів трудових резервів на території Української РСР (1943—1945 рр.)

Висвітлюються відновлення і зміцнення закладів трудових резервів на території Української РСР в 1943—1945 рр., перешкоди, що викликали істотні труднощі в організації навчально-виробничої роботи серед учнів училищ і шкіл ФЗН.

Серед першочергових завдань, що стояли перед радянськими людьми, які заходилися до відбудови народного господарства на визволеній від фашистів території республіки, було відновлення лав робітничого класу, в тому числі через мережу закладів трудових резервів.

Війна завдала великих збитків системі державних трудових резервів. Гітлерівці зруйнували й пограбували 900 навчальних закладів, знищили велику кількість верстатів і двигунів¹.

Відбудова навчальних закладів трудових резервів проходила в складних умовах. Не вистачало кваліфікованих кадрів. Про це свідчать такі дані: в республіці після повного її визволення від фашистів залишилося лише 17% робітників².

Розглядувана автором тема знайшла певне висвітлення в працях радянських дослідників³.

Більш глибокого вивчення потребують питання відбудови матеріально-технічної й навчальної бази ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН). Автор даного повідомлення прагне заповнити цю прогалину.

Партійні та державні органи провели велику роботу по мобілізації сил і ресурсів усєї країни на відбудову економіки республіки. Так, постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁴ накреслено програму відродження господарства й культури на визволеній території. Щодо закладів державних трудових резервів у ній передбачалося в одинадцяти областях країни, в тому числі у Ворошиловградській і Харківській, організувати 23 спеціальні ремісничі училища по 400 чол. у кожному⁵.

Створене вже у 1943 р. Республіканське управління трудових резервів разом з базовими підприємствами розгорнули велику роботу по відновленню діяльності ремісничих і залізничних училищ та шкіл фабрично-заводського навчання.

Неоціненну допомогу їм подавали ремісничі училища тилових районів. Так, для відбудови училища № 1 м. Харкова ремісниче училище № 3 Московської області відправило 60 лещат і 100 комплектів слюсарно-монтажного інструменту⁶.

Значних руйнувань зазнали училища й школи ФЗН Донбасу. Активну участь у їх відродженні брали всі братні республіки. Колектив ремісничого училища № 2 металістів Москви, наприклад, взяв шефство над Ворошиловградським РУ металістів, виготовив для нього понад план слюсарно-монтажний інструмент, 5 токарних верстатів і надіслав повний комплект навчальних посібників⁷. Було прийнято спеціальну постанову «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну» (жовтень 1943 р.). У ній вказувалося, що необхідно мобілізувати молодь з ряду областей, зокрема, з Донецької,

¹ Правда.— 1945.— 1 окт.

² Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны.— М., 1948.— С. 56—57.

³ Бличевский Ф. Л., Зеленко Г. И. Профессионально-техническое образование в СССР.— М., 1957; Гордиенко Л. И. Деятельность партийных организаций Украины по подготовке кадров рабочего класса для тяжелой промышленности в системе государственных трудовых резервов (1941—1945 гг.).— Киев, 1968; Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничого класу на Україні: За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти, 1940—1970.— К., 1974; Котляр Э. С. Государственные трудовые резервы в годы Великой Отечественной войны.— М., 1975.

⁴ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— К., 1954.— Ч. 3.— С. 411—446.

⁵ Там же.— С. 440—441.

⁶ Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны.— М., 1971.— С. 446.

⁷ Труд.— 1953.— 3 дек.

Ворошиловградської, Харківської, Сумської й Ростовської, для набору до ремісничих училищ і шкіл ФЗН⁸.

У процесі відбудови вугільної промисловості Донецького басейну за IV квартал 1943 р. на основних підприємствах і шахтах Наркомату вугілля було відкрито 10 ремісничих училищ вугільників з контингентом 4800 учнів і 43 школи ФЗН, в яких проходили підготовку 20 тис. робітників масових професій гірничого профілю. На базі підприємств Наркомату чорної металургії відновили виробниче навчання 12 ремісничих училищ, в яких готували 5600 майбутніх металістів, металургів, хіміків і 33 школи ФЗН з контингентом понад 13 тис. учнів для підготовки по спеціальностях металургів і металістів⁹.

У грудні 1943 р. у Полтавській області було відкрито залізничне училище¹⁰. На відбудові училищ та шкіл ФЗН Сумської області працювало понад 20 комсомольсько-молодіжних бригад з числа самих учнів, які ремонтували учбові корпуси, будували окремі виробничі цехи тощо. В результаті за три місяці 1943 р. для потреб підприємств залізничного транспорту й комунального господарства в області було створено 5 ремісничих, 2 залізничних училищ і 6 шкіл ФЗН¹¹. У Дніпропетровській області на початку 1944 р. було відкрито 2 залізничні, 3 ремісничі училища й 11 шкіл ФЗН з контингентом 7400 учнів¹².

Піднімаючи з руїн стіни ремісничих училищ, трудящі країни, в тому числі й Української РСР, розуміли, що без налагодження системи організованої підготовки кваліфікованих робітничих кадрів дальший розвиток економіки неможливий. Тому за цифрами про відбудову в 1944 р. 78 ремісничих і залізничних училищ, в яких навчалися понад 26 тис. чол. і 83 школи ФЗН з контингентом 16 919 учнів¹³, стоїть героїчна і невтомна праця мільйонів радянських людей.

Наступний етап відбудови і зміцнення системи трудових резервів, що охоплював 1944—1945 рр., відзначався дальшим розширенням і зміцненням навчально-виробничої бази, підвищенням рівня педагогічного процесу й поліпшенням ідейно-виховної роботи серед учнів. На даному етапі існували об'єктивні перешкоди, що викликали істотні труднощі в організації та постановці навчально-виробничої й виховної роботи. Це, зокрема, непридатність виділених для училищ і шкіл приміщень, повна або часткова відсутність у майстернях верстатів та інструментів, прихід в училища недосвідчених педагогів тощо. Як свідчать звіти Республіканського управління трудових резервів, ці недоліки були властиві майже всім відкритим у 1944 р. 336 учбовим закладам системи трудових резервів на Україні¹⁴.

Таку ж ситуацію констатували партійні комісії, що були дійовою формою керівництва справою підготовки і виховання молодих робітників. У результаті роботи комісії ЦК КП(б)У влітку 1945 р. було виявлено, що матеріально-технічна база більшості училищ і шкіл ФЗН не відповідала вимогам, поставленим перед навчальними закладами трудових резервів. У ремісничому училищі № 7 Ворошиловградської області на 7 токарних верстатах навчалися 135 учнів, у 18 училищах області не було власних майстерень. Перевіркою встановлено також незадовільний стан з педагогічними кадрами, про що свідчать такі факти: у Вороши-

⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1968.— Т. 3.— С. 169.

⁹ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 9507, оп. 1, спр. 66, арк. 5—10 (далі — ЦДАЖР СРСР).

¹⁰ Там же, спр. 67 арк. 98, 99.

¹¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2412, арк. 43.

¹² Парт. арх. Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 6, арк. 5.

¹³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1435, арк. 100.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р—2, оп. 7, спр. 1575, арк. 55.

ловградській області пустували 175 місць майстрів виробничого навчання, у Донецькій — 60¹⁵.

У багатьох училищах і школах ФЗН лишалися незадовільними побутові умови учнів. Так, у 1944 р. в республіці було відбудовано 795 гуртожитків загальною площею 432 тис. кв. м, проте забезпеченість їх інвентарем не відповідала вимогам. Невирішеними були питання якісного харчування учнів, про що свідчило широке застосування у раціоні концентратів та харчових замінників¹⁶.

Важке матеріальне становище у навчальних закладах трудових резервів було причиною великої плинності учнів. Так, у 1945 р. у республіці зареєстровано близько 20 тис. випадків самовільного залишення закладів, 5708 чол. з яких повернулися до навчання¹⁷.

З метою поліпшення якості навчання зміцнювалася виробнича база училищ і шкіл, учні закріплювалися за базовими підприємствами, де працювали строго за графіками. Із завершенням реєвакуації Головного управління трудових резервів і РУТР весь апарат управління зосередився в одному місці, що дало можливість чіткіше виконувати функції керівництва учбово-виробничим процесом. У березні — квітні 1945 р. на Україні був створений навчально-методичний центр, який розробляв питання виробничої й методичної роботи. З позицій сьогодення це не сприяло піднесенню роботи навчальних закладів. Але в умовах відбудови народного господарства, коли соціальній сфері не приділялося належної уваги, централізація управління була виправданою. До того ж потрібно враховувати тогочасний низький стан матеріального забезпечення закладів, нестачу педагогічних кадрів.

З метою підвищення технічного й педагогічного рівня майстрів виробничого навчання, викладачів і вихователів у другому півріччі 1945 р. 1700 працівників училищ та шкіл ФЗН відвідували курсові заняття й семінари¹⁸. Педагогічний загін формувався з числа передових інженерів та робітників промислових підприємств. Підвищенню ділової й методичної кваліфікації інженерно-педагогічного корпусу сприяла організація в Харкові індустріально-педагогічного технікуму. У навчальному процесі важливе місце відіграли навчальні кабінети. У 1944/45 навчальному році їх кількість зросла у 2 рази й становила 577 одиниць¹⁹.

Кількісні й якісні зміни, які відбувалися в училищах і школах ФЗН, свідчили про те, що поступово система трудових резервів відновлювала своє господарство. Це сприяло підготовці молодих кваліфікованих кадрів у республіці. Якщо на початку 1944 р. тут діяло 78 ремісничих та залізничних училищ і 83 школи ФЗН²⁰, то на кінець 1945 р. в 23 областях України працювало 503 учбові заклади²¹.

Таким чином, навчально-виробничий процес в основному в 1944/45 навчальному році відновив усі властиві йому функції. В 1945 р. відбувся перший повоєнний випуск молоді ремісничих і залізничних училищ та шкіл ФЗН, який становив понад 19 тис. чол.²²

Одержано 26.06.89

Освещаются восстановление и укрепление заведений трудовых резервов на территории Украинской ССР в 1943—1945 гг., препятствия, которые вызывали существенные трудности в организации учебно-производственной работы среди учеников училищ и школ ФЗО.

¹⁵ Там же, спр. 4152, арк. 10.

¹⁶ Там же, ф. Р—4609, оп. 1, спр. 9, арк. 33.

¹⁷ Там же, спр. 21, арк. 15.

¹⁸ Там же, спр. арк. 71.

¹⁹ Парт. арх. Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 892, арк. 51.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1435, арк. 100.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р—2, оп. 7, спр. 1575, арк. 56.

²² Там же, ф. Р—4609, оп. 1, спр. 21, арк. 20.

Маловідомі сторінки історії

О. М. Мовчан (Київ)

Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр.

На прикладі діяльності іноземних робітничих і добродійних організацій показана роль народної дипломатії в подоланні економічної й політичної блокади Радянської Росії капіталістичними урядами. Висвітлюються основні підсумки продовольчої, медичної допомоги селянам неврожайних губерній України.

Рух міжнародної пролетарської солідарності, пов'язаний з голодом 1921—1922 рр. у нашій країні, знайшов відображення в працях радянських істориків¹. Однак слід зазначити, що вітчизняна історіографія недостатню увагу приділяла висвітленню діяльності пацифістських кіл, які подавали значну допомогу Радянській Росії в досліджуваній період. До того ж, при вивченні цієї проблеми переважав тенденційний підхід, коли увага дослідників зосереджувалася на тому, що керівництво іноземних філантропічних організацій (за винятком Міжнародного Червоного Хреста) брало участь у політичній грі на «російському голоді». Такі факти, звичайно ж, мали місце. Проте, незважаючи на різку політичну конфронтацію, яка мала тоді відкритий і гострий характер, голодуючим була надана значна допомога.

Автор даного повідомлення ставить за мету розглянути філантропічну діяльність іноземних релігійних і добродійних організацій на Україні.

Голод 1921—1922 рр. охопив основні хлібовиробні райони країни. До літа 1922 р. кількість голодуючих там досягла 25 млн. чол. На Україні число голодуючих становило 15% населення республіки, або 3,8 млн. чол.²⁻³. За підрахунками відомого тоді статистика П. Н. Попова, кількість населення країни в ті роки скоротилася на 5,2 млн. чол., а за даними сучасного історика Ю. А. Полякова — на 3,4 млн.⁴ Зменшення населення на Україні (дані Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК) становило близько 300 тис. чол.⁵

Державна і громадська допомога голодуючим з внутрішніх ресурсів становила понад 12 млн. пудів насіння для озимої сівби і 31,5 млн.

¹ Макаренко А. А. Мировой пролетариат — Стране Советов: Движение зарубежного пролетариата в защиту и помощь Советской стране. 1921—1923.— Киев, 1963.— 283 с.; Макаренко А. А. Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921—1925 гг.).— М., 1976.— 319 с.; Тарле Г. Я. Друзья Страны Советов: Участие зарубежных трудящихся в восстановлении народного хозяйства СССР в 1920—1925 гг.— М., 1968.— 371 с.; Сташевский Д. Н. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917—1933.— Киев, 1969.— 216 с.; Озеров Л. С. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921—1937 гг.).— М., 1972.— 236 с.; Яковлев Л. И. Очерки по истории международной солидарности трудящихся.— М., 1974.— 391 с.; Забарко Б. И. Классовая борьба и международная рабочая помощь: Из истории международной пролетарской солидарности. 1924—1929.— Киев, 1974.— 224 с.

²⁻³ Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам ЦК Помгол ВУЦИК на 1 мая 1922 г.— Харьков, 1922.— С. 3; Чемерисский И. А. Коммунистическая партия — организатор борьбы с голодом 1921—1922 гг. // Вопр. истории КПСС.— 1976.— № 11.— С. 44.

⁴ Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: Территория и население.— М., 1986.— С. 97; Данилов В. П. Какой была международная помощь? // Аргументы и факты.— 1988.— № 19.— С. 6.

⁵ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— Харьков, 1923.— С. 4.

пудів — для ярової⁶. З цієї кількості близько 3 млн. було розподілено на Україні⁷. Державна продовольча допомога (в переведенні на зерно) становила 22 млн. пудів продовольства, а пожертвування від трудящих та громадських організацій — 10,6 млн. Україна збрала 3,2 млн. пудів продовольства, з яких 40% було відправлено в Поволжя⁸.

В зв'язку з катастрофічними масштабами неврожаю та голодом, що охопив нашу країну в 1921—1922 рр., Радянський уряд звернувся до урядів Європи й Америки з проханням допомогти йому в придбанні продовольства і посівного матеріалу. Одночасно були опубліковані звернення до прогресивної громадськості світу про організацію допомоги голодуючим. Так, 13 липня 1921 р. було опубліковано телеграму О. М. Горького «До всіх чесних людей», а 2 серпня — звернення В. І. Леніна до міжнародного пролетаріату⁹.

Уряди європейських держав запропонували допомогу нашій країні на свідомо неприйнятних умовах. У відповідь на прохання Радянської Росії надати кредит для закупівлі 230 млн. пудів зерна знову ставилися вимоги про виплату старих царських боргів. Однак прогресивні кола капіталістичних країн виявилися милосерднішими від своїх урядів і невідкладно приступили до організації безкорисливої допомоги жертвам голоду. З багатьох країн світу почали надходити пропозиції від робітничих, релігійних і добродійних організацій про пожертвування на користь голодуючих Росії.

Кампанія по зібранню коштів активно розгорнулася у багатьох капіталістичних країнах. У серпні 1921 р. Виконком Комінтерну створив «Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», що пізніше був перейменований на «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп). Незважаючи на економічну кризу, яка охопила в той час капіталістичний світ, зарубіжні трудящі жертвували у фонд допомоги голодуючим свої збереження та сімейні коштовності. «Протягом останніх десятиліть ми навряд чи мали ще одну кампанію, яка б охопила такі широкі кола, як кампанія допомоги російським голодуючим, — говорилось у звітній доповіді Міжробдопу. — Звіти з окремих місць наводять масу випадків зворушливої братерської солідарності щодо російського робітничого класу»¹⁰.

Рух пролетарської солідарності набув масового характеру. Зарубіжні газети щодня вміщували десятки повідомлень про збір коштів, які відправлялись у Росію. За кілька днів робітники Ліссабона перерахували 218 тис. фунтів стерлінгів, Берлінський комітет допомоги Росії зібрав 1 млн. марок, Комуністична партія Голландії перерахувала 10 тис. гульденів, Бюро шведських робітничих зборів направило 240 пудів медикаментів і продовольства¹¹. Загалом до кінця 1922 р. організації трудящих Америки й Європи, які об'єднував Міжробдоп, направили в Радянську Росію понад 100 пароплавів і залізничних еше-

⁶ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— М., 1922.— С. 6.

⁷ Підрахунки зроблені за даними: Наркомзем и помощь голодающим // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия УССР.— 1922.— № 9.— С. 24—25; Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины.— 1922.— № 6.— Ст. 90; Год борьбы с голодом: Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся Украины // Отчет Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе.— Харьков, 1922.— С. 46.

⁸ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— Харьков, 1923.— С. 41; Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 7.

⁹ Сташевский Д. Н. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства.— С. 103; Ленин В. І. Звернення до міжнародного пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 70.

¹⁰ Дело трудящихся всего мира: Факты, документы о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза.— М., 1957.— С. 227.

¹¹ Ці матеріали передруковувались у радянській пресі. Див., наприклад, Незаможний селянин.—1921.—10, 13 верес.

лонів, що доставили більше 9 млн. пудів продовольства, одягу тощо¹².

Оскільки в Поволжі, на Південному Уралі й Північному Кавказі голод почався раніше, ніж на півдні України, то ці кошти протягом року надходили у неврожайні губернії РСФРР*. Лише в серпні 1922 р. Міжнародний комітет робітничої допомоги доставив на Україну 20 тис. пудів гороху і борошна, зібраних французькими комуністами. Незабаром вони надіслали ще 24 тис. пудів рису та какао. Від італійських комуністів прибув з продовольчим вантажем пароплав «Амількаде»¹³. З листопада 1922 р. по березень 1923 р. Міжробдоп забезпечував пайками 4 тис. дітей і 300 безробітних Росії. Подаючи допомогу хворим і безпритульним України, він доставив 45 тис. комплектів одягу і 3,6 тис. пар взуття¹⁴.

На підтримку руху комуністичних і робітничих партій за визнання Радянської Росії виступили прогресивні буржуазні громадські діячі, письменники, художники і вчені — Арнольд Хаммер, Анатоль Франс, Бернард Шоу, Ромен Роллан, Теодор Драйзер, Анрі Барбюс, Мартін Андерсен-Нексе, Герберт Уеллс, Альберт Ейнштейн та ін. Одним з перших, хто організував збір коштів серед буржуазних пацифістських кіл, був відомий норвезький учений-океанограф, лауреат Нобелівської премії, знаменитий мандрівник Фрїтьоф Нансен. Влітку 1921 р. він очолив організацію загальноєвропейської допомоги Радянській Росії (неофіційна назва — місія Нансена), яка об'єднувала під егідою Міжнародного Червоного Хреста 15 релігійно-добродійних товариств і комітетів Червоного Хреста різних європейських країн**.

Особливого розмаху кампанія допомоги набула на північноамериканському континенті. Близько 200 добродійних організацій США почали збирати кошти на користь голодуючих. 24 серпня 1921 р. відбулася всеамериканська конференція добродійних організацій з питань допомоги Радянській Росії. На ній було підписано угоду, згідно з якою 11 організацій, у тому числі Американський Червоний Хрест, «Джойнт», квакери, меноніти, Рицарі Колумба, Американська допомога студентам, баптистські добродійні організації погодилися працювати під загальним керівництвом Американської адміністрації допомоги (АРА), що спиралася на фінансову й адміністративну підтримку керівних кіл США. Більшість організацій, зокрема такі, як Американський комітет допомоги російським голодуючим (Чикаго), Філадельфійський комітет допомоги потерпілим голодуючим Росії, Комітет допомоги голодуючим (Буффало, штат Нью-Йорк), Об'єднане російське молоканське товариство допомоги голодуючим, яке діяло з американськими організаціями, Американський федеральний комітет допомоги голодуючим Росії, Товариство друзів Радянської Росії, Американський комітет допомоги російським дітям, Канадський комітет допомоги голодуючим та інші направляли гроші чи закуплені ними продукти на адресу представництва Російського Червоного Хреста в Америці¹⁵.

¹² Поляков Ю. А. 1921-й: победа над голодом.— М., 1975.— С. 101.

* Продовольчі резерви цих районів були вичерпані виконанням продрозверстки і неврожайом 1920 р.

¹³ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 265, 376; 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III конференции профсоюзов Украины.— Харьков, 1923.— С. 132—133.

¹⁴ Продовольственный работник (Чернигов).— 1922.— 29 дек.; Продовольственная газета (Харьков).— 1922.— 23 дек.

** Комітет Нансена в Амстердамі, Швейцарський, Шведський, Голландський, Датський, Норвезький і Німецький Червоні Хрести, Швейцарський та Італійський комітети допомоги дітям, універсальна єврейська конференція допомоги, Європейська допомога студентам, Товариство адвентистів сьомого дня, Сербсько-хорватсько-словенський комітет, Чехословацька місія допомоги, Товариство допомоги дітям Голландського Червоного хреста.

¹⁵ Сташевский Д. Н. Прогрессивные силы США в борьбе за признание советского государства.— С. 108—109.

Першим колективом, який подав допомогу голодуючим України, була організація американських менонітів. Згідно з договором, підписаним у жовтні 1921 р. з урядом УСРР, вона організувала у березні 1922 р. харчувальні пункти в колонії російських менонітів у Хортинській волості Запорізької губернії. До серпня 1922 р. американські і голландські меноніти годували 30 тис. голодуючих у Запорізькій та Миколаївській губерніях¹⁶.

У грудні 1921 р. Х. Г. Раковський підписав угоду з місією Нансена та Американською адміністрацією допомоги про поширення на території Української СРР усіх видів допомоги, які раніше направлялися цими організаціями голодуючим Російської Федерації. Наступного року було підписано ще ряд нових договорів з іноземними організаціями. Так, договори про спільну боротьбу з епідеміями були підписані з Французьким Червоним Хрестом і Комітетом охорони здоров'я Ліги націй, з Товариством допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя й американською організацією «Форвардс». Зокрема, остання зобов'язувалася щомісяця до 1924 р. направляти на адресу УСРР не менш як 10 тис. посилок. Важливе значення для відбудови сільського господарства голодуючих губерній мала домовленість про співробітництво з американським об'єднаним комітетом «Джойнт», який вийшов із складу АРА.

В 1923 р. уряд Української СРР підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям про продовольче забезпечення й медичне обслуговування 200 тис. дітей незалежно від їх національності та соціального походження¹⁷.

Допомога голодуючим, що надходила з-за кордону, набула широкого розмаху на Україні в травні 1922 р. Поряд з менонітськими організаціями відкривали ідальні Американська адміністрація допомоги, місія Нансена та діючий через її апарат Чехословацький Червоний Хрест. Влітку 1922 р. мережа ідалень іноземних добродійних організацій розширилася. До липня з 943,5 тис. дітей півдня України, які одержували допомогу, 517,6 тис. харчувалися в ідальнях іноземних організацій. До 15 серпня пайки від АРА одержували 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44 % голодуючих¹⁸. Оскільки калорійність пайків Американської адміністрації допомоги була невисокою (460 Ккал у день) порівняно з іншими (наприклад, калорійність пайків Шведського Червоного Хреста — 658,5 Ккал, товариства менонітів — 750 Ккал, ЦК допомоги голодуючим ВУЦВК — близько 900 Ккал¹⁹), то Радянський уряд в міру своїх можливостей виділяв дотації для поліпшення харчування в американських ідальнях. До того ж, діяльність АРА була пов'язана із значними накладними витратами, які оплачував Радянський уряд. Згідно з новим договором, підписаним у жовтні 1922 р. між Американською адміністрацією і нашою країною, ці витрати скорочувались. АРА взяла на себе оплату співробітників і почала подавати допомогу через харчувальні пункти ЦК допомоги голодуючим ВУЦВК, закриваючи власні ідальні. Водночас за рахунок збільшення калорійності пайків (до 660 Ккал) зменшувалася кількість тих, хто харчував-

¹⁶ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УСРР, ф. 258, оп. 1, спр. 233, арк. 234 (далі — ЦДАЖР УСРР); Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам ЦК Помгол при ВУЦИКе на 1 мая 1922 г. — Харьков, 1922. — С. 15.

¹⁷ Держ. арх. Одес. області, ф. Р-453, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 7—8, 41, 76—78, 88—89, 273 (далі — ДАОО).

¹⁸ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг. — С. 264; ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 1746, арк. 43.

¹⁹ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. — С. 80; ЦДАЖР УСРР, ф. 1065, оп. 1, спр. 51, арк. 71; спр. 129, арк. 28; ЦДАЖР УСРР, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 27, 31.

ся²⁰. 80 тис. пайків АРА (26 %) ішло на поліпшення харчування в дитячих будинках²¹.

Поряд з громадським харчуванням Американська адміністрація допомоги організувала медикаментозну допомогу голодуючим України на суму понад 3 млн. доларів, розподілила 400 тис. продовольчих посилок вартістю близько 10 доларів кожна та 11 тис. речових — вартістю 20 доларів кожна²². Продовольча допомога АРА продовжувалася до літа 1923 р.

Значну допомогу голодуючим України подавала місія Нансена. Відмова Ліги націй підтримати діяльність Міжнародного Червоного Хреста в Росії обмежила можливості цієї організації. До липня 1921 р. Міжнародний Червоний Хрест утримував 85,3 тис. голодуючих. Загалом місія Нансена доставила на Україну 315 тис. пудів продовольства, 10 751 продовольчу й речову посилку, а також медикаменти на суму 140 тис. доларів²³. Чехословацький Червоний Хрест утримував 10 тис. голодуючих. Всі іноземні організації в серпні 1922 р. забезпечували харчуванням 1,8 млн. жителів неврожайних губерній України (комісії допомоги голодуючим ВУЦВК — близько 400 тис. чол.). Загалом внутрішньою та іноземною допомогою були охоплені 58,4% голодуючих. Тільки в 1922 р. іноземні організації допомоги завезли в Українську СРР близько 2,3 млн. пудів продовольства (8 % із загальної суми продовольчих пожертвувань, які надійшли в СРСР з-за кордону)²⁴, тобто майже стільки, скільки збрала для голодуючих республіки комісія допомоги при ВУЦВК*.

Друга Міжнародна конференція допомоги голодуючим (Берлін, 9—19 червня 1922 р.), в роботі якої взяли участь представники 39 добродійних організацій Європи й Америки, звернула увагу на необхідність подання виробничої допомоги Радянській Росії у відбудові сільськогосподарського виробництва²⁵.

Серед прогресивної громадськості ряду зарубіжних країн розгорнувся рух по наданню виробничої допомоги радянським республікам. У нашій країні були організовані інтернаціональні іммігрантські сільськогосподарські та промислові групи з іноземних громадян. До кінця 1923 р. Товариство технічної допомоги Радянській Росії, створене у США та Канаді, направило в СРСР 21 сільськогосподарський колектив. Більшість з 10 іммігрантських груп, які приїхали на Україну, розгорнули свою діяльність на півдні республіки. Американська сільськогосподарська артіль «Селянська культура», що прибула на Україну, одержала в Бериславській волості Херсонського повіту поблизу сіл Тягинка і Токарівка 975 дес. землі, яка належала колишнім поміщикам Тропіну та Ерделі²⁶.

Значна кількість таких груп ввійшла до складу існуючих радянських комун, радгоспів і артілей. Завдяки впровадженню найновішої іноземної сільськогосподарської техніки та використанню передових методів обробітку землі майже всі вони за короткий строк зуміли на-

²⁰ Сташевський Д. М. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1921—1924).— К., 1967.— С. 85.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 7, арк. 134.

²² Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 121, 124—125.

²³ Там же.— С. 128—129; Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 263.

²⁴ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 263.

* На жаль, точних даних про кількість продовольства, витраченого ЦК допгол ВУЦВК на продовольче забезпечення голодуючих України не збереглося. Відома лише загальна сума надходжень у фонд комісії — 3,2 млн. пудів і те, що 40 % продовольчих маршрутів для голодуючих протягом року (з серпня 1921 р.) було відправлено в РСФРР (ЦДАЖР УРСР, ф. 1065, оп. 2, спр. 130, арк. 20; Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦВК).— С. 4.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 150, арк. 32.

²⁶ Генкина Э. Б. Ленин — председатель Совнаркома и СТО.— М., 1960.— С. 172.

лагодити високопродуктивне виробництво. Кращих результатів доби-лася канадська сільськогосподарська комуна «Мігаєво» Тирасполь-ського повіту Одеської губернії. Урожай основних культур, одержаний її членами (42,2 пудів з дес.), був наполовину вищим, ніж в одноосіб-них селянських господарствах повіту²⁷.

За клопотанням В. І. Леніна, Президія ВЦВК 9 листопада 1922 р. визнала цю комуну, а також американську комуну «Іра», створену в Тамбовській губернії, зразковими господарствами²⁸.

Значну допомогу комунари подавали одноосібним селянським гос-подарствам. Зокрема, вони безкоштовно давали незаможникам посів-ний матеріал, допомагали збирати врожай, відбудовували старі і ство-рювали нові майстерні по ремонту техніки та підприємства по пере-робці сільськогосподарської продукції.

В. І. Ленін підкреслював, що допомога, подана нам американськими сільськогосподарськими групами, «є для нас особливо своєчасною» і що «з усіх видів допомоги допомога нашому сільському господарству і по-ліпшенню техніки цього господарства є для нас найважливішою і най-ціннішою»²⁹.

Велику допомогу українському народу в подоланні наслідків голо-ду подавав Міжнародний Червоний Хрест. У січні 1923 р. Ф. Нансен прибув у Харків для переговорів з урядом України в зв'язку із зміна-ми роду діяльності місії. «Нансен приїхав до нас у той момент, коли боротьба з голодом перейшла на новий, складний шлях не лише вряту-вання життя голодуючого, а й відбудови його господарства. Він і тут виявив вищу чуйність, прибувши до нас із своїми планами відбудовної діяльності та пропозиціями участі в організації заходів боротьби з наслідками голоду»³⁰,— заявив тоді голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

У рамках виробничої допомоги професор Нансен запропонував створити на Україні концесійні ферми з метою залучення іноземного капіталу для інтенсифікації сільського господарства республіки. Для організації першої сільськогосподарської дослідної станції на CONCE-сійних засадах він витратив особисті збереження і частину своєї Нобе-левської премії. Перша хліборобська станція доктора Нансена, органі-зована у с. Михайлівка Запорізької губернії, незабаром стала про-відним насінницьким господарством республіки. Значні кошти були витрачені й на закупівлю 45 тракторів для створення тракторних загонів*.

Американські меноніти завезли на Україну 50 тракторів³¹. Ще 20 тракторів і 40 тис. доларів надійшло від Міжнародного комітету робіт-ничої допомоги³².

Значну допомогу у відбудові сільськогосподарського виробництва Української СРР подав комітет «Джойнт». За рік, починаючи з листо-пада 1922 р., він виділив близько 500 тис. доларів на безкоштовне гро-мадське харчування та забезпечення дитячих будинків паливом, одягом і взуттям. Ще 1,5 млн. доларів асигнувалося на конструктивну допо-могу (дитячі будинки, професійно-технічні школи, сільськогосподарські

²⁷ Рыбинский М. И., Тарле Г. Я. О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921—1922 гг.) // Ист. арх.—1951.— № 14.— С. 70—74; Кисельов В. І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммі-грантських) сільськогосподарських колективів на Україні // Укр. іст. журн.— 1965.— № 9.— С. 76.

²⁸ Генкина Э. Б. Указ соч.— С. 172.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 219, 284.

³⁰ Магдалина Г. Нансен на Украине // Соц. индустрия.— 1988.— 30 дек.

* Протягом п'яти років, починаючи з 1923 р., нансеновський сільськогосподарсь-кий загін зобов'язався доставити в республіку близько 60 тракторів (ДАОО, ф. Р-453, оп. 1, спр. 36, арк. 10).

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 150, арк. 525.

³² Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 264.

школи й курси, забезпечення населення сільськогосподарським інвентарем і сортовим насінням)³³.

Американський об'єднаний комітет «Джойнт» подавав агрономічну допомогу 10 тис. селянських господарств у 29 європейських колоніях і 27 українських селах. Ця допомога здійснювалася через кооперативні об'єднання шляхом безпроцентної позики строком до 5 років³⁴. З січня по червень 1923 р. кооперативи Одеської, Донецької та Катеринославської губерній одержали понад 99 тис. пудів вівса і 11 тис. пудів ячменю, понад 1,5 тис. голів худоби та 2 тис. сільськогосподарського знаряддя, устаткування для 29 сироварень. Кошти «Джойнта» витрачалися також на розвиток селекційної справи, розширення землевпорядних робіт та садіння виноградників³⁵.

В умовах післявоєнної катастрофічної розрухи іноземна допомога відіграла помітну роль в оновленні технічної бази рільництва. Вітчизняні підприємства сільськогосподарського машинобудування тільки починали відбудовуватися. На обмежені валютні ресурси Зовнішторг зміг закупити за кордоном лише 60 американських тракторів «Фордзон», які направлялися на південь республіки. Кредитне товариство «Село — допомога» придбало для селян степового району 19 молотарок, 101 сіялку, 59 плугів і 396 борін³⁶. В забезпеченні селян неврожайних губерній тягловою силою іноземна допомога мало поступалася допомозі, поданій за рахунок внутрішніх ресурсів. За рахунок загальносоюзних коштів селяни півдня України одержали 328 коней. Ще 1 тис. голів їм пожертвували селяни з урожайних губерній республіки³⁷. Забезпечення господарств посівним матеріалом здійснювалося переважно за рахунок державних ресурсів. З 7 млн. пудів насіння, наданого селянам України в позичку в 1921—1922 р., лише 1,7 млн. пудів було закуплено в Румунії та Чехословаччині³⁸.

Радянський уряд гідно оцінив допомогу іноземних робітників, добродійних і релігійних організацій. Зокрема, висловлюючи глибоку вдячність американському народу від РНК СРСР, Л. Б. Каменев на прощальному вечорі із співробітниками Американської адміністрації допомоги сказав: «Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА мільйони людей різного віку були врятовані від смерті, й цілі поселення і навіть міста уцілили від загрожуючої їм катастрофи. Нині, коли з припиненням голоду величезна робота АРА закінчується, РНК від імені врятованих мільйонів і трудящого народу Радянської Росії та союзних республік вважає своїм обов'язком перед обличчям усього світу висловити цій організації, її голові Герберту Гуверу, представникові в Росії полковнику Хаскелю і всім його співробітникам свою глибоку вдячність і заявити, що народи, які населяють Союз Радянських Соціалістичних Республік, ніколи не забудуть подану їм американським народом через АРА допомогу, вбачаючи у ній основу майбутньої дружби двох народів»³⁹.

Допомога іноземних добродійних організацій була яскравим прикладом величезних можливостей народної дипломатії, що протидіяла офіційній антирадянській політиці. Ця допомога відбивала прагнення всієї прогресивної громадськості до встановлення добросусідських від-

³³ ДАОО, ф. Р-453, оп. 1, спр. 36, арк. 10. (Ці засоби витрачалися переважно на подання допомоги голодуючим в УСРР).

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 150, арк. 528.

³⁵ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦВК.— С. 125—127; ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 160, арк. 523—524.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1065, оп. 2, спр. 129, арк. 83—84.

³⁷ Там же, арк. 28.

³⁸ Нариси розвитку народного господарства УРСР.— К., 1949.— С. 213; Наркомзем и помощь голодающим // Бюллетень Народного комиссариата земледелия УССР.— 1922.— № 9.— С. 24—25.

³⁹ Правда.— 1923.— 20 июля.

носив з Радянською Росією. Організаторами міжнародного руху допомоги голодуючим у Країні Рад виступили комуністичні і робітничі партії, прогресивні буржуазні громадські діячі, письменники, вчені.

Особливого розмаху цей рух набув у США. Під впливом свого народу американський уряд підтримав організацію добродійної діяльності на користь голодуючих Радянської Росії. В результаті було врятовано сотні тисяч людей від голодної смерті.

Діяльність закордонних організацій у нашій країні мала й велике міжнародне значення. Вона зробила пролом у стіні політичної й економічної блокади Радянської Росії. Почуття визнання прогресивній світовій громадськості за врятування життя голодуючих і допомогу у відбудові сільського господарства повинно свято берегтися в пам'яті народній.

Одержано 09.03.89.

На примере деятельности иностранных рабочих и благотворительных организаций показана роль народной дипломатии в преодолении экономической и политической блокады Советской России капиталистическими правительствами. Освещены основные итоги продовольственной, медицинской помощи крестьянам неурожайных губерний Украины.

В. М. Яковишин (Івано-Франківськ)

Здійснення середнього всеобучу і виховання учнівської молоді на селі (На матеріалах роботи парторганізацій західних областей України. 1966—1970 рр.)

Розкривається робота партійних організацій по забезпеченню переходу до загальної середньої освіти на селі у роки восьмої п'ятирічки. Основна увага звертається на підвищення загальноосвітнього рівня сільської молоді в західних областях України.

Створена за роки Радянської влади народна школа забезпечила доступ до знань всім трудящим, дозволила в історично короткий строк ліквідувати масову неписьменність і досягти загальної середньої освіти. Програмні настанови по розвитку народної освіти в країні на сучасному історичному етапі дані в документах XXVII з'їзду КПРС. В Програмі КПРС підкреслюється, що «партія послідовно проводить лінію на виховання й підготовку свідомих, високоосвічених людей, здатних як до фізичної, так і розумової праці, до активної діяльності в народному господарстві, різних галузях суспільного і державного життя, сфері науки і культури»¹.

Партійні вимоги до школи знайшли своє конкретне втілення в рішеннях лютневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС². У цьому плані важливим є вивчення досвіду Компартії України по керівництву розвитком народної освіти в роки восьмої п'ятирічки. Як відомо, в цей період партія висунула перед радянською школою завдання: до кінця 1970 р. «за-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 198.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 17—18 лютого 1988 р.— К., 1988.— С. 59.

вершити в основному запровадження загальної середньої освіти для молоді», «ще вище піднести роль і авторитет народного учителя»³.

Деякі аспекти даної проблеми знайшли відображення в українській радянській історіографії⁴. Однак тема підвищення загальноосвітнього рівня сільської молоді в опублікованих дослідженнях висвітлюється переважно в загальному плані, у зв'язку з іншими питаннями. В даному повідомленні автор робить спробу зробити свій внесок у дослідження цієї проблеми.

XXIII з'їзд КПРС, визначаючи шляхи розвитку радянської школи, наголосив, що вона повинна «озброювати учнів міцними знаннями основ наук, формувати у них матеріалістичний світогляд і комуністичну мораль, готувати молодь до життя, до свідомого вибору професії»⁵. Шляхи і засоби практичного розв'язання школою цих завдань були конкретизовані у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи»⁶. На її виконання ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР 8 грудня 1966 р. прийняли постанову «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР»⁷.

Партійні, радянські органи республіки відповідно з цими документами розробили і здійснювали конкретні плани дальшого розвитку народної освіти в республіці. Як і передбачалося, була проведена реорганізація мережі загальноосвітніх шкіл. Кількість початкових і неповних середніх шкіл стала зменшуватись за рахунок укрупнення малокомплектних і реорганізації восьмирічних шкіл у середні, водночас збільшувалася кількість середніх шкіл.

Велику допомогу шкільним парторганізаціям в цей період надали позаштатні відділи шкіл, створені при багатьох райкомах партії. До їх складу входили партійні, комсомольські працівники, директора і секретарі парторганізацій шкіл, ветерани освіти та ін. У діяльності позаштатного відділу шкіл Рогатинського райкому партії Івано-Франківської області, що був створений у 1968 р., важливе місце займав контроль за виконанням рішень партії і уряду з питань народної освіти. Довідки відділу надсилалися в усі середні і восьмирічні школи. Дуже важливо, що активісти відділу, вивчаючи на місцях те чи інше питання, не тільки виявляли недоліки в роботі, а й вживали заходів до їх усунення⁸.

Посилилась увага до питань зміцнення і розширення навчально-матеріальної бази шкіл. Важливу роль у цьому відіграли різні форми шефської допомоги школі, зокрема об'єднання коштів колгоспів і радгоспів

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС.— К., 1966.— С. 153, 246.

⁴ Воспитать гражданина: Из опыта коммунистического воспитания учащейся молодежи.— Киев, 1979.— 263 с.; Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959—1968). — Киев, 1968. — 268 с.; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / Стат. збірник.— К., 1973.— 483 с.; Партійний комітет і школа.— К., 1981.— 232 с.; Професійна орієнтація учнів.— К., 1971.— 196 с.; Розквіт народної освіти в західних областях України.— К., 1979.— 192 с.; Моторнюк М. М. Виховання молодого покоління — справа партійна.— К., 1974.— 238 с.; Моторнюк Н. М. Ленінська забота партії о школі.— Киев, 1978.— 183 с.; Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи.— К., 1976.— 48 с.; Анохіна Г. А., Медведєв С. А. О работе партийных организаций Украины по трудовому воспитанию и профориентации молодежи // Научные труды по истории КПСС. Республ. межвед. науч. сборник.— Вып. 107.— Киев, 1980.— С. 67—74; Моторнюк М. М., Бушин М. І. Піклування партійних організацій України про розвиток загальноосвітньої школи (1966—1970) // Укр. іст. журн.— 1974.— № 3.— С. 65—71; Усенко В. В. Работа партийных организаций по дальнейшему развитию общеобразовательной школы // Передовой опыт в практику партийной работы.— Киев, 1977.— С. 257—264.

⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС.— С. 60—61.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 9.— С. 138.

⁷ Рад. школа.— 1967.— № 1.— С. 3.

⁸ Парт. арх. Івано-Франківськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 63, арк. 31.

для будівництва шкільних об'єктів; впровадження громадського контролю за ходом підготовки шкіл до нового навчального року; ініціативне будівництво; розширення шкільних площ за рахунок коштів колгоспів і радгоспів. В Тернопільській області за роки восьмої п'ятирічки колгоспами було збудовано 126 шкіл на 34 тис. учнівських місць⁹. Колгоспи і радгоспи Львівської області за цей період спорудили 150 шкіл, допомогли обладнати 265 нових навчальних кабінетів, 77 майстерень, 50 спортзалів¹⁰. Відповідна робота по зміцненню навчально-матеріальної бази була проведена і в інших областях західного регіону.

Водночас аналіз свідчить, що рівень навчально-матеріальної бази в багатьох сільських школах ще не відповідав вимогам якісної підготовки учнів. В Івано-Франківській області на початку 1971/72 навчального року не вистачало 483 навчальних кабінетів. Кабінети біології мали тільки 40,5% середніх шкіл Волинської, 51% — Івано-Франківської, 58,3% — Львівської, 59,9% — Тернопільської, 69,7% — Чернівецької, 73,4% — Ровенської областей (по республіці цей показник становив 80,9%). Із 6560 шкіл західного регіону в 1970/71 навчальному році тільки 66,6% мали кінопроектори, 49,2% — телевізори, 59,8% — магнітофони, 19% — радіовузли¹¹.

В досліджуваній період у зв'язку із здійсненням середнього всеобучу посилилась увага з боку партійних і радянських органів республіки до питань підготовки і виховання учительських кадрів, зміцнення ними загальноосвітніх шкіл. Треба було розширити підготовку вчителів, в т. ч. для початкової школи, з вищою освітою, поліпшити якісний склад педагогічних кадрів з тим, щоб рівень їх професійної кваліфікації відповідав зростим завданням навчання і виховання школярів. У розв'язанні цього важливого завдання велику роль відіграла постанова ЦК Компартії України від 20 червня 1968 р. «Про підготовку і виховання учительських кадрів в Українській РСР»¹². В цей період спеціалістів з вищою освітою для шкіл республіки готували 32 педвузи, 8 університетів, а з середньою спеціальною освітою — 44 педучилища. Протягом восьмої п'ятирічки вищими і середніми спеціальними навчальними закладами було підготовлено 76,5 тис. вчителів, або в 1,5 раза більше, ніж за роки попередньої¹³. Їх кількість в денних загальноосвітніх школах республіки зросла з 407,6 тис. чол. в 1966/67 навчальному році до 421 тис. в 1970/71 навчальному році, вищу і незакінчену вищу освіту мали відповідно 61,6 і 71%. Кількість вчителів в загальноосвітніх школах в сільській місцевості західних областей України зросла з 50,7 тис. чол. в 1965/66 навчальному році до 55,5 тис. в 1970/71 навчальному році, з вищою і незакінченою вищою освітою було відповідно 59,3 і 67,7%¹⁴.

Місцеві партійні і радянські органи вживали заходів до створення для вчителів належних побутових умов. З цінною ініціативою в цей період виступили партійні і радянські органи Косівського району Івано-Франківської області, які зобов'язалися на честь 50-річчя Великого Жовтня побудувати для сільських вчителів району 96 квартир. Івано-Франківський обком партії і облвиконком схвалили цей почин і прийняли постанову про будівництво протягом 1967—1970 рр. 468 квартир для вчителів області. Це зобов'язання було виконано¹⁵. Відповідна робота

⁹ Вільне життя.— 1971.— 6 берез.

¹⁰ Львов. правда.— 1971.— 6 март.

¹¹ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держуправління УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7769, арк. 12 (далі — ЦДАЖР УРСР); Підсумки розвитку народної освіти в Українській РСР за 1965, 1970—1975 рр.— К., 1976.— С. 10, 308.

¹² Рад. освіта.— 1968.— 17 липня.

¹³ Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе.— С. 89.

¹⁴ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР // Стат. збірник.— К., 1973.— С. 36; Підсумки розвитку народної освіти в Українській РСР за 1965, 1970—1975 рр.— С. 194, 196, 215, 217.

¹⁵ Там же, 1974.— № 3.— С. 69.

провадилася і в інших областях. Проте становище з забезпеченням вчительських кадрів квартирами залишалося складним. В орендованих квартирах, у Львівській, Тернопільській, Волинській, Ровенській, Івано-Франківській областях, проживало близько 20 тис. вчителів¹⁶.

Партійні організації дбали про вдосконалення змісту, форм і методів підвищення ідейно-політичного і фахового рівня вчителів. З цією метою широко використовувалися гуртки, семінари, конференції, курси, школи, методичні об'єднання. Значна частина вчительських кадрів в цей період навчалася в університетах марксизму-ленінізму, на факультетах підвищення кваліфікації при педвузах і університетах, обласних інститутах удосконалення вчителів. Лише при вузах західного регіону в 1970 р. було перепідготовлено 3445 педагогів.

Отже, проведена у другій половині 60-х років робота по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл, забезпеченню їх учительськими кадрами була необхідною основою для переходу до загальної середньої освіти молоді. У 1970/71 навчальному році навчання продовжували 98% випускників восьмих класів Львівської, 96% — Тернопільської, 97% — Волинської областей. А всього по західних областях України середню освіту здобували 95% випускників восьмих класів. По республіці в останньому році п'ятирічки в загальноосвітніх, середніх, вечірніх школах, профтехучилищах і технікумах середню освіту здобули 85,8% випускників восьмих класів¹⁷.

Партійні організації республіки надавали великого значення проведенню оглядів районів з метою створення необхідних умов для забезпечення переходу до загальної середньої освіти молоді. В ході цих оглядів здійснювалися рейди-перевірки по виявленню всіх дітей шкільного віку, які не вчилися в минулому році чи вибули протягом навчання. Особлива увага приділялася другорічникам. В цей час в багатьох сільських школах західного регіону створювалися консультпункти для молоді і батьків з питань продовження навчання восьмикласників. В колгоспі «Нове життя» Нестеровського району Львівської області за рекомендацією парткому була створена рада сприяння школі у складі членів парткому, правління господарства, спеціалістів, передовиків виробництва. Це певним чином сприяло тому, що до початку 1966/67 навчального року всі першокласники були забезпечені учнівською формою, навчальним приладдям, підручниками. Згодом правління колгоспу організувало безплатне харчування для учнів. Досвід парторганізації і правління колгоспу «Нове життя» по здійсненню переходу до загальної середньої освіти молоді у квітні 1967 р. схвалило бюро Нестеровського райкому партії¹⁸.

Предметно вирішували питання забезпечення переходу до загальної середньої освіти молоді радянські органи, парторганізації, передусім шкільні парторганізації Тернопільської області. Так, парторганізація Підгаецької СШ Бережанського району, обговоривши у грудні 1966 р. на партійних зборах завдання, що випливали з постанови партії і уряду про школу, затвердила конкретні заходи по здійсненню восьмирічної освіти і запровадженню до кінця п'ятирічки середнього всеоучу молоді. Ними передбачалися дальше зміцнення навчально-матеріальної бази школи, налагодження обліку всіх дітей шкільного віку, робота з батьками. В результаті в 1967 р. всі 18 класів школи добилися повної успішності¹⁹⁻²⁰. Подібна робота провадилася і в інших парторганізаціях. У вересні 1967 р. бюро Тернопільського обкому партії спеціально роз-

¹⁶ Там же.— С. 138.

¹⁷ Львов. правда.— 1970.— 25 авт.; Парт. арх. Тернопіль, обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 6, арк. 22; Рад. школа, — 1969.— № 9.— С. 24; Здобутки народної освіти Української РСР.— К., 1976.— С. 9.

¹⁸ Парт. арх. Львів, обкому Компартії України, ф. 10, оп. 22, спр. 8, арк. 5.

¹⁹⁻²⁰ Парт. арх. Тернопіль, обкому Компартії України, ф. 2923, оп. 1, спр. 17, арк. 42—43.

глянуло питання про перехід до загальної середньої освіти. У прийнятій постанові партійним комітетам, первинним парторганізаціям шкіл рекомендувалося це питання тримати під постійним контролем, зокрема здійснити чіткий облік дітей, які підлягають навчанню, розширити мережу пришкольніх інтернатів, шкіл і груп з подовженим днем. Уже в 1968/69 навчальному році пришкольні інтернати були створені при 147 сільських школах, де перебувало 5810 учнів. Крім цього, в області до шкіл щоденно підвозилось 11270 учнів²¹. В цілому по західному регіону республіки в 1970/71 навчальному році в 1032 шкільних інтернатах перебувало 40,8 тис. учнів, 119,3 тис. учнів були забезпечені транспортом для щоденного підвезення до шкіл²². В республіці в пришкольніх інтернатах проживало понад 170 тис. учнів, щоденно до шкіл підвозилося понад 500 тис. учнів.

Разом з тим слід відзначити, що мережа шкільних інтернатів не відповідала потребам. Наприклад, в 1970 р. їх необхідно було розширити на 100 тис. місць, а фактично було збільшено кількість місць лише на 10 тисяч. У Верховинському районі Івано-Франківської області потрібували місць в шкільних інтернатах 1019 учнів, а забезпечені були тільки 549 учнів²³. Багато інтернатів знаходилися в пристосованих приміщеннях, часто непридатних для проживання. Графік роботи місцевого автотранспорту нерідко не узгоджувався з регламентом роботи шкіл.

У системі заходів парторганізацій і педколективів шкіл по забезпеченню переходу до загальної середньої освіти молоді значна увага приділялася підвищенню якості знань учнів. Парторганізація Добровірівської СШ Кам'янсько-Бузького району Львівської області, наприклад, у зв'язку з цим надавала важливого значення поліпшенню діяльності шкільних методичних і предметних комісій, активізації навчально-виховного процесу, а також використанню наочних посібників, технічних засобів, значну частину з яких вчителі виготовляли самі. У 1967 р. досвід парторганізації і дирекції цієї школи по забезпеченню високої успішності і якості знань схвалило бюро Кам'янсько-Бузького райкому партії. Цей досвід був поширений на всі шкільні парторганізації. Це певним чином сприяло тому, що вже в 1968/69 навчальному році 43 школи району досягли повної успішності, значно зросла кількість учнів-відмінників, а також тих, що навчалися на «5» і «4»²⁴. У 1970/71 навчальному році у порівнянні з попереднім кількістю невстигаючих у школах Львівської області зменшилася у 2 рази, а успішність зросла до 98,8%, близько половини учнів навчалися на «5» і «4»²⁵. Подібних показників було досягнуто і в інших областях західного регіону. В цілому по західному регіону згідно звітів в останньому році восьмої п'ятирічки успішність учнів становила 99%, а в цілому по республіці — 99,3%. Однак ці дані не варто ідеалізувати, оскільки, як свідчила практика, якість знань учнів в ряді шкіл тривалий час залишалася невисокою. Певна частина школярів засвоювала фактичний матеріал без достатнього з'ясування внутрішньої суті явищ і взаємозв'язку між ними. Високий процент успішності досягався нерідко за рахунок зниження вимогливості і формалізму. Дуже часто «трійкою» атестувалися фактично незадовільні знання учнів. Перевірка, проведена Міністерством освіти УРСР у 1969/70 навчальному році в ряді областей республіки, в т. ч. і в західних областях України, показала, що, наприклад, з математики було завищено оцінки на 1—2 бали кожному другому, з суспільствознавства — кожному п'ятому учневі. Тільки 20% класів, де прово-

²¹ Там же, ф. 1, оп. 50, спр. 50, арк. 200; спр. 44, арк. 228.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7769, арк. 9.

²³ Там же, спр. 7830, арк. 29, 56.

²⁴ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 39, оп. 23, спр. 8, арк. 103; оп. 25, спр. 1, арк. 122.

²⁵ Вісьма Україна.— 1971.— 22 серп.

дилася перевірка, справилися з написанням контрольної роботи з української мови. У Сопівській восьмирічній школі Коломийського району Івано-Франківської області із 29 учнів 5 класу контрольну роботу з математики написали тільки 3 учні, решта одержали незадовільні оцінки²⁶. Низький рівень знань був однією з причин відсіву учнів з дев'ятих класів. В ряді сільських шкіл Закарпатської, Ровенської, Чернівецької областей відсів становив 12—15%²⁷.

В досліджуваний період увага партійних організацій і педколективів шкіл республіки приділялась підвищенню ролі загальноосвітньої школи у вихованні підростаючого покоління. Вони керувалися настановами В. І. Леніна, який вчив: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі»²⁸. Зупинимося на деяких напрямках виховної роботи.

В центрі уваги партійних організацій і сільського вчителства було виховання учнів на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна. Важливу роль в цій справі відігравали музеї і кімнати Ілліча, які були створені за ініціативою вчителів у більшості шкіл. Ця робота особливо активізувалася в період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. На Тернопільщині лише протягом 1968—1970 рр. було відкрито 28 музеїв, 790 кімнат, залів, кутків В. І. Леніна. За цей період в них було проведено 4083 лекції, 3988 бесід, 2718 екскурсій, 295 тематичних вечорів, на яких побувало понад 140 тис. чол.²⁹⁻³⁰.

Значна робота по створенню ленінських музеїв, залів і кімнат в цей період була проведена і в інших областях. В 1970 р. в загальноосвітніх школах західного регіону їх діяло понад 2,5 тис.³¹. Участь молоді у створенні шкільних музеїв і кімнат В. І. Леніна сприяла формуванню у неї марксистсько-ленінського світогляду. Збираючи матеріали про вождя, учні водночас збагачували свої знання з історії Комуністичної партії, країни, Ленінського комсомолу. Робота з творами В. І. Леніна, документами і матеріалами експозиції допомагала школярам глибше оволодіти основами наук, привчала аналізувати події сучасності з класових позицій.

Значне місце в діяльності парторганізацій і педколективів шкіл у досліджуваний період займали питання виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу.

У вихованні молоді на героїчних традиціях минулого помітну роль відіграв комсомольсько-молодіжний похід «Дорогами слави батьків». У цей період масового розмаху набрав рух червоних слідопитів. На їх рахунок було чимало корисних справ. Так, юні слідопити Івано-Франківщини зібрали цікавий матеріал про рейд партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака на Прикарпатті під час Великої Вітчизняної війни, діяльність підпільних комсомольських організацій сіл Заболотів, Зелена, Кінашів та інших³²⁻³³. Червоні слідопити Торчинської СШ Рожищенського району Волинської області вивчили історію боротьби жителів села за Радянську владу, зібрали цінний матеріал про розвиток економіки і культури району за роки існування Радянської влади. На основі зібраних матеріалів у школі в 1967 р. був створений музей революційної і трудової слави³⁴. Аналогічна пошукова робота провадилася і в інших областях. У 1970 р. у загальноосвітніх школах західного регіону республіки діяло 839 музеїв революційної, бойової

²⁶ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. К., 1970.— № 6.— С. 9, 16, 28.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7833, арк. 27, 28.

²⁸ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 294.

²⁹⁻³⁰ Парт. арх. Тернопіль. обкому Компартії України, ф. 319, оп. 1, спр. 117, арк. 1—2; ф. 315, оп. 1, спр. 115, арк. 1.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7769, арк. 12.

³²⁻³³ Парт. арх. Івано-Франківськ. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 28, спр. 8, арк. 23.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5384, арк. 68.

і трудової слави³⁵. В цілому по республіці юні слідопити в досліджуваній період допомогли встановити 35 тис. імен невідомих героїв, створити 8,5 тис. музеїв, кімнат і кутків революційної, бойової і трудової слави³⁶.

Однією з важливих ділянок ідеологічної роботи парторганізацій і педколективів шкіл в цей період було виховання школярів в дусі інтернаціоналізму. Продумана система інтернаціонального виховання була вироблена у багатьох школах Львівщини, що об'єднувала 268 шкільних клубів інтернаціональної дружби, діяльність яких спрямовувалася парторганізаціями. Наприклад, інтерклуб Сколівської СШ проводив заочні подорожі «На крилах дружби», мітинги солідарності, фестивалі, вечори дружби. За пропозицією членів цього клубу у 1966 р. в школі був створений гурток по вивченню угорської мови³⁷.

Такі приклади інтернаціонального виховання учнів свідчать про те, що в досліджуваній період партійні організації надавали багато уваги цьому напрямку ідеологічної роботи. Важливо підкреслити, що в системі виховних заходів, які проводилися клубами інтернаціональної дружби західних областей України, особлива увага приділялася питанням викриття ідеології українського буржуазного націоналізму. Про жахливі злочини, скоєні у свій час запродавцями українського народу, розповідали учням свідки тих подій, учасники утвердження Радянської влади. В той же час в цій, як і в цілому в виховній роботі в школах, було немало формалізму. Ефективність інтернаціонального виховання учнів нерідко оцінювалась не за їх політичною активністю і тим, як змінилося їх ставлення до справ колективу, а переважно кількістю проведених заходів. В багатьох школах ще слабо враховувалися вікові та індивідуальні особливості учнів.

Партійні організації і педколективи шкіл західного регіону республіки займалися й атеїстичним вихованням школярів.

У школах Надвірнянського району Івано-Франківської області ця робота велася у чіткій послідовності і взаємозв'язку — для учнів від першого до десятого класів і відповідно для їх батьків. В результаті протягом 10 років не лише учні, але й батьки одержували певну систематизовану суму знань з наукового атеїзму³⁸. В багатьох школах західного регіону республіки усі атеїстичні заходи спрямовували координатійні ради. Члени атеїстичних клубів випускали атеїстичні календарі, словники, стінгазети, проводили тематичні вечори, а також екскурсії в шкільні музеї атеїзму. Широкого розповсюдження набуло створення музеїв і клубів атеїзму, проведення атеїстичних естафет, тематичних вечорів, виставок тощо, посилилася увага до індивідуальної роботи з учнями та їх батьками.

У системі атеїстичного виховання мали місце і суттєві недоліки. В деяких парторганізаціях шкіл атеїстичне загартування учнів провадилося у відриві від життя, воно повною мірою не враховувало особливості пристосовницької діяльності релігії.

Партійні організації сільських шкіл прагнули підвищити ефективність трудового виховання учнів, підвищити їх психологічну і практичну підготовку до суспільно корисної праці. Практика свідчить, що в організації трудового виховання важливе місце належить політехнічному навчанню. В. І. Ленін ставив вимогу, щоб кожний учень мав *«політехнічний кругозір і основи (початки) політехнічної освіти»*³⁹.

³⁵ Там же, спр. 7769, арк. 12.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 734, арк. 2.

³⁷ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 2164, арк. 119.

³⁸ Парт. арх. Івано-Франківськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 49, арк. 78—79.

³⁹ Ленін В. І. Про політехнічну освіту // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 222.

Слід зазначити, що запровадження в досліджуваний період програм з трудового виховання в основному позитивно вплинуло на рівень політехнічного навчання та профорієнтаційної роботи. Свої зусилля партійні організації західного регіону, як і всієї республіки, спрямовували на розвиток стійких професійних інтересів учнів, які виявлялися в процесі вивчення основ наук, трудового виховання. Так, парторганізація Великосільської СШ Кам'янсько-Бузького району Львівської області тримала під своїм контролем проблему розвитку професійних інтересів учнів. Вона добилася того, що правління місцевого колгоспу виділило школі 20 га землі, необхідну техніку, інвентар, першокласне насіння, добрива. Керівники і спеціалісти господарства проводили консультації з учнями на теми: «Що приносить задоволення у праці», «Що потрібно знати майбутнім агрономам», «Ким бути» та ін. Це певною мірою сприяло тому, що більшість випускників школи зрештою залишилася працювати у колгоспі⁴⁰.

Питання організації суспільно корисної праці вдало розв'язувала парторганізація Більшівцівської СШ Галицького району Івано-Франківської області, де роботу по трудовому вихованню учнів розпочинали вже з перших класів. У 1970 р. із 46 випускників школи 35 виявили бажання оволодіти сільськогосподарськими професіями⁴¹. З числа випускників шкіл в багатьох господарствах створювалися комсомольсько-молодіжні ланки, бригади, ферми. У 1967 р., наприклад, на Львівщині було створено 864 комсомольсько-молодіжні колективи, в т. ч. 654 — у рільництві і 210 — у тваринництві⁴².

Життя свідчить, що найбільш ефективною формою поєднання навчання з продуктивною працею в сільських школах були учнівські виробничі бригади. Партійні організації приділяли особливу увагу дослідній роботі, що давало можливість знайомити учнів з передовими методами селекції рослин. Дружні стосунки склалися між членами учнівської виробничої бригади Яблунівської СШ Гусятинського району Тернопільської області і науковцями Саратовського сільськогосподарського інституту та Хоростківської дослідної сільськогосподарської станції. За їх завданням під керівництвом вчителів учні проводили досліди по вирощуванню багаторічного сорту жита, а також сортовипробування картоплі. Успіхи юних дослідників у 1970 р. були відзначені Грамотою Міністерства освіти УРСР⁴³. Члени учнівської виробничої бригади Радехівської СШ Львівської області протягом п'яти років працювали над виведенням нових сортів жита «Львівське» та гречки «Радехівська», які пізніше було передано для вирощування колгоспам⁴⁴. В цілому по республіці учнівські виробничі бригади в 1971 р. провели за завданням науково-дослідних установ 1775 дослідів, колгоспів і радгоспів — 2860, Героїв Соціалістичної Праці — 600 дослідів.

Отже, учнівські виробничі бригади були своєрідним засобом і формою поєднання вивчення основ наук з продуктивною працею. У 1970 р. в республіці вже діяло 5185 учнівських виробничих бригад (на 1827 більше, ніж на початку п'ятирічки), в яких працювало 365,6 тис. школярів. В загальноосвітніх школах західного регіону республіки в останньому році восьмої п'ятирічки було створено 1032 виробничі бригади, які об'єднували 68,7 тис. старшокласників. За ними було закріплено 17,8 тис. га землі⁴⁵.

⁴⁰ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1861, арк. 57.

⁴¹ Парт. арх. Івано-Франківськ. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 31, спр. 11, арк. 47.

⁴² Ленінська молодь.— 1970.— 25 лют.

⁴³ Вільне життя.— 1971.— 3 січн.

⁴⁴ Іваненко Л. А. До питання про розвиток народної освіти в західних областях УРСР за роки Радянської влади // Вісник Львів. ун-ту.— Серія історична.— 1967.— Вип. 4.— С. 19.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7769, арк. 12.

Однак у трудовому вихованні учнів мали місце серйозні недоліки. У багатьох школах переважало безсистемне, епізодичне знайомство учнів з професіями, без врахування потреб народного господарства і особистих інтересів учнів. Це призводило до того, що певна частина випускників шкіл негативно ставилася до праці у сфері матеріального виробництва, не виявляла інтересу до сільськогосподарських професій. Наприклад, в 1970 р. із 85 випускників Хоростківської СШ Тернопільської області в сільське господарство пішли працювати тільки 4 чол.⁴⁶

Для виправлення допущених недоліків важливу роль відіграла постановка ЦК Компартії України від 12 вересня 1969 р. «Про дальше поліпшення роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів в загальноосвітніх школах Української РСР»⁴⁷. Партиїні комітети, первинні парторганізації і педколективи шкіл на її виконання намітили і здійснили ряд конкретних заходів по підготовці молоді до продуктивної праці в сфері матеріального виробництва. Зокрема, позитивно зарекомендували себе новостворені обласні, міські і районні координаційні ради з питань профорієнтаційної роботи. Наприклад, Городоцька районна координаційна рада, що на Львівщині, проводила семінари, конференції вчителів, батьків з питань профорієнтації, вивчала і поширювала передовий досвід, організовувала виступи провідних спеціалістів, науковців, передових виробничників. На Івано-Франківщині члени координаційних рад щомісячно проводили в сільських школах години профорієнтації, під час яких перед учнями виступали керівники і спеціалісти господарств, передовики виробництва⁴⁸.

Таким чином, в роки восьмої п'ятирічки партійні, радянські органи, парторганізації і педколективи сільських шкіл західних областей України, як і всієї республіки, проводили певну роботу по дальшому розвитку народної освіти, підвищенню загальноосвітнього рівня трудівників села. В результаті було створено базу для переходу до загальної середньої освіти молоді. У досліджуваній період в республіці середню освіту здобули — 2,9 млн. юнаків і дівчат, або майже в 2 рази більше, ніж за попередні п'ять років⁴⁹. Значна частина з них поповнила ряди колгоспного селянства. Тільки в 1970 р. в сільське господарство пішли працювати понад 57 тис. випускників середніх шкіл. Наприкінці восьмої п'ятирічки в республіці в сільськогосподарському виробництві було зайнято майже 1 млн. юнаків і дівчат⁵⁰.

В умовах революційної перебудови помітно підвищуються вимоги до професійного рівня трудящих, вагомим фактором оновлення стає висока громадська свідомість радянських людей, почуття відповідальності, поєднані з високою професійною майстерністю. Саме тому вперше в історії народної освіти країни партія поставила завдання здійснити поступовий перехід «до загальної професійної освіти»⁵¹.

Одержано 29.08.88.

Раскрывается работа партийных организаций по обеспечению перехода ко всеобщему среднему образованию на селе в годы восьмой пятилетки. Основное внимание обращается на повышение общеобразовательного уровня сельской молодежи в западных областях Украины.

⁴⁶ Вільне життя.— 1971.— 3 січн.

⁴⁷ Рад. школа.— 1969.— № 12.— С. 1—2.

⁴⁸ Парт. арх. Івано-Франківськ. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 31, спр. 11, арк. 44.

⁴⁹ Моторнюк Н. М. Ленінська забота партії о школі.— С. 77; Рад. освіта.— 1976.— 10 серп.

⁵⁰ Рад. Україна.— 1969.— 14 листоп.

⁵¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 198.

2. В. Бойко (Черкаси)

Аграрна колонізація Південної України (60—80-ті рр. XIX ст.)

Розглядається процес активної землеробської колонізації Південної України у 60—80-х роках XIX ст. Визначається ступінь участі основних районів та губерній виходу в заселенні краю, розкриваються причини колонізації, аналізується хід переселень, вперше в радянській історіографії наводяться докладні статистичні дані про кількість офіційних та самовільних переселенців, які осіли на територіях південноукраїнських губерній, підкреслюється роль селянської міграції у розвитку капіталізму у сільському господарстві Півдня України.

Падіння кріпосного права в Росії дало у пореформений період величезний поштовх землеробській колонізації окраїн. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталізму, а з іншого — погіршенням соціально-економічного становища селянства центральних районів країни.

Широкий розвиток міграцій привертав увагу не тільки відомих істориків, економістів та письменників дореволюційної епохи, а й опинився у полі зору російської публіцистики, яка висвітлювала цей процес багатоглядно, хоча переважно ілюстративно¹.

У радянській історіографії активна розробка проблеми селянських переселень в період капіталізму почалася лише у післявоєнний час, коли з'явилися спеціальні та узагальнюючі праці, які тією чи іншою мірою відображали процеси колонізації як окремих губерній, районів, так й цілих регіонів².

Вивчення колонізації окраїн Росії післяреформеного часу ускладнюється недосконалістю тодішніх систем обліку населення, що прибувало. Особливо це стосується 60—80-х років XIX ст., за які є лише окремі дані.

Визначаючи хронологічні рамки дослідження, автор виходив з того, що 60—80-ті роки XIX ст. стали періодом найактивнішої колонізації в історії пореформеного заселення Південної України. Висвітлення цієї проблеми не тільки дасть змогу істотно доповнити картину селянських міграцій пореформеної Росії, яка вже змальована зусиллями дореволюційних та радянських дослідників, а й допоможе виявити особливості колонізаційного процесу у даному регіоні, повніше визначити вплив селянських переселень на розвиток капіталізму у сільському господарстві південноукраїнських губерній.

В. І. Ленін, загострюючи увагу на проблемі селянських переселень у пореформений період, писав: «...Хіба може хоч один економіст, при здоровому розумі і твердій пам'яті, не надавати значення щорічним переселенням... економіст, який бачить своє завдання в тому, щоб вивчати особливості економічного ладу і розвитку Росії..., неодмінно повинен поставити питання: як саме впливають переселення в Росії?»³.

У пореформеному переселенському рухові явно визначилися три регіони, у яких відбувалася колонізація: південний, південно-східний та зауральський.

Після 1861 р. основними регіонами імміграції, на думку багатьох дослідників, були південь та південний схід країни⁴. Сибір став ос-

¹ Див.: Горюшкин Л. М. Досоветская историография переселенческого движения в Сибирь в период капитализма // Истор. записки.— М., 1985.— Т. 112.— С. 215—254.

² Див.: Якименко Н. А. Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток. 1861—1917 гг. // История СССР.— 1980.— № 5.— С. 91—104.

³ Ленін В. І. Некритична критика // Повне збр. творів.— Т. 3.— С. 594.

⁴ Тихонов Б. В. Переселения в России во второй половине XIX в.— М., 1978.— С. 152, прим.; Кауфман А. А. Переселение и колонизация.— СПб., 1905.— С. 5, 21.

новним районом, що колонізувався, лише з початку 90-х років XIX ст.⁵ Першість серед трьох регіонів у 60—80-х роках, безумовно, належить південному, у складі якого Південна Україна протягом того періоду була провідним колонізаційним районом країни*, який прийняв, як це буде показано нижче, понад півмільйона селян-переселенців.

Соціально-економічне становище, яке склалося на Півдні України у пореформений період, зумовило перетворення цього регіону в місце активної колонізації. Туди прибували переселенці з 47 губерній Європейської частини Росії⁶.

Найбільшу кількість мігрантів на південноукраїнських землях у досліджуваній період давали губернії Центрального чорноземного району: Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Тамбовська, Тульська, а також губернії Правобережної, Лівобережної України та Білорусії.

За ступенем участі в аграрній колонізації Південної України перше місце займав Лівобережний район, друге — Центрально-чорноземний і третє — Правобережний. Менш значна частка в заселенні південноукраїнських земель належала білоруським губерніям⁷.

Початок активної міграції селянства поклала реформа 1861 року. Сильним поштовхом до цього руху стало масове відрізування надільних земель. Дальше скорочення земельних наділів у результаті природного приросту населення у пореформений період, зрослі повинності та платежі, які перевищували прибутковість селянських господарств, оранка земель, доведена до крайніх меж, зменшення оплати праці, орендна плата, яка піднялася до такого ступеня, що стала непосильною найбіднішим верствам села, все це значною мірою ускладнювало й без того тяжке становище селянства, сприяючи його розшаруванню, штовхаючи найбіднішу частину на переселення до багатоземельних південноукраїнських губерній.

Протягом 60—80-х років тисячі селянських сімей офіційно з дозволу уряду та самовільно переселялися на Південь України. В міру погіршення соціально-економічного становища селянства основних районів виходу посилювалося й відселення⁸. Так, у 1880 р. Чернігівський губернатор у своєму звіті вказував, що в минулому році спостерігалось виняткове у порівнянні з минулими роками прагнення селян до масових переселень, що охопило 28 сіл семи повітів губернії⁹. У 1882 р. тільки від жителів 12 поселень Чигиринського повіту до Київського губернського у селянських справах присутствія надійшли прохання на переселення від 323 селянських сімей, з яких дозвіл одержали лише 38¹⁰. У 1885 р. заяви про переселення в Херсонську губернію подали 1 122 сім'ї (5824 чол.) Київського, Чигиринського, Канівського, Таращанського, Звенигородського, Уманського, Черкаського, Бердичівського і Липовецького повітів. Серед цього загального числа бажаючих виїхати на Південь України 2 036 чол. взагалі не мали землі, а інші мали в середньому від 0,9 десятин до 1,2 десятин на душу¹¹, що не давало змоги

⁵ Кауфман А. А., Указ. соч.—С. 22; Тихонов Б. В. Указ. соч.—С. 152.

* Див. також: Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1884—1904.— М., 1980.— С. 16.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XIII: Екатеринослав. губерния.— С. 38—39; Т. XLI: Таврич. губерния.— С. 44—45; Т. XLVII: Херсон. губерния.— С. 40—43.

⁷ Визначення ступеня участі селянства основних районів виходу в заселенні краю ґрунтується на аналізі автором таких матеріалів: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год.— Т. XIII: Екатеринослав. губерния.— С. 38—39; Там же.— Т. XLI: Таврич. губерния.— С. 44—45; Там же.— Т. XLVII: Херсон. губерния.— С. 40—43.

⁸ Васильчиков А. И. Эмиграция // Сб. государств. знаний.— СПб., 1874.— Т. I.— С. 34.

⁹ ЦДА УРСР. ф. 442, оп. 534, спр. 421, арк. 9 зв.— 11 зв.

¹⁰ Там же, оп. 614, спр. 319, арк. 51—52.

¹¹ Там же, ф. 442, оп. 614, спр. 319, арк. 338—343.

останнім, не говорячи вже про безземельних, забезпечити свій прожитковий мінімум. Аналогічні клопотання про переселення були характерними для всієї першої половини 80-х років XIX ст.

Колонізація південноукраїнського регіону була викликана наявністю там значних масивів нерозораних приватних та казенних земель, придатних для заселення та землеробського освоєння, величезним попитом на робочі руки у поміщицьких економіях та господарствах великих орендаторів, високою заробітною платнею, низькими орендними та купівельними цінами, а також незначними повинностями.

Поміщики-латифундисти південноукраїнських губерній, які зосередили у своїх руках 8,8 млн. десятин землі, відчували гостру потребу в робочих руках¹². Від нестачі працівників на полях гинуло до 30% очікуваного збору пшениці. Новоросія щорічно втрачала 75 млн. пудів хліба, який оцінювався в 45 млн. крб. сріблом¹³. У 1863 р. з придатних для землеробства площ оброблялася тільки шоста їх частина¹⁴. На з'їздах сільських господарств, які проходили не раз протягом 60—70-х років і які відбивали інтереси великих землевласників, питання про сільськогосподарських робітників було постійно в центрі уваги і «стало одним з найпекучіших на Півдні Росії»¹⁵.

Розвиток капіталізму в умовах недостатнього заселення краю, ускладнений післяреформеною переселенською політикою і нестачею робочих рук, справив значний вплив на підвищення заробітної плати на Півдні України. Так, середня річна плата пішому працівнику досягала в 70—80-х роках XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях 84 крб., у Таврійській — 104 крб., у врожайні роки вона піднімалася на Півдні до 120 крб.¹⁶. Під час посівної кампанії, сінокосіння й жнив поденні ціни там, як й річна оплата праці, були у півтора — два рази вищими, ніж у губерніях, звідки виходили селяни¹⁷. Порівняно низькими були на південноукраїнських землях й орендні та купівельні ціни. Так, протягом 60—80-х років орендні ціни 1 десятини землі там були в 2—3 рази меншими, купівельні в 60-х роках у 3—5 разів, а в 80-х у півтора — два рази нижчими, ніж у тих районах, звідки прибували переселенці¹⁸.

Така вигідна і багатообіцяюча економічна ситуація, що склалася на Півдні України, відіграла вирішальну роль у виборі селянством південноукраїнських губерній місцем поселення. Крім того, місцева влада, що відбивала інтереси великих землевласників, не раз порушувала клопотання перед урядом про переселення селян з малоземельних губерній на Південь України з метою задоволення попиту на робочі руки¹⁹. Проте самодержавство щодо цього мало свою думку. Воно всіляко

¹² Статистика позем. собственности и населен. мест Европ. России.— СПб., 1885.— Вып. 8.— Табл.— С. 2, 36; Свод. табл.— С. 70—71.

¹³ Гомилевский В. К. К рабочему вопросу в Новороссии // Записки император. об-ва сельс. хозяйства Южной России.— 1883.— Отд. 2.— С. 452.

¹⁴ Одес. обл. держ. арх., ф. 147, оп. 1, спр. 28а, арк. 8.

¹⁵ Материалы для оценки земель Херсон. губернии.— Херсон, 1889.— Т. 2.— С. 186; Боровский М. П. Историч. обзор пятидесятилет. деятельности императ. об-ва сельс. хоз-ва Южной России с 1828 по 1878 г.— Одесса, 1878.— С. 59.

¹⁶ Свод. стат. материалов, касающихся экон. положения сельс. населения Европ. России.— СПб., 1894.— Свод. табл., табл. 8.— С. 98; Материалы высочайше учрежд. 16 ноябр. 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельс. населения среднеземледельч. губерний, сравнительно с др. местностями Европ. России.— СПб., 1903.— Ч. 1.— С. 234—237; Материалы для оценки земель Херсон. губернии.— Херсон, 1890.— Т. 4.— С. 269.

¹⁷ Свод. стат. материалов.— Свод. табл., табл. 7.— С. 67—78.

¹⁸ Там же.— Прилож. 2.— С. 96—108; Херсон. обл. держ. арх., ф. 254, оп. 1, спр. 3, арк. 1; Доклад высочайше учрежден. комиссии под председательством Валуева для исследования нынешнего положения сельс. хоз-ва и сельс. производительности в России.— СПб., 1873.— Прилож. 5.— С. 10; Свод. стат. материалов.— Свод. табл., табл. 6.— С. 60; Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всерос. агр. рынок. XVIII—нач. XX века.— М., 1974.— С. 259.

¹⁹ Боровский М. П. Указ. соч.— С. 67.

перешкоджало «шкідливій рухомості» населення²⁰, позбавляючи селян права на вільне переселення, остерігаючись того, що вони масами хлинуть на окраїни, і поміщики центральних районів залишаться без робочої сили. Але заборона вільних міграцій викликала хвилю самовільних переселень, які стали головним фактором у переселенському русі. Спинити їх не могли навіть «фіскальні та поліцейські заходи».

Переселення у південноукраїнські губернії, таким чином, здійснювалося двома шляхами: офіційним та самовільно. Перший з них був найбільш сприятливим для переселенців, оскільки вони могли користуватися деякими урядовими пільгами, що сприяли їх виходу, пересуванню та улаштуванню на новому місці проживання²¹. Як правило, такі переселенці наділялися казенними землями, за які вони платили оброк казні²².

У 1863 р. на Півдні України налічувалося 1 233 775 десятин вільних казенних земель²³, з 1868 р. по 1878 р. кількість їх збільшилася на 508 631 десятину²⁴. Значна частина цих земель відводилася на задоволення потреб офіційних переселенців. За уривчастими даними, що є у нашому розпорядженні, на початок 1863 р. на Півдні України для цих цілей було відведено понад 454 тис. десятин землі, на яких передбачалося розмістити 43 435 чол. У 1881 р. під заселення було призначено ще понад 661,7 тис. десятин землі для 52 747 переселенців²⁵.

Порядок переселення селян, що обрали офіційний шлях, протягом пореформеного тридцятиріччя не раз змінювався у залежності від пріоритетів у переселенській політиці. В основному ж він мав такий вигляд. Бажаючі переселитися повинні були заявити про це мировому посереднику своєї ділянки конкретного повіту. Цей посередник після вивчення селянських клопотань, якщо вважав причини поважними, робив подання у губернське у селянських справах присутствіє, доповнюючи його відомостями про майнове і сімейне становище прохачів, випискою з посімейних списків та ревізького реєстру, двома посвідченнями про те, що у них немає землі на місці проживання, та двома проханнями про переселення поіменованих осіб. Після погодження з міністерствами державного майна та внутрішніх справ губернське у селянських справах присутствіє приймало остаточне рішення: дозволити або заборонити переселення²⁶.

Іноді з метою прискорення справи клопотання направлялися безпосередньо в губернню поселення. При колективних клопотаннях селянам пропонувалося посилати для огляду і «пришукування» земель ходаків, які на місці майбутнього поселення мали одержати дозвіл на вибір земельних ділянок під заселення²⁷. Такі піші переходи за сотні кілометрів були зв'язані з величезними труднощами і не завжди закінчувалися успішно для селян. Так, для трьох ходаків, що одержали у Каневі свідоцтва на «пришукування» земель для 52 своїх земляків, важкою і невдалою виявилася дорога до Таврійської губернії. У дорозі один з них відморозив собі руки та ноги, а двом іншим відмовили у вибиранні земель²⁸. Тим же ходакам, які одержували можливість вибирати земельні ділянки, видавалися свідоцтва, що зберігали свою силу лише протягом року. Якщо за цей час відведені ділянки не заселялися (часто через

²⁰ Кауфман А. А. Указ. соч.— С. 18.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

²² Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 307, арк. 30.

²³ Там же, арк. 62—63. Підрахунки автора.

²⁴ Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств.— СПб., 1880.— Т. 2.— С. 85—88.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 23 зв.— 33 зв.; ф. 386, оп. 1, спр. 307, арк. 62—63. Підрахунки автора.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 616, спр. 162, арк. 73; Уманец Ф. М. Колонизация свободных земель России.— СПб., 1884.— С. 63.

²⁷ Одес. обл. держ. арх., ф. 5, оп. 1, спр. 931, арк. 377 зв.; ф. 1, оп. 83, спр. 96, ч. 1, арк. 108.

²⁸ Там же, ф. 1, оп. 83, спр. 96, ч. 1, арк. 83.

бюрократичну паперову тяганину), їх передавали іншим особам. Переселенці, які прибували без попереднього обрання земель, не мали права вибору і тому селилися тільки на ділянках, які їм відводила палата державного майна²⁹.

Пересування на нові місця поселень здійснювалися як окремими сім'ями, так й невеликими групами сімей, а також великими партіями до 300 та більше сімей³⁰. Сучасники відзначали, що їм «нерідко доводилося наштотуватися на довжелезні валки переселенців», які рухалися на поселення у Таврійську губернію³¹.

Виселяючись з віддалених губерній, селяни, які мали худобу, частіше за все не брали її з собою, а розпродували разом з будівлями та рухомим майном. В дорогу брали лише запас харчів, найнеобхідніші предмети побуту та деякі невеликі знаряддя праці³².

Близькість розташування Південної України від основних районів виходу значною мірою визначила і соціальний склад тих, хто переселявся. На відміну від південно-східного та зауральського регіонів, на південноукраїнські землі переміщувалися малоземельні та безземельні селяни, які одержали від розпродажу майна дуже незначні гроші. За даними звітів Київського губернатора, такі кошти становили у переселенців від 50 до 100 крб., іноді — 200 крб.³³ А. Кауфман зазначав, що ті, хто виходив до Новоросійської губернії, мали у середньому при собі від 24 до 68 крб.³⁴ Багато з селян-переселенців не мали коштів навіть на пересування. Так, довірені від 180 однодворців Вінницького повіту Подільської губернії у клопотанні на ім'я Новоросійського генерал-губернатора писали, що вони «настільки бідні, що без під'єг з боку уряду не зможуть переселитися на вибрану ділянку»³⁵. З цієї ж причини з 8 257 душ південно-західного краю, які одержали дозвіл на перехід у Таврійську губернію з 1866 р. по 1868 р., змогли переселитися тільки 4 868 чол.³⁶

Навіть з цих прикладів видно, що основою міграційного контингенту на Півдні України у 60—70-х роках були малоземельні та безземельні селяни, і лише на початку 80-х років, з моменту утворення Селянського поземельного банку, в Південноукраїнському колонізаційному потоці з'явилася значна кількість заможних селян, які мали при собі навіть найманих робітників.

Офіційні переселенці розміщувалися на спеціально призначених «зайвих» землях при поселеннях державних селян і лише незначна їх частина селилася на поміщицьких володіннях за договорами. Початок 60-х років ознаменувався активною колонізацією Південної України, особливо Таврійської губернії. Так, на її вільних землях у той час при поселеннях державних селян та татар й ногайців, які емігрували до Туреччини в 1860—1862 рр., поселилося 4 782 сім'ї або 34 876 чол., які прибули переважно з Центрального чорноземного району та губерній Лівобережної та Правобережної України³⁷. На кінець 1862 р. вона прийняла 5 369 сімей (39 823 чол.)³⁸.

Друга хвиля переселенського руху припала на 1866—1869 рр., період, коли державним селянам — однодворцям з Лівобережної та Правобережної України було надане право приписуватися до багатоземель-

²⁹ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 931, арк. 377 зв.

³⁰ Стат. таблиці о хоз. положенні селеній Дніпров. уезда.— Симферополь, 1886.— С. 51.

³¹ Севастоп. вестник.— 1882.— 11 окт.— С. 3.

³² ЦДІА УРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 205.

³³ Там же, ф. 442, оп. 539, спр. 193, арк. 11.

³⁴ Кауфман А. А. Переселення крест'ян в Росии // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопед. словарь.— СПб., 1898.— Т. 23.— С. 268.

³⁵ Одес. обл. держ. арх., ф. 1, оп. 83, спр. 96, ч. 1, арк. 113.

³⁶ Там же, арк. 446.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 25, спр. 38 831, арк. 180—180 зв.

³⁸ Там же.

них общин, а також заселяти наявні вільні казенно-оброчні ділянки на Півдні України.

В цілому у 60-ті роки, згідно з підрахунками автора за даними фонду 1281 ЦДІА СРСР, у Катеринославській губернії поселилося 25 845 чол., Таврійській — 47 035 та в Херсонській — 7 908 чол.

В сімдесятих роках у південноукраїнський район продовжується активне прибуття переселенців з Лівобережної та Правобережної України та дещо зменшується з губерній Центрального чорноземного району³⁹. Матеріали особливої наради з питань переселення, яка відбулася у 1882 р., свідчать, що у той період мігранти з Київської, Подільської та Волинської губерній ішли переважно в Херсонську. Їх переселилося туди не менше 5 тис. чол.⁴⁰ Переселенці з Чернігівської, Полтавської та Харківської поповнили населення Катеринославської губернії мінімум на 15 тис. чол.⁴¹ Разом з тим у матеріалах даної наради вказується, що Новоросійські губернії (у даному випадку до них відносили Катеринославську, Херсонську, Таврійську і область Війська Донського) прийняли у сімдесятих роках приблизно 50 тис. переселенців⁴². На нашу думку, до цього числа входили й ті селяни, які самовільно переселилися. У всякому випадку аналіз щорічних даних губернаторських звітів (ЦДІА СРСР, ф. 1284) дає нам цифру 19 966 чол., тобто кількість офіційних переселенців, які осіли у Катеринославській та Херсонській губерніях.

Наявні уривчасті відомості про заселення Таврійської губернії у другому пореформеному десятиріччі (поселилося 4 370 чол.) не дають, на жаль, змоги точно визначити кількість переселенців, які офіційно осіли на її території.

І все ж, аналізуючи хід офіційної колонізації Південної України, ми можемо зробити певні висновки: у 70-х роках, у порівнянні з першим пореформеним десятиріччям, спостерігався різкий спад в офіційному заселенні краю, що у свою чергу, справило сильний вплив на самовільну колонізацію Південної України.

80-ті роки характеризувалися різким посиленням офіційної колонізації казенних південноукраїнських земель⁴³. Так, у Херсонській губернії у 1880 р. було поселено 269 однодворців Бердичівського повіту та 160 однодворців Звенигородського повіту Київської і 58 безземельних селян та колишніх дворових Чернігівської губерній. Всього ж казенні ділянки Херсонщини протягом трьох років зайняли 2 500 переселенців, переважно з губерній Лівобережної та Правобережної України⁴⁴.

Посиленню міграційного відтоку населення на Південь України значною мірою сприяло утворення у 1882 р. Селянського поземельного банку. Відкриваючи його, уряд прагнув надати заможним селянам можливість купувати землі у тих власників, які не зуміли перейти на капіталістичний шлях виробництва. Вся діяльність селянського банку була насамперед спрямована на задоволення інтересів сільських багатіїв. В. І. Ленін писав, що «всякі банки взагалі і селянський банк особливо допомагає добувати землю зовсім не всім селянам (як запевняють іноді люди, що обманюють селянина або дуже вже великі простаки), а тільки мізерному числу селян, тільки багатіям»⁴⁵.

Щоб купити землю, заможне селянство вимушене було об'єднуватися у так звані земельні товариства, оскільки лише за цієї умови воно могло розраховувати на гарантовану допомогу Селянського поземельного банку.

³⁹ Там же, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 25.

⁴⁰ Там же, арк. 25 зв.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же, арк. 27 зв.—29 зв.

⁴⁴ Одес. обл. держ. арх., ф. 5, оп. 1, спр. 931, арк. 117—122 зв.

⁴⁵ Ленін В. І. До сільської бідноти // Повне збір. творів.—Т. 7.—С. 147.

На початку 80-х років у двох південноукраїнських губерніях були створені відділення цього банку. На 1 листопада 1884 р. у Катеринославській губернії угоди на купівлю землі уклали 37 товариств, у Херсонській — 27⁴⁶. У 1885 р. на Катеринославщину переселилося 6 315 ревізських душ, які входили до 25 земельних товариств⁴⁷, наступного року — 7 495 чол. (33 товариства) з Полтавської, Київської та Чернігівської губерній⁴⁸. Проте з 1887 р., коли різко підвищилися ціни на землю, потік переселенців на південноукраїнські землі почав зменшуватися.

Протягом першої половини 80-х років, згідно з підрахунками за даними фонду 1263 ЦДІА СРСР, на Півдні України поселилося 58 358 чол., у тому числі в Херсонській губернії 18 327 чол. і в Катеринославській губернії 40 031 чол. (без даних по Таврійській губернії). В цілому ж з 1861 по 1887 рік на південноукраїнські землі прибуло 163 482 офіційні переселенці. Хоча аналіз процесу офіційних переселень дає підстави вважати, що чисельність таких мігрантів могла досягати 200 тис. чол.⁴⁹

З другої половини 80-х років потік офіційних переселенців на Південь України різко зменшується. З цього часу регіон визнається фактично заселеним, а землі, що залишилися вільними, відводилися переважно під заселення безземельним селянам південних губерній.

Поряд з офіційною колонізацією відбувалося й активне самовільне заселення південноукраїнських земель. Незважаючи на те, що такі переселення не фіксувалися властями, все ж ми спробуємо, використовуючи матеріали місцевих і центральних статистичних установ, показати чисельність самовільних переселенців, які осіли на території Південної України.

Самовільні переселення здійснювалися таким чином. Замість звільнення з общини, оформлення документів, селяни брали паспорти нібито для відходу на заробітки (тільки в 70-х роках на Південь України щорічно прибувало понад 890 тис. чол.⁵⁰), продавали своє майно і худобу, потім збиралися у раніше обумовлених місцях у гурти, в яких налічувалося від 10 до 50 підвід, і під покровом ночі починали свій неблизький шлях. Часто ті, хто переміщався самовільно, йшли разом з групами офіційних переселенців чи з окремими сімействами.

Незважаючи на те, що самовільні переселенці тривалий час ніде не фіксувалися, все ж часткове відображення вони знайшли в звітах губернаторів під рубрикою: «Бродяги, втікачі і без письмових видів». Там вказувалася кількість виявлених поліцією осіб, які не встигли влаштуватися самовільно і яких відправили по етапу до губерній, з яких вони вийшли. Так, у 60-х роках на Півдні України було виявлено і вислано на батьківщину понад 17 тис. чол.⁵¹ За 70—80-ті роки є тільки уривчасті дані, але й вони дають підстави говорити про безперервність самовільної міграції в південноукраїнські губернії.

Переселенці, які без оформлення потрібних документів самостійно прибували на Південь України, селилися на державних, приватних, а також «зайвих» землях, що належали сільським общинам. Самовільне заселення державних земель відбувалося, як правило, з дозволу підприємців-орендарів, які відчували гостру потребу у робочій силі. Вони здавали частину орендованої у казни землі в суборенду на короткий чи тривалий час. За даними, зібраними в 1881 р. на місцях у Катеринослав-

⁴⁶ Правительств. вестник.— 1884.— № 244.— 4 нояб.— С. 1.

⁴⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 4542, ж. ст. 850, арк. 153 зв.

⁴⁸ Там же, спр. 4608, ж. ст. 858, арк. 253.

⁴⁹ Ця цифра одержана автором на основі підрахунків та аналізу даних губернаторських звітів по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях.

⁵⁰ Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму.— К., 1965.— С. 116.

⁵¹ Наведена кількість переселенців, затриманих поліцією на Півдні України, вирахована автором на основі даних з губернаторських звітів.

ській, Таврійській і Херсонській губерніях, виявилось, що значні площі казенно-оброчної землі, які вважалися на той час незайнятими, в дійсності були заселені⁵².

Значна частина тих, хто прибув самовільно на Південь України, селилася на вільних землях сільських общин. За неповними даними, зібраними по трьох південноукраїнських губерніях, при цих общинах налічувалося 560 тис. десятин вільної землі⁵³. Маючи такі значні необроблювані площі, общини охоче приймали переселенців, які за користування наділами сплачували певні суми. Проте справді масовим стало розміщення селян на землях поміщиків, які зосередили у своїх руках понад 53% придатних для землеробства земель⁵⁴. Про це переконливо писав ще Ю. Е. Янсон: «Переселення на землі поміщиків мало незрівнянно більші розміри, ніж переселення на землі казенні»⁵⁵. До того ж таке переселення давало змогу «влаштувати осідлість негайно» без будь-яких документів⁵⁶.

Подвірні земські переписи, проведені у 80-х роках у південноукраїнських губерніях, не могли, звичайно, врахувати всіх самовільних мігрантів, що переселилися за два з половиною десятиріччя XIX ст. Проте більша частина їх все-таки потрапила у ці переписи і фігурувала під рубрикою «Сторонні, які проживають у межах селянської осідлості». За неповними даними, зібраними автором, тільки в чотирьох повітах Катеринославської губернії налічувалося 52 887 таких переселенців, виходців «з різних губерній Росії». У Таврійській губернії проживало 48 932 чол. і в Херсонській (дані по двох повітах) — 55 258 чол. Таким чином, за земськими даними, в цих трьох губерніях проживало понад 157 тис. не приписаних до сільських общин самовільних переселенців. А якщо взяти до уваги, що повітовими переписами було охоплене «прийшло» населення тільки в 13 з 23 повітів південноукраїнських губерній, то цілком ймовірно, що при підрахунках його в цілому наведена вище цифра зросла б чи не удвічі, тобто була б більшою за 300 тис. чол. Це припущення підтверджується матеріалами центрального статистичного комітету, згідно з яким різниця між приписним населенням і населенням, яке в дійсності проживало у «межах волосної території», становила 337 396 чол.⁵⁷, тобто самовільних переселенців.

За підрахунками, здійсненими нами на основі даних про щорічний природний приріст населення в південних губерніях за 1861—1888 рр., кількість жителів Південної України, враховуючи міграції (виселилося 50 тис. чол.; поселилося 500 876 чол.), повинна була зрости на 1 896 807 чол. Звідси — дійсний загальний приріст населення там становив 2 347 683, а не 2 008 583 чол., як це виходить за даними губернаторських звітів. Різниця — 339 100 чол. — контингент самовільних переселенців, які проживали «в межах волосної території» і «не зараховувалися» до числа корінного населення південних губерній, і, отже, не потрапляли у звіти губернаторів.

Таким чином, можна зробити висновки: кількість офіційних переселенців, що перемістилися на територію Південної України з дозволу уряду, становила понад 163 тис., а тих, хто самовільно прибув у даний регіон, налічувалося понад 340 тис. чол. В цілому ж за період 1861—1888 рр. понад півмільйона селян мігрували на південноукраїнські землі.

⁵² ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 20 зв.

⁵³ Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 307, арк. 62.

⁵⁴ Статистика позем. собственности и населен. мест Европ. России. Вып. 8.— Табл.— С. 2, 36; Свод. табл.— С. 70—71.

⁵⁵ Янсон Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах.— СПб., 1881.— Прилож.— С. 61.

⁵⁶ Уманец О. М. Колонизация свободных земель России.— СПб., 1884.— С. 174—175.

⁵⁷ Волости и важнейшие селения Европ. России.— СПб., 1886.— Вып. 8.— С. 2—19, 48—51, 62—81.

В наступний період, з другої половини 80-х років Південна Україна перетворюється з колонізованого району на район виходу, посилено виділяючи переселенців на Північний Кавказ, та у Сибір. З того часу край вважався фактично заселеним, хоча окремі факти аграрних переселень на південь спостерігалися і в наступні роки.

Активна аграрна колонізація Південної України в 60—80-х роках XIX ст. значно прискорила становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві регіону. Вона відіграла помітну роль у формуванні постійної найманої армії безземельного сільськогосподарського пролетаріату, прискорила перехід від відробіткової до капіталістичної системи господарювання, сприяла широкому розповсюдженню та утвердженню вільного найму, посилила темпи розвитку продуктивних сил краю. В цілому ж аграрна колонізація сприятливо відбилася на розвитку капіталізму в сільському господарстві Південної України.

Одержано 30.01.89.

Рассматривается процесс активной земельной колонизации Южной Украины в 60—80-х годах XIX ст. Определяется степень участия основных районов и губерний выхода в заселении края, раскрываются причины колонизации, анализируется ход переселений, впервые в советской историографии приводятся подробные статистические сведения о количестве официальных и самовольных переселенцев, осевших на территориях южноукраинских губерний, подчеркивается роль крестьянской миграции в развитии капитализма в сельском хозяйстве Юга Украины.

Трибуна молодого автора

Л. О. Гаврилюк (Київ)

Науково-дослідні інститути Наркомату важкої промисловості на Україні [1928—1937 рр.]

Розглядається розвиток і вдосконалення мережі дослідних установ у галузі технічних наук у республіці в 20—30-ті роки, їх вклад в індустріалізацію країни.

Перша світова та громадянська війни завдали величезної шкоди технічній базі нашої країни. Внаслідок цього її відставання від індустріально розвинутих держав Заходу ще більше посилилося. За технічною оснащеністю вітчизняні промислові підприємства, насамперед хімічної, металургійної, електротехнічної, металообробної промисловості, не витримували ніякого порівняння з підприємствами, наприклад, США. Наші фабрики і заводи потрібно було повністю переобладнувати. Однак автоматичне перенесення технічних досягнень Заходу в цілому ряді металургійних, хімічних та інших виробництв, у гірничій справі було неможливе. Це зумовлювалося тим, що мінеральна сировина, яка служила вихідним матеріалом для цих галузей, значно відрізнялася від тієї, що використовувалася в західних країнах. Для неї потрібна була зовсім інша технологія, технічні засоби і методи обробки, які могли розробити лише вітчизняні науково-дослідні установи.

Із закінченням громадянської війни й переходом до мирної праці почалося поступове розгортання цієї роботи насамперед у вузах і втузах та організованих при них технічних науково-дослідних кафедрах. На Україні більшість таких кафедр існувала при інститутах — Київському політехнічному, Харківському технологічному, Дніпропетровському гірничому. Формально кафедри були самостійними установами, але фактично являли собою складову частину вузів, і їх зв'язок з промисловістю був слабким. Незабаром стало ясно, що характер і масштаби роботи кафедр не можуть задовольнити запитів промисловості. Особливо почало даватися взнаки обмеження галузевої науки рамками кафедр у роки завершення відбудовного періоду та переходу до реконструктивного. Тому на початку першої п'ятирічки було вжито заходів до створення науково-дослідних інститутів (НДІ), які мали обслуговувати промисловість. У цей час в УСРР організовуються такі інститути, як Всесоюзний вугільний (1928 р.), Український силікатної промисловості (1928 р.), Український променергетики (1929 р.), Український металів (1929 р.), Український споруд (1929 р.) та ін.¹ Вони створювалися на базі науково-дослідних кафедр і входили до складу Наркомату важкої промисловості. Так, кафедра прикладної механіки в Одесі, механічної технології в Києві, механіки у Дніпропетровську були передані Інституту механіки ВРНГ; кафедри інженерно-будівельних наук у Харкові та Одесі — Інституту споруд ВРНГ; кафедри металургії, металографії та гірництва у Дніпропетровську, механічної технології в Харкові — Інституту металів ВРНГ. На базі переданих ВРНГ кафедр гідромеханіки та авіації у Харкові, електротехніки у цьому ж місті, теплотехніки у Києві та Харкові виник Інститут експериментальної і теоретичної енергетики².

¹ Научно-исследовательские институты тяжелой промышленности. — М.; Л., 1935. — 1028 с.

² Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УСРР, ф. 166, оп. 9, спр. 1422, арк. 17.

Утворення в республіці Всесоюзного вугільного інституту диктувалося близькістю Донецького басейну та необхідністю забезпечити форсований видобуток вугілля і максимальний розвиток його хімічної переробки.

Інститут металів працював у тісному зв'язку з великими металургійними та машинобудівними підприємствами України. Перед ним стояли завдання, пов'язані з розробками в галузі металургії заліза та його сплавів, металообробки, вивченням технічних ресурсів металопромисловості тощо.

Створений для вивчення й раціоналізації енергетичного господарства республіки Інститут променергетики охоплював своїми дослідженнями всі основні питання виробництва, розподілу, трансформування та використання різних видів енергії на промислових підприємствах.

Інститут споруд займався проблемами найбільш доцільного застосування будівельних матеріалів, типізації об'єктів, здешевлення конструкцій.

Необхідність організації Інституту сільськогосподарського машинобудування зумовлювалася тим, що на Україні зосереджувалося більше половини загальносоюзного виробництва сільгосптехніки, а установи, яка б здійснювала наукове обслуговування цієї галузі, не було. З її створенням активізувалися вивчення теорії відповідних машин і знаряддя, розробка їх конструкцій.

Український фізико-технічний інститут створювався для дослідження порівняно мало вивчених проблем, насамперед фізичних процесів у ядрі атома, явищ, пов'язаних з низькими температурами, для проведення робіт по конденсації газу та ін. Деякі філіали НДІ перетворювалися на самостійні інститути (наприклад, Дніпропетровські металів та фізико-технічний).

На спорудження різних об'єктів для новостворених інститутів та на їх обладнання витрачалися значні кошти. Якщо в 1928/29 р. вони становили відповідно 0,6 млн. крб. і 0,2 млн. крб., то в 1932 р. витрати на капітальне будівництво досягли 7,6 млн., а на обладнання — 1,4 млн. крб. Загалом НДІ важкої промисловості України в 1928—1933 р. витратили на капітальне будівництво 19,4 млн., а на обладнання 5,6 млн. крб.³

Найважливішими напрямками діяльності науково-дослідних інститутів були: підвищення продуктивності устаткування, заміна дефіцитних матеріалів доступними та пошуки невідомих раніше видів сировини, створення нових виробництв, технологічних процесів, машин, підвищення продуктивності праці тощо. Так, результатом творчих пошуків колективу Харківського вуглехімічного інституту стало одержання високоякісного коксу з кам'яновугільного пеку. Український інститут променергетики створив ряд оригінальних конструкцій топкових пристроїв для спалювання бурого вугілля, освоїв і впровадив у практику спалювання останнього в суміші з антрацитними штибами. Інститут металів провів дослідні плавки на вапні замість вапняку, що знижувало витрати палива і підвищувало продуктивність металургійних агрегатів. В Інституті силікатної промисловості були створені нові види вогнетривкої сировини, одержані високоякісні вироби, які служили заміником імпоротної цегли в металургійній та інших галузях промисловості. Науковці Українського інституту сільськогосподарського машинобудування сконструювали радянський бавовнозбиральний комбайн, машини для збирання буряків. Український інститут металів розробив і успішно випробував у заводських умовах метод одержання малофосфоритного металу, а також розв'язав проблему виплавки технічно чистого заліза в основній мартенівській печі. Всесоюзний вугільний інститут створив скреперну лебідку

³ Наука на службе тяжелой промышленности УССР.— Харьков.— 1934.— С. 6.

«УС», принципово відмінну від існуючих типів вітчизняних і зарубіжних лебідок⁴.

Все це свідчить про те, що в роки першої п'ятирічки в республіці відбувся поворот науково-дослідної роботи до потреб промисловості. Однак зв'язок науково-дослідних інститутів з виробництвом тоді ще не мав органічного характеру. До того ж недостатня увага приділялася новим галузям промисловості. Значною мірою це пояснювалося тим, що мережа НДІ, які обслуговували важку промисловість, була складною і нерівномірно розвинутою. Створення деяких інститутів нерідко зумовлювалося випадковими обставинами, без належного врахування реальних можливостей наявних кадрів.

На усунення цих організаційних недоліків була спрямована постановва Раднаркому СРСР від 26 грудня 1932 р. про реорганізацію мережі науково-дослідних установ важкої промисловості⁵. Згідно з нею в країні ліквідовувалися малоперспективні інститути, а також ті, що не виправдали свого призначення, деякі з них об'єднувалися. Якщо в 1931 р. на Україні існував 41 інститут Наркомату важкої промисловості з річним бюджетом 12,5 млн. крб. і штатом 1720 чол., у тому числі 1073 науковими співробітниками, то в 1934 р. залишилося 19 інститутів, але бюджет їх зріс до 32,2 млн. крб., а кількість працівників — до 2427 чол., зокрема науковців — до 1142⁶.

Реконструкція народного господарства ставила перед наукою завдання, вирішення яких було неможливим без чіткої плановості в роботі науково-дослідних установ. Виникла необхідність включати в плани науково-дослідних робіт не тільки перелік тем досліджень, а й заходи щодо постачання НДІ приладами і матеріалами, комплектування їх кадрами. Оскільки наукові сили були розпорошені, потрібно було об'єднати їх і сконцентрувати на розробці найважливіших проблем. Зокрема, зважаючи на те, що аналогічні проблеми часто розроблялися в кількох наукових установах, виникла необхідність узгоджувати їх плани. Науково-дослідна робота мала пов'язуватися з планами господарського і культурного будівництва. В цілому питання ставилося так, щоб п'ятирічка науково-дослідних робіт була похідною від п'ятирічки народного господарської і перекривала її, визначаючи шляхи дальшого технічного прогресу. Науково-дослідна робота покликана була готувати ґрунт для виконання важливих перспективних планів розвитку народного господарства.

Поліпшенню організації наукової роботи в країні, зростанню її ефективності сприяли всесоюзні конференції, присвячені цим питанням. Так, у квітні 1931 р. відбулася 1-ша, а в грудні 1932 р. — 2-га Всесоюзні конференції з планування науково-дослідної роботи у важкій промисловості⁷. На першій було закладено основи планування наукової роботи у цій важливій галузі народного господарства, друга ж визначила зміст даної роботи на другу п'ятирічку, взяла курс на дальше зближення науки і практики.

У цей час в СРСР швидкими темпами розвивалася промисловість, відбувалося зростання виробництва засобів виробництва, йшла реконструкція сільського господарства на новій машинній основі, здійснювалася електрифікація промисловості й побуту.

Науково-дослідні інститути брали активну участь у вирішенні проблем, що стояли перед країною. У роки другої п'ятирічки Український інститут металів розробив і впровадив у практику процес доменної плавки на стійких шлаках, що забезпечувало більшу стабільність роботи пе-

⁴ Наука на службе тяжелой промышленности УССР.— Харьков, 1934.— 171 с.

⁵ Хроника // Известия ВТИ.— 1933.— № 3. (81). — С. 56.

⁶ Достижения в области научно-исследовательской работы // Соц. индустрия.— 1935.— № 1.— С. 59—63.

⁷ Конференция по планированию научно-исследовательской работы в тяжелой промышленности // Соц. реконструкция и наука.— 1933.— № 1.— С. 210—218.

чей, а також принципово новий метод виготовлення високоякісного металу на основі застосування в металургійних процесах фізико-хімії дисперсних систем⁸. Тоді ж було винайдено простий і дешевий спосіб утилізації колошникового пилу шляхом змішування його з рідким мартенівським шлаком в агломерат⁹. Український інститут вогнетривів у результаті своїх досліджень одержав вогнетривку цеглу без вигоряючих домішків, що скорочувало час розігріву печі і давало економію палива¹⁰. У Харківському вуглекімічному інституті було винайдено флотаційні методи збагачення вугілля, що підвищувало продуктивність доменних печей на 12—15% і давало економію 10—12% коксу¹¹. Всесоюзний вугільний інститут вирішив питання типізації систем розробок шахтопластів Донбасу¹².

Науково-дослідні інститути важкої промисловості прагнули подавати технічну допомогу підприємствам. Так, вугільний інститут сприяв розробці на шахтах Донбасу заходів боротьби з підземними пожежами, попередження вибухів газу і пилу. Інститут променергетики допомагав трудовим колективам у розв'язанні питань газифікації донецького вугілля, зокрема антрациту, спалювання бурого вугілля, у випробуванні парових котлів і турбін великої потужності. Дніпропетровський фізико-технічний інститут сприяв підприємствам в організації просвічування металів, одержанні хімічних аналізів за допомогою рентгенівських променів, у термообробці залізних сплавів. Інститут споруд вирішував для підприємств проблеми будівництва промислових об'єктів з великих блоків, збірних залізобетону. Співробітники Інституту сільськогосподарського машинобудування консультували виробників у питаннях гарячої та термічної обробки різних деталей.

Для того, щоб наука стала важливим фактором технічного прогресу, потрібні були відповідні умови для розгортання досліджень, максимальне зближення НДІ з відповідними галузями промисловості і заводами. На жаль, повною мірою цього не вдалося досягти. Серйозним недоліком у роботі науково-дослідних інститутів була багатотемність. Розпочаті дослідження не завжди доводилися до кінця, в процесі роботи мінялася їх проблематика. Інститутам бракувало кваліфікованих працівників, а наявні наукові сили нерідко використовувалися незадовільно. Заважали роботі часті простої устаткування, недоліки в матеріальному постачанні інститутів, труднощі з фінансуванням досліджень. Але основною вадою діяльності науково-дослідних інститутів важкої промисловості була відсутність справді глибокого і міцного зв'язку між ними та підприємствами, невміння НДІ подати відчутну практичну допомогу в технічному розвитку та реконструкції фабрик і заводів, галузей промисловості.

В цілому теоретичний рівень діяльності інститутів і питома вага значних технічних проблем у їх роботі не відповідали вимогам, які стояли перед наукою. Розробки інститутів відставали від технічних досягнень розвинутих країн. Свідченням цього є те, що значна кількість цих розробок з'явилася вже після того, як стало відомо про аналогічні закордонні зразки. Так, патрон «Радянський Кардокс» був сконструйований Українським вугільним інститутом за американським зразком.

Таке становище зумовило необхідність реорганізації мережі науко-

⁸ Научная работа Украинского института металлов // Вести инженеров и техников.— 1938.— № 7.— С. 407—410.

⁹ Из работ Украинского института металлов // Соц. реконструкция и наука.— 1936.— № 3.— С. 139—143.

¹⁰ Мовчев И. Л. Легковесный (пенешамотный) огнеупорный кирпич // Вести инженеров и техников.— 1938.— № 12.— С. 763.

¹¹ Успехи науки и техники // Соц. реконструкция и наука.— 1936.— № 3.— С. 150—160.

¹² Гойхман Г. Угольный институт в помощь стахановскому движению // Техническая пропаганда.— 1936.— № 2.— С. 9—13.

во-дослідних інститутів. Практика вимагала залишити тільки ті з них, які за рівнем підготовки своїх кадрів могли розв'язувати великі принципові технічні проблеми промисловості і рухати вперед науку й техніку. Згідно з наказом по Наркомату важкої промисловості від 4 жовтня 1936 р. мережа НДІ була докорінно переглянута¹³. Реорганізація інститутів мала на меті наблизити їх до виробництва, розвантажити від дрібної тематики. Частина НДІ ліквідувалася, значна кількість тем, якими вони займалися, передавалася у заводські лабораторії, скорочувалася чисельність працівників науково-дослідних інститутів, переглядалися їх організаційні структури. Зокрема, запроваджувалася дволанкова система підпорядкування замість багатоланкової (директор — лабораторія або наукова група). Встановлювався такий порядок, при якому кожний керівник лабораторії або групи сам проводив безпосередню наукову роботу.

В результаті реорганізації ряд інститутів та їх філіалів були або повністю ліквідовані, або передані на підприємства. Так, у Всесоюзному вугільному інституті залишилися групи з гірничих робіт, механізації, організації виробництва, термоантрациту. Він мав займатися тільки розробкою технічних завдань та брати участь у випробуванні нових механізмів¹⁴. Перестав існувати Інститут технічного нормування у Харкові, а його будівельний сектор передано в місцевий Інститут споруд. Було проведено чіткий розподіл функцій між Харківським і Дніпропетровським інститутами металів. У віданні Харківського НДІ залишилися питання металургійної сировини, доменного процесу, мартенівської плавки та прокатного виробництва (крім трубного). При цьому його дослідження були орієнтовані в основному на підвищення якості металу для транспорту. Групи трубопрокатна й техніко-економічних досліджень ліквідувалися¹⁵. Дніпропетровський інститут було перейменовано в Інститут чорної металургії (пізніше — трубний). Головне завдання його зводилося до вирішення різного роду наукових проблем трубопрокатного виробництва.

Таким чином, дослідження в галузі технічних наук, які почали розвиватися у 20-ті роки на науково-дослідних кафедрах, з ускладненням завдань, що поставали перед цими науками, перемістилися в науково-дослідні інститути. Це була нова форма організації технічної науки. Не все в діяльності НДІ складалося гладко. Доводилося багато чого виправляти, вдосконалювати, шукати нові рішення. Все ж у роки першої та другої п'ятирічок науково-дослідні інститути здійснили розробку важливих технологічних процесів, сконструювали ряд нових машин, запропонували ефективні способи економії сировини та палива, подавали безпосередню допомогу виробництву. Вони відіграли важливу роль у розвитку народного господарства, в перетворенні країни з аграрної на індустріальну.

Одержано 24.04.89

Рассматривается развитие и совершенствование сети исследовательских учреждений в области технических наук в республике в 20—30-е годы, их вклад в индустриализацию страны.

¹³ Приказ по Наркомату тяжелой промышленности «Об улучшении научно-исследовательской работы в тяжелой промышленности» // Фронт науки и техники.— 1936.— № 10.— С. 107—108.

¹⁴ Пересмотр сети научно-исследовательских институтов тяжелой промышленности // Соц. реконструкция и наука.— 1936.— № 9.— С. 159—160.

¹⁵ Пересмотр сети научных институтов тяжелой промышленности // Соц. реконструкция и наука.— 1936.— № 8.— С. 152—155.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Особливості індустріалізації народного господарства УРСР

У статті розкрито суть і причини деформації ленінської концепції соціалізму щодо індустріалізації як одного з основних напрямів соціалістичного будівництва, показано конкретні результати індустріалізації на Україні.

Приступаючи до вивчення цієї теми, вчитель повинен показати генетичний зв'язок здійснюваної після XIV з'їзду ВКП(б) індустріалізації з ленінським планом ГОЕЛРО, причини і характер деформації ленінської концепції соціалістичного будівництва, яка сталася в той час. Він має також показати, що основні закономірності промислового розвитку УРСР після переходу до індустріалізації не відрізнялися від загальносоюзних, а наявні особливості обумовлювалися характером природних багатств і специфікою розміщення продуктивних сил.

Учням слід вказати, що В. І. Ленін не вживав терміна «індустріалізація». Проте в ленінських працях слово «електрифікація» має ширший зміст, ніж нині. Перші десятиріччя ХХ ст. ознаменувались інтенсивним впровадженням електрики в техніку і технологію виробництва. Тому на відміну від ХІХ ст. як «віку пари» нове сторіччя назвали «віком електрики». Під електрифікацією почали розуміти технічну реконструкцію всього народного господарства, здійснювану на найпрогресивнішій енергетичній основі — за допомогою електрики.

З ініціативи В. І. Леніна ще в лютому 1920 р. було утворено Державну комісію по електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Шлях до соціалізму, вчив Володимир Ілліч, слід прокладати через електрифікацію. В грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд Рад затвердив план ГОЕЛРО, розрахований на 10—15 років. Це був проект, на думку Леніна, «гармонійного поєднання» землеробства, промисловості і транспорту, як нині прийнято висловлюватися, — комплексна програма розміщення й розвитку продуктивних сил СРСР.

Україна як єдина паливно-металургійна база Радянської країни в плані ГОЕЛРО була представлена досить широко. У Південному економічному районі (УСРР з частиною прилеглої території РСФРР) передбачалося ввести в дію енергетичні потужності на 560 тис. кВт, тобто третину запланованих у всій країні. З них теплові електростанції мали потужність в 330 тис. кВт, а гідравлічні — 230. Масштаби будівництва теплових електростанцій були найбільші в Донбасі. Тут мала бути створена єдина мережа з 24 станцій металургійних заводів і шахт загальною потужністю 68 тис. кВт. Було заплановано будівництво державних районних електростанцій (ДРЕС) у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві і Гришиному (нині — Червоноармійськ) на базі донецького вугілля, а також Дніпровської ГЕС у районі Олександрівська (нині — Запоріжжя) потужністю 200 тис. кВт (з можливим розширенням у перспективі до 560 тис. кВт).

У металургійній промисловості України план ГОЕЛРО передбачав відбудову і розширення всіх великих заводів, які мали перспективу розвитку. В кам'яновугільній промисловості Донбасу планувалося десятикратне (порівняно з 1920 р.) зростання видобутку вугілля, а в зв'язку

з цим накреслювалися заходи по технічному переустаткуванню, будівництву нових робітничих селищ, підготовці кадрів робітників і спеціалістів. У галузі машинобудування планувалися заходи по першочерговому випуску машин для паливної й металургійної промисловості, транспорту і сільського господарства.

Вчителю варто мати на увазі, що у плані ГОЕЛРО й досі є свої «білі плями». Зокрема, історики не надавали істотного значення питанню про те, як В. І. Ленін мислив собі фінансувати капітальне будівництво у промисловості. Але ж це питання є ключовим для розуміння характеру індустріалізації 20—30-х років і певною мірою пояснює причини деформації ленінської концепції соціалізму.

У 1920—1921 рр. В. І. Ленін вважав, що майбутню електрифікацію можна буде профінансувати не менш як на третину за рахунок зовнішніх джерел, залучених у позиковій формі¹. Однак, як показав досвід переговорів у Генуї й Гаазі (1922 р.), міжнародний капітал згоджувався співробітничати з Радянською владою на невигідних для неї, по суті, кабальних умовах. Тому в розгортанні промисловості довелося розраховувати тільки на внутрішні ресурси. Запроваджувана в 1921 р. нова економічна політика відкривала перед націоналізованою промисловістю перспективи швидкої відбудови і дальшого великого нарощування продуктивних сил.

Всі ми звикли сприймати неп як суму заходів, фактично здійснених за життя В. І. Леніна. Однак свої головні для успішного розвитку соціалістичного сектора задуми Володимир Ілліч реалізувати не встиг. Зокрема, лишилася на папері думка про те, що госпрозрахункові трести цілком відповідають за беззбитковість і прибутковість своїх підприємств, а збанкрутовані підприємства підлягають реорганізації або закриттю². Ця ідея є основоположною в сучасній економічній реформі. В документах червеного (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС вона сформульована так: «Держава не відповідає по зобов'язаннях підприємств».

Нереалізованим залишився й законопроект про внесення в бюджет щорічних процентних відрахувань з основних і оборотних капіталів госпрозрахункових трестів, так звана плата за ресурси (в обсязі 5%). У жовтні 1922 р. Раднарком двічі розглядав його і кожного разу виносив позитивний висновок³. Залишаючи Кремль назавжди, Володимир Ілліч розпорядився, щоб роботу комісії по опрацюванню нового «Положення про трести» завершив його заступник по РНК і РПО Л. Б. Каменев⁴. 10 квітня 1923 р., за поданням останнього, було затверджено цей документ. Однак уже схвалений законопроект про процентні відрахування з трестівських капіталів не знайшов у ньому місця. Це означало відмову від ідеї самофінансування трестів і справжнього госпрозрахунку. Економічні важелі не набули у промисловості вирішального значення, як це задумав В. І. Ленін. Звільнена як від обов'язку самостійно заробляти кошти для розширеного відтворення, так і од відповідальності за збитки, які тут же бюджет брав на себе, державна промисловість на довгі десятиріччя потрапила в штучно сприятливі умови (тільки в концепції сучасної економічної реформи передбачено запровадження плати в бюджет за виробничі фонди, трудові й природні ресурси, якими користуються підприємства). Неможливо підрахувати, скільки сотень мільярдів або навіть трильйонів карбованців випало за довгі десятиріччя з внутріпромислового нагромадження в силу тієї простої обставини, що не існувало потреби добиватися прибутку в певному проценті до використання ресурсів.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 328.

² Там же.— Т. 45.— С. 145; Т. 54.— С. 150.

³ Детальніше див.: Кульчицький С. Історія одного законопроекту. Про задум, який хотів, та не встиг реалізувати В. І. Ленін // Наука і суспільство. — 1988.— № 2.— С. 7—11.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 309.

Відмова Л. Б. Каменєва та його союзників у Політбюро Г. Є. Зінов'єва і Й. В. Сталіна від розвитку засад непі в націоналізованій промисловості наперед визначила економічну неефективність функціонування останньої, а звідси — залежність майбутньої індустріалізації від бюджету. В умовах країни, бюджет якої формувався насамперед за рахунок надходжень із сільського господарства, це означало залежність від селянських ресурсів. Принциповий відступ від ленінської економічної політики відбувся непомітно як для сучасників, так і для істориків, оскільки відмовлялися від задуму, що не встиг втілитися в життя. Проте непі, який продовжував розвиватися за інерцією, відразу втратив динамізм, а тому посилилася загроза повернення до звичних з часів громадянської війни адміністративних методів управління економікою у невоєнних умовах.

Здійснення проголошеного в грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію наштовхувалося на великі труднощі: не вистачало кваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів, технічне устаткування заводів і фабрик застаріло й зношалося, багатьох важливих видів машин та устаткування вітчизняна промисловість взагалі не виробляла. Разом з тим всі ми розуміли, що історія відвела Радянській країні невеликий строк для подолання технічної відсталості й створення високорозвинутої промисловості. Проблема темпів індустріалізації була життєво важливою.

Після розриву із Сталіним Каменєв і Зінов'єв об'єдналися з Троцьким і почали підтримувати його ідею «надіндустріалізації», здійснюваної за рахунок посилення податків із селянства, а також встановлення на сільськогосподарську продукцію більш високого рівня цін порівняно з цінами на промтовари («ножиць цін»). Проте більшість членів партії не підтримувала політики, яка забезпечувала високі темпи індустріалізації ціною підриву союзу робітничого класу і селянства. В жовтні 1927 р. було опубліковано тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії, в яких засуджувався лівацький курс опозиціонерів. X з'їзд КП(б)У, що працював наприкінці листопада, солідаризувався з ідеями, висловленими у тезах. Центральними завданнями в галузі промисловості з'їзд вважав здійснення режиму економії, раціоналізацію виробництва, зниження собівартості продукції й підвищення продуктивності праці.

XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. затвердив директиви по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, в яких на збалансованій основі висувалося три взаємопов'язаних завдання — прискорення розвитку промисловості (до 16% приросту промислової продукції кожного року), часткова колективізація (до 20% селянських господарств) і підвищення народного добробуту. З'їзд наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість, яке відстоювали прихильники «надіндустріалізації», привело б до політичного розриву із селянством і підриву сировинної бази самої індустрії. Прибічники Троцького на з'їзді зазнали поразки й опинилися поза лавами партії. Внутрішньопартійна боротьба призвела до дальшого зміцнення і без того всеосяжної влади генерального секретаря Центрального Комітету.

Скориставшись хлібозаготівельною кризою, що спалахнула в країні внаслідок використання, хоч і в обмежених масштабах, «ножиць цін», Сталін наполіг на запровадженні надзвичайних заходів щодо селян, які не давали згоди на продаж державі зерна за зниженими цінами. Започикувши у щойно розгромлених противників лозунг надвисоких темпів індустріалізації, він зробив те, що послідовники Троцького робити ніколи не наважувалися — скасував ленінську нову економічну політику. З 1929 р., який Сталін назвав «роком великого перелому», почалася авантюристична, лівацька політика воєнно-комуністичного штурму — з примусовою продрозверсткою, заборонаю базарної торгівлі, картковою системою розподілу матеріальних благ, інфляційним випуском па-

перових грошей, експропріацією найбільш заможних селянських господарств безвідносно до того, чи мали вони експлуаторські ознаки, і примусовим об'єднанням майна всіх інших категорій селянства у колективних господарствах, утворюваних тільки для того, щоб найбільш ефективно здійснювати продрозверстку. Адміністративні методи впливу на економіку, застосовувані під час громадянської війни з метою виживання Радянської влади, Сталін перетворював у постійну систему, щоб створити таку державну організацію, яка позбавляла робітничий клас і партію як його авангард реальної політичної влади, замінювала диктатуру пролетаріату апаратною диктатурою, режимом особистої влади.

Сталінський «стрибок» інколи виправдовують необхідністю забезпечити найвищі темпи індустріалізації. Продиктований генсеком середньорічний темп зростання промисловості за сумою річних планів на 1930—1932 рр. дійсно був величезний — 37,7%. Однак навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп зростання промислової продукції за чотири роки п'ятирічки (крім першого) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду партії (ці дані завищені внаслідок впливу інфляційних процесів і повторного обліку валової продукції).

«Підхльостування» країни, як висловлювався Сталін, не допомогло виконати п'ятирічний план. Зокрема, планом передбачалося збільшити видобуток донецького вугілля з 27 до 53 млн. тонн. У ході сталінського «стрибка» завдання Донбасу підвищили до 80 млн. т, але фактичний видобуток досяг тільки 45 млн. т. Виплавку чавуну на Україні необхідно було збільшити з 2400 тис. т у 1928 р. до 6600 тис. т у 1933 р., тобто майже втричі. Фактична виплавка дорівнювала в 1933 р. 4330 тис. т. Саме директиви партійного з'їзду і розроблений на їх основі перший п'ятирічний план становили цілком реальну альтернативу сталінському «стрибку». Навіть при скороченні передбачуваного директивами шістнадцятипроцентного приросту промислової продукції з метою усунути «ножиці цін» і викликану ними хлібозаготівельну кризу мета індустріалізації була б досягнута. Відмовившись від колективно прийнятих рішень партійного форуму, що ґрунтувалися на науковому підході до економіки, Сталін та його оточення прирекли трудящих на тривалі злигодні і голод.

Тільки у другій п'ятирічці Сталін відмовився від «стрибка» і запропонував середньорічні темпи приросту промислової продукції в розмірі 13—14%. Внаслідок цього в народному господарстві істотно пом'якшилися диспропорції. 1934—1935 рр. були найбільш успішні серед років другої п'ятирічки. Надалі у зв'язку з поширенням політичних репресій народногосподарські показники знову погіршилися.

Здійснення індустріалізації супроводжувалося зниженням життєвого рівня населення. Особливо складне становище спостерігалось у першій п'ятирічці, тобто під час сталінського «стрибка». Найбільше потерпіло сільське населення, на яке було накладено тяжку продрозверстку. Деградація сільськогосподарського виробництва під впливом продрозверстки призвела до голоду 1933 року. Зменшення централізованих ресурсів продовольства внаслідок неспроможності сільського господарства виконувати державні плани заготівель позначалося на постачанні населення міст і робітничих селищ, де з 1929 р. було введено карткову систему.

Капітальне будівництво у промисловості відзначалося найвищим ступенем концентрації. Найчастіше створювалися підприємства-монополісти, продукція яких призначалася для задоволення потреб великих регіонів. Серед промислових об'єктів виділялося три з половиною десятки будов вартістю понад 100 млн. крб. кожна. З них на Україні розміщувалося 12 об'єктів — 7 новобудов і 5 старих, докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов відносилися три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінбуд,

Краммашбуд і ХТЗ. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську та Комунарську).

Підприємства-гіганти поглинали істотну частку наявних капіталовкладень. В результаті у великій промисловості переважна частина підприємств, які потребували реконструкції, відчувала дефіцит коштів. Новобудови створювалися переважно в Донбасі, Придніпров'ї й окремих великих містах: Харкові, Києві, Одесі. Ступінь індустріалізованості міст Правобережжя (крім Києва) залишався вкрай низький. Індустріалізація практично не торкнулася Полісся.

Рівня розвитку електроенергетики, передбачуваного планом ГОЕЛПРО, було досягнуто на початку 30-х рр. Першою новобудовою на Україні була Штерівська ДРЕС, яка стала до ладу восени 1926 р. (потужність — 30 тис. кВт). У 1931 р. потужність Штерівки було доведено до 157 тис. кВт, внаслідок чого вона стала однією з найбільших у країні. В 1932 р. почала працювати Зуївська ДРЕС потужністю 150 тис. кВт і Дніпрогес з п'ятьма агрегатами по 62 тис. кВт кожний (чотири агрегати такої ж потужності вступили в дію в роки другої п'ятирічки). Великі електростанції було споруджено у Києві, Харкові, Дніпродзержинську, Кривому Розі.

Рішення про побудову ХТЗ було прийнято лише в квітні 1930 р. Завод споруджувався швидкими темпами: перші трактори зійшли з конвеєра через 18 місяців після прийняття урядової постанови. В 1932 р. тракторобудівники Харкова дали країні 16,8 тис. тракторів, у 1940 р. — 10,4 тис. (частина потужностей у цей час використовувалася для воєнних потреб).

Краммашзавод був найбільшою будовою в машинобудуванні України. Він мав задовольнити потреби країни в устаткуванні для металургійної промисловості. Перша його черга стала до ладу в 1934 р. Реконструйований паровозобудівний завод у Луганську за проектною потужністю дорівнював найбільшому в світі заводу компанії «Америкен локомотив». Він міг випускати 2100 паровозів у перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції, тобто значно більше всіх заводів царської Росії, разом узятих. У передвоєнній п'ятирічці цей завод почав відігравати істотну роль у технічній реконструкції транспорту.

Реконструкція запорізького заводу «Комунар» перетворила його на найбільше у світі підприємство по виробництву зернових комбайнів (у 1937 р. — 17,8 тис., у 1940 р. у зв'язку з переведенням частини потужностей на воєнну продукцію — 7,3 тис.). Київський завод «Ленінська кузня» став одним з найбільших у країні підприємств річкового суднобудування. Харківський завод «Серп і молот» після реконструкції почав випускати складні молотарки у розмірах, що забезпечили потреби сільського господарства всієї країни. Сумський завод ім. М. В. Фрунзе і київський завод «Більшовик» спеціалізувалися на хімічному машинобудуванні. Завдяки реконструкції залізничні майстерні в Луганську перетворилися на великий завод вугільного машинобудування. Поряд з докорінно реконструйованим у 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування він відіграв велику роль у технічній реконструкції вугільного Донбасу та інших вугледобувних басейнів.

У першій п'ятирічці передбачалося створення ряду комбайнів по виробництву азотних добрив за новітньою технологією — із синтетичного аміаку, отриманого з водню, коксового газу й азоту повітря. На Україні потрібно було здійснити будівництво шести азотнотукових комбінатів. Однак ця програма скоротилася і розтяглася в часі. На Горлівському азотнотуковому комбінаті випуск добрив було налагоджено наприкінці другої п'ятирічки, на Дніпродзержинському — у третій. Будівництво Північнодонецького хімкомбінату розпочалося в 1933 р., потім через відсутність коштів його було законсервовано до 1938 р. Вироб-

ництва добрив у кількості, передбаченій планом першої п'ятирічки, Україна досягла тільки в 1952 р.

У харчовій промисловості виникли нові галузі — маргарина, молочна, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. Зокрема, в 1928—1937 рр. було побудовано 67 механізованих хлібозаводів, п'ять великих м'ясокомбінатів. У 1932 р. став до ладу Херсонський консервний завод проектною потужністю 128 млн. умовних банок на рік, що набагато перевищувало потужності всієї консервної промисловості дореволюційної Росії. В цукровій промисловості планом першої п'ятирічки передбачалося будівництво 11 нових підприємств. Однак згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. Всього було побудовано тільки три цукрових заводи — Веселоподолянський (1929 р.), Лохвицький (1929 р.) і Куп'янський (1937 р.).

Практично заново на Україні створювалася легка промисловість. У Києві, Харкові і Дніпропетровську виникли три великі взуттєві фабрики з конвейерним виробництвом. В Одесі, Харкові й Києві було побудовано трикотажні фабрики. Однак попит постійно випереджав виробництво товарів народного споживання. Розгортання легкої та харчової промисловості значно відставало від важкої індустрії внаслідок менших масштабів капітального будівництва і відставання сировинної бази.

Будови перших п'ятирічок споруджувалися на Україні в умовах широкого співробітництва з іншими республіками. У спорудженні Дніпрогесу, наприклад, брали участь робітники і спеціалісти з багатьох міст країни. Особливо велику роль в успішному завершенні будівництва відіграли ленінградські робітники. Замовлення на п'ять генераторів для першої черги Дніпрогесу виконувала американська фірма «Дженерал електрик». У своїх рекламних проспектах вона запевняла, що турбіни й генератори, створені для Радянського Союзу, є найвидатнішим досягненням енергетичної техніки, рівних їм у світовій електроенергетиці ще не було і довго не буде.

Це твердження виявилось правильним тільки наполовину: в жовтневі дні 1932 р., коли країна святкувала пуск першої черги гідроелектростанції, шостий генератор, який не поступався за своїми параметрами й якістю попереднім, уже перебував у монтажі. Виготовили його в Ленінграді, на заводі «Електросила».

Видатним досягненням ленінградських машинобудівників було й освоєння блюмінгів. Виконуючи урядове завдання, колектив Іжорського машинобудівного заводу у стислі строки освоїв виробництво цих найскладніших агрегатів. Первісток радянського блюмінгобудування було встановлено на Макіївському металургійному заводі. Замовлення американським фірмам, які заправили за макіївський блюмінг 16 млн. крб. золотом, скасували. Іжорці допомогли також колективу Старокраматорського заводу важкого машинобудування налагодити виробництво блюмінга, що призначався для Магнітобуду, й ударними темпами побудували свій другий блюмінг, встановлений на Дніпровському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського.

Одержуючи допомогу від братніх республік, Україна внесла вагомий вклад в індустріалізацію СРСР продукцією своєї промисловості, виробничо-технічним досвідом робітничих кадрів, талантом технічних спеціалістів, господарників і організаторів. В особливо великих масштабах республіка брала участь у спорудженні Турксибу, створенні кольорової металургії й вугільної промисловості Казахстану, освоєнні апатитових родовищ Кольського півострова, калійних добрив у Березниках і Солікамську.

Індустріалізація викликала істотні зміни в структурі народного господарства. Частка промисловості в національному доході значно зростає, але масштаби і темпи зростання не можна визначити за наявними статисти-

стичними даними: ціни на сільськогосподарську продукцію були штучно занижені.

Галузева структура великої промисловості України також істотно змінилася. Зокрема, обсяг продукції машинобудування і металообробки зріс в цінах 1926/27 р. з 234 млн. крб. у 1925/26 р. до 4723 млн. крб. у 1937 р., а питома вага цієї галузі в усій промисловій продукції — з 13,6 до 29,2%. Однак сильний вплив на обсяг валової продукції цієї галузі з швидко оновлюваною номенклатурою виробів здійснювала інфляція. Нова продукція включалася у підрахунок не в незмінних цінах 1926/27 р., а в поточних, тобто завищених через інфляцію цінах.

Істотні зрушення відбулися у співвідношенні між великою промисловістю, яка організаційно об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною промисловістю, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади й окремі товаровиробники. Останніх на Україні було в 1925/26 р. 410 тис., і в них працювало 640 тис. чоловік. У великій промисловості в цей час налічувалося 2528 підприємств, в яких було зайнято 483 тис. робітників, і вони давали 69% промислової продукції. Істотно інші співвідношення спостерігалися у 1938 р. Кількість підприємств великої промисловості зросла до 10 808, а кількість зайнятих в них робітників — до 1 677 тис. Всі вони давали 92,5% валової продукції промисловості. Проте дрібна промисловість продовжувала займати істотні позиції у виробництві: 116 тис. підприємств, на яких працювало 344 тис. робітників, давали майже півмільярда карбованців валової продукції.

Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі СРСР, Радянська Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн і зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Українська РСР ішла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію.

Проте рівень розвитку єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу залишався невисоким. Подолання фактичної економічної нерівності відсталих раніше районів сприяло підтягуванню рівнів індустріального розвитку радянських республік, проте істотна різниця за цим важливим показником зберігалася. Загальносоюзний рівень розвитку провідних галузей промисловості і транспорту продовжував бути недостатнім. Про це свідчила, наприклад, наявність великої кількості локальних енергетичних систем в електроенергетиці, відставання хімічної і деяких інших галузей промисловості, недостатньо високий рівень спеціалізації й кооперування виробництва, особливо між економічними районами, порівняно слабка залученість до народногосподарського обороту внаслідок відсутності надійного транспортного зв'язку природних ресурсів північних та східних районів країни.

Трудовий подвиг будівників Дніпрогесу, Турксибу, Магнітки, сотень інших будов перших п'ятирічок — одна з найбільш славних сторінок історії радянського народу. В найтяжчих умовах, на напівголодному пайку мільйони трудящих створювали фундамент індустріальної могутності країни, зміцнювали її обороноздатність в умовах зростаючої воєнної загрози. Великий вклад у створення загальносоюзного індустріального потенціалу зробив робітничий клас Радянської України.

Одержано 09.06.89

В статье раскрыты сущность и причины деформации ленинской концепции социализма применительно к индустриализации как одного из основных направлений социалистического строительства, показаны конкретные результаты индустриализации на Украине.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

В. Г. Сарбей (Київ)

До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського

Доводячи наукову неспроможність апологетики творчої спадщини відомого історика України академіка М. С. Грушевського (1866—1934), автор критично аналізує його життєвий шлях політичного діяча і вченого, викриває буржуазно-націоналістичні й ідеалістичні положення його історичної концепції. Водночас підкреслюється велика цінність конкретно-фактичного матеріалу створених на різноманітних архівно-документальних першоджерелах праць М. С. Грушевського для глибокого і всебічного пізнання нашими сучасниками історії українського народу без так званих «білих плям», пропонується конкретна програма перевидання цих праць.

12 лютого 1988 р. газета «Известия» опублікувала інформаційну замітку (сенсаційну, як на недавно минулі часи), в якій повідомлялося, що праці відомого історика України академіка М. С. Грушевського (1866—1934) стають доступними широкому загалу радянських читачів. Громадськість Української РСР цілком позитивно оцінила цей захід, сприйнявши його як прояв політики гласності, яку КПРС впроваджує в усі сфери суспільно-політичного і культурного життя країни. Справді, характерні для періоду застою офіційні або напівофіційні обмеження доступу до джерел інформації аж ніяк не сприяли прогресу ні в науці, ні в освіті, натомість породжуючи нездоровий ажіотаж навколо імен суспільно-політичних, культурних і наукових діячів, друківані праці яких перебували у спецховищах бібліотек та архівів. Із загального вжитку було вилучено багато з того, що писали сучасники про таких людей.

Повною мірою все сказане стосується й М. С. Грушевського. Безперечно, не можна вважати нормальним явищем, коли цілі покоління фахівців-істориків (вчителів, вузівських викладачів і науковців) у вічі не бачили його праць, цілком задовольняючись при цьому мало конкретизованою і недостатньо аргументованою критикою їх у підручниках. Дещо більше відомо про діяльність Грушевського на посту голови буржуазно-націоналістичної Центральної ради, яка в 1917—1918 рр. очолила контрреволюційні сили, що виступили проти завоювань Великого Жовтня на Україні. Багато хто знає й про те, що Грушевський був обраний дійсним членом АН УРСР і АН СРСР. На його могилі в Києві стоїть монументальний надгробок, споруджений на кошти, виділені Урядом нашої республіки.

Поверхові, уривчасті знання призводять до того, що різного роду чулки й плітки проникають навіть на шпальти газет. Маємо на увазі, зокрема, статтю кандидата філологічних наук С. Білоконя, надруковану в «Літературній Україні» (21.VII. 1988). Дуже часто в ній подібуємо вислови на зразок «ходять розповіді», «розповідають» тощо. Критично ж освоїти творчу спадщину Грушевського на основі марксистсько-ленінських методологічних принципів партійності та історизму з обов'язковим залученням найрізноманітніших першоджерел, документальних, епістолярних і мемуарних матеріалів, друківаних праць інших авторів С. Білокінь виявився неспроможним. От і вийшов з-під його пера твір односторонньо-поверховий, без ґрунтового аналізу часом суперечливих фактів. В статті йдеться про історика за фахом, але немає

аналітичного розбору його творчого доробку. Авторський висновок («Звісно ми непримиренні й гнівно тавруємо помилки Грушевського»), не підкріплений конкретними аргументами, повисає у повітрі. Не обминув С. Білокінь авторитетне визначення особи Грушевського, дане в некролозі, опублікованому в «Правде», де він названий одним з «...найвидатніших буржуазних істориків України». Та тим і обмежився, зовсім не давши якоїсь конкретної інформації про цю буржуазність у світогляді, творчому науковому й публіцистичному доробку, у політичних діях Грушевського.

Зате С. Білокінь, можна сказати, перевершив усіх своїх попередників в апологетиці творчості Грушевського. Ніхто з них досі не наважився на таку наскільки фантастичну, настільки й безвідповідальну вигадку про те, що власне з праць останнього виникла українська наука. А як же бути з М. Драгомановим, І. Франком, А. Кримським? Ці видатні сини українського народу були водночас талановитими вченими-енциклопедистами, глибокими знавцями як вітчизняної, так і світової історії та культури. І ніхто з них не тільки не був учнем Грушевського, а й висловлювався критично про нього як про вченого. Випадково дібраними є й позитивні висловлювання про Грушевського, що належать О. Брікнеру, Д. Багалію, І. Крип'якевичу. Цитуються витяги з ювілейних матеріалів, хоча у цих авторів є й розгорнуті критично-аналітичні оцінки публікацій Грушевського.

З величезної ж друкованої спадщини самого М. Грушевського, в якій, справді, є й дотепер цінні наукові праці, С. Білокінь популяризує далеко не кращі зразки. Ось, наприклад, видана 1918 р. у Києві книжка «На порозі нової України». С. Білокінь представляє її читачам як синтез публіцистично-філософських розмірковувань автора на тему інтернаціоналізму (...?) на засадах нового політичного мислення. При цьому наводяться вирвані з контексту окремі цитати. Однак радянська наука рішуче відкидає таку методику опрацювання першоджерельного матеріалу. Видатний російський популяризатор марксизму Г. В. Плеханов любив повторювати доступний широкому загалу афоризм: «Дайте мені молитву «Отче наш!», я вирву з її контексту якусь цитату і тим самим доведу, що автор її заслуговує на те, щоб його повісити». В. І. Ленін рішуче засуджував псевдонауковий «ілюстративний метод», коли у суспільствознавчих дослідженнях для підтвердження заздалегідь прийнятого положення підганяються певні факти, цитати, оцінки, нерідко із свідомим замовчуванням того, що існують і протилежні приклади. Ось що він писав з цього приводу у незавершеній праці «Статистика і соціологія»: «Щоб це був справді фундамент, треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминує виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна» стряпанина для виправдання, може, брудної справи. Адже це буває... частіше, ніж здається»¹.

Отже, якщо безпосередньо звернутися до книжки «На порозі нової України», то можна одразу ж переконатися в її виразній націоналістичній спрямованості, яка й послужила ідеологічним обґрунтуванням збройного виступу Центральної ради проти Радянської влади. У Грушевського, справді, йдеться тут про нову, тільки зовсім не Радянську Україну. Це — концентрований вираз націоналістичних поглядів автора, який пишномовно назвав його своїм «політичним заповітом». Наведемо для прикладу бодай одне (концептуальне, але далеко не найодіозніше з багатьох тих, що є у названому творі) висловлювання, щоб читачі ознайомилися з тією гранню книжки, якої С. Білокінь волів не торкатися. На с. 9—10 М. Грушевський так обґрунтовує своє антиро-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 330—331.

сійське кредо: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, ... се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства... Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним».

Такого ж змісту сентенції можна знайти і в інших працях Грушевського. Адже однією з основ його історичної концепції було положення про відрубність історії українського народу від історичних шляхів двох інших східнослов'янських народів — російського і білоруського. Щодо цього він категорично і відверто висловився ще у першій своїй узагальнюючій популярній праці з історії України — «Очерк истории украинского народа», яка видавалася у 1904 р., 1906 р., 1911 р. й 1913 р. У першому ж розділі тут можна прочитати таке: «Історія вела ці народності здебільшого зовсім різними шляхами, які виявляли більше відмінностей, ніж подібностей. В наслідку утворилося народне самопочуття, яке відрізняє тепер, навіть цілком інстинктивно, українця від великороса, «хохла» від «кацапа», і дає себе відчувати вже на перших сторінках історії» (СПб., 1906, с. 15).

Зовсім обминувши буржуазно-націоналістичну суть як історичної концепції Грушевського, так і його участі у суспільно-політичному русі, С. Білокінь вважає спілкування історика «в роки революції... з антинародними силами націоналістичної контрреволюції» не логічним завершенням його шляху, а лише якоюсь незрозумілою, загадковою особистою трагедією. Чи не криється у цьому спроба виправдати ворожу щодо революційного руху трудящих політичну діяльність Грушевського у лавах то українсько-галицької «Національно-демократичної партії», то «Товариства українських поступовців» (українських кадетів) при царській Державній думі, то партії українських есерів?

Насправді, ці безпринципні круті повороти Грушевський робив заради здійснення своїх честолюбивих намірів добитися найбільших успіхів у власній політичній кар'єрі, нерідко тим самим викликаючи осудливі нарікання з боку своїх спільників, перед якими спалював мости. Ось що пише про його партійну мімікрію у 1917 р. один з активних учасників українського буржуазно-націоналістичного руху О. Лотоцький: «Зате, як почалася революція та приїхав він до Києва, де його так ждали, переглянув він свої настрої у бік зовсім протилежний. Людина надто буржуазних поглядів, одразу став він соціалістом, вступив до партії с.-р., яка складалася з молодиків, що їм усім разом ледве чи не набагато більше було літ, як йому одному. Трудно припустити, щоб спалив він свої старі погляди, але в кожному разі розірвав свої зв'язки з людьми, з якими перед тим проводив разом громадську і політичну роботу, та розпочав експерименти, що з погляду його колишніх однодумців, не могли серед запалу загальних настроїв допровадити до добрих наслідків»².

Коли ж партія українських есерів після перемоги Радянської влади на Україні остаточно знеславила себе в очах народу, а окремі її політичні лідери разом з Грушевським опинилися за кордоном, він так само легко порвав з ними, щоб полегшити собі повернення на Батьківщину. І це аж ніяк не був якийсь акт «особистої мужності» і «незалежного міркування» (як трактує його С. Білокінь), оскільки ґрунтувався на цілком твердому розрахунку поширеної тоді в емігрантських колах ідеології «зміни віх», тобто співробітництва з Радянською владою з метою розкладання її зсередини. Знаменно, що саме у той період, очолюючи у Відні так званий «Український соціологічний інститут», Грушевський видав під його грифом свою працю «Початок громадянства (генетична соціологія)», спрямовану безпосередньо

² Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 347.

проти засад учення основоположників марксизму про матеріалістичне розуміння історії.

За свідченням одного з тодішніх його найближчих колег, Грушевський категорично заявляв, що це вчення нездатне охопити всі сторони життя суспільства, а натомість вихваляв позитивістську «теорію факторів», згідно з якою всі реалії життя природи і суспільства однаково рівноцінні у розвитку історичного процесу: клімат, рельєф землі, релігія, мораль, література, мистецтво, державний лад, економіка, торгівля, зовнішні, культурні і політичні впливи тощо³. Насправді ж, ця «теорія» була свідченням еkleктизму буржуазної історіографії, охопленої методологічною та ідеологічною кризою. Ще один мемуарист з табору запеклих противників більшовизму розповідав про свою розмову з Грушевським у Києві у січні 1918 р., коли той «... з цілим переконанням доводив... нікчемність і утопійність комунізму як ідеї взагалі й абсурдність совітської системи зокрема»⁴.

Проте Комуністична партія й Радянська держава сміливо йшли на співробітництво навіть із своїми ідейними противниками, використовуючи для справи соціалістичного будівництва їхній багатий фаховий досвід. Щодо цього В. І. Ленін ще в 1921 р. наполягав: «... Нам... в десять раз цінніший хоч би буржуазний, але знаючий справу «спеціаліст науки й техніки», ніж чванливий комуніст, готовий в яку завгодно хвилину дня і ночі написати «тези», висунути «лозунги», подати голі абстракції»⁵. Того ж року П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив амністію тим емігрантам, які «... повернуться на територію УСРР, добровільно з'являться в розпорядження влади і дадуть щире зобов'язання бути лояльними громадянами УСРР»⁶.

Отже, й прохання Грушевського про дозвіл повернутися на батьківщину було зрештою задоволене Урядом Радянської України. В 1923 р. його обрали дійсним членом Академії наук республіки, а наступного року він прибув до Києва і очолив ряд академічних установ і періодичних видань історико-дослідницького профілю. Правда, один з фундаторів Української Академії наук, її дійсний член і неодмінний (учений) секретар А. Ю. Кримський вважав Грушевського порушником закладеного першим президентом УАН академіком В. І. Вернадським духу «терпимості до вчених російської нації... дбайливого ставлення і вдячності до тих неукраїнців, які увійшли до складу нашої Академії і працюють на користь української науки», прямо вказував на те, що «академік Грушевський, повернувшись на Україну, тим самим, безперечно, визнав силу і міць Радянської влади, тільки ж ми не бачимо ще, щоб він свідомо і яскраво висловився за неї як за ідеал і обтрусився од усіх емігрантських симпатій»⁷. В цій же епістолярній спадщині середини 20-х років, належній перу Кримського, є й свідчення про те, що з приїздом Грушевського до Києва «...почалася закулісна інтрига, прагнення наповнити Академію людьми, мало причетними до науки, та зате безсумнівно українськими шовіністами»⁸.

А втім такі самі риси Грушевського ще раніше були відзначені Комітетом громадського добра, спеціально створеного для підсумовування його майже півторадесятилітнього головування у львівському Науковому товаристві ім. Шевченка. Мало хто сьогодні знає про

³ Див.: Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1922.— Т. 133.— С. 11.

⁴ Гаврилюк І. Четвертий універсал: (спогади) // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1928.— Кн. 1.— С. 20.

⁵ Ленін В. І. Про єдиний господарський план // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 333.

⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад.— Харків, 1932.— С. 128.

⁷ Сарбей В. Г. Перший неодмінний секретар Української Академії наук (До 100-річчя з дня народження А. Ю. Кримського) // Вісник Академії наук Української РСР.— 1971.— № 1.— С. 95, 96.

⁸ Там же.— С. 95.

«строго довірочний» (тобто таємний) документ цього комітету, ухвалений загальними зборами названої організації 25 червня 1913 р. і надрукований невеликим тиражем окремою брошурою. Грушевському закидалися «автократизм й непотизм», «автореклама», «уміння вивисшати себе коштом других — коротко кажучи, безцеремонним насадженням культу своєї особи та інтриганським усуненням тих, хто виступав проти нього» («А горе тому членові, що виявив охоту до дискусії, до критичного провірювання справи, не кажучи вже про опозицію. Він стягне на себе нескриваний гнів голови, що скоро переходить у терор і брутальну пімсту... Проф. Г. прибирає кімнати Товариства портретами і бюстами своєї особи (за гроші Товариства)»). Відзначалося, що Грушевський перетворив Товариство на свою «майже приватну власність» для видобування собі величезних прибутків друкуванням за рахунок Товариства із одержанням обов'язкових гонорарів навіть за найдрібніші дописи, нав'язанням Товариству примусового викупу багатотомної «Історії України-Руси» — «книжки задля своєї величини не дуже приступної для широких кругів — отже нерентовної»⁹.

Загальні збори Товариства висловились і щодо узагальнюючої, підсумкової оцінки наукових заслуг свого колишнього голови: «Проф. Грушевський нічого не робить для Товариства без соленої заплати» і, отже, заробив «на своїм проводі в Н. Т. Ш. вже не менше як 100 000 (сто тисяч) крон». «Коротко кажучи, ті наукові заслуги, про які органи і люди, залежні від проф. Грушевського, або найчастіше він сам голосить світові, треба в дійсності звести до тісних меж, які стоять у разячій суперечності з мільоновим вкладом на ці цілі, та не рівноважать тої моральної і матеріальної шкоди, яку приніс Товариству проф. Грушевський в часі свого головства у ній»¹⁰.

Безперечно, й сьогодні, оцінюючи наукові заслуги Грушевського, не можна ігнорувати думку його колег, хоч три чверті століття, що минули з того часу, внесли у їхній аж надто суворий присуд певні корективи: світ визнав його як висококваліфікованого дослідника історії Київської Русі і України XIV—XVII ст.; праці Грушевського перекладено багатьма мовами і надруковано у різних країнах. Слід нагадати, що два останні томи в трьох книгах (т. 9, ч. I; т. 9, ч. II; т. 10, ч. I) найбільшої синтетичної праці Грушевського «Історія України—Руси» вперше побачили світ у Києві за Радянської влади (1928 р., 1931 р., 1936 р.). Те саме стосується й п'ятитомної «Історії української літератури» (К., 1923—1926).

Мабуть доречним буде тут процитувати витяг із «Записки про вчені праці проф. М. С. Грушевського» (у зв'язку з висуненням його кандидатури на обрання дійсним членом Академії наук СРСР вона була складена за дорученням Особливої Комісії АН СРСР академіком АН УРСР М. І. Яворським): «... Праці ці не лише єдино відпрацьоване історичне джерело, але й прекрасний попередній шлях для класового дослідження українського історичного процесу, бо вони одночасно виявилися синтезом і всієї попередньої історичної думки на Україні. Тому не лише наукова українська громадськість, але й взагалі наукова громадськість, безперечно, вірно визначила наукову творчість М. С. Грушевського як першого історика України, який дав у своїх дослідженнях не тільки повну фактичну картину українського життя докапіталістичної епохи, але й вичерпав критично всі джерела для цієї картини»¹¹.

⁹ Перед загальними зборами Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — С. 2—11.

¹⁰ Там же. — С. 8—9, 14. Всі підкреслення з оригіналу. — В. С.

¹¹ Архів АН СРСР (Ленінградське відділення). Чит. зал. $\frac{6}{3-32}$ «Записки об ученых трудах действительных членов АН СССР по Отделению гуманитарных наук, изб. 12 янв. и 13 февр. 1929 (Приложение к Известиям АН СССР по Отделению гуманитарных наук за 1928 г.).

Цілком підтримуємо й думку директора Інституту археології АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР П. П. Толочка, який, зокрема, сказав: «Сьогодні спеціалісти одноставні у твердженні, що за охопленням і глибиною опрацювання джерел з історії Київської Русі та України академік Грушевський не мав собі рівних. Багато з документів, якими він користувався, тепер утрачені, а, значить, стали для науки недоступними. Тому праці історика, в яких про них розповідається, залишилися єдиним свідченням їх колишнього існування і єдиним джерелом для роботи у майбутньому»¹².

Нині праці Грушевського потрібні і науковцям, і студентам, і просто читачам, які глибоко цікавляться історичним минулим України. Отже, можна ставити питання про необхідність їх перевидання. За проблематикою і формою викладу весь уже опублікований науковотворчий доробок Грушевського можна розподілити на чотири групи. До *першої* групи належать праці синтетичного характеру, які охоплюють певний період історії України. Головною з них є капітальна багатотомна «Історія України-Руси». Вона являє собою і на сьогоднішній день найбільш багатий за фактичним матеріалом виклад подій історії України від найдавніших часів і до останньої чверті XVII ст., містить відомості з різноманітних джерел, в тому числі — закордонних архівів, рідкісних видань, окремих рукописних зібрань тощо. Рішення про репринтне перевидання цієї праці прийняла Археографічна комісія АН УРСР на початку 1989 р.

З інших праць синтетичного характеру можна було б перевидати також і п'ятитомник Грушевського з історії української літератури, але останнє слово в цьому питанні — за літературознавцями. Що ж до одностомних узагальнюючих праць, зокрема таких, як «Ілюстрована історія України» та «Очерк истории украинского народа», то вважаємо, що їх перевидання недоцільне, оскільки вони дають лише загальний огляд історії України і опираються на загальновідомі факти, а авторські трактування цілком базуються на буржуазно-націоналістичній концепції. Читач не знайде в них такого цінного фактичного матеріалу, який є в «Історії України-Руси», а натомість зустрінеться з цілим рядом хибних, а подекуди (зокрема у виданнях «Ілюстрованої історії України» після 1917 р.) і антирадянських тверджень.

Другу велику групу наукових праць Грушевського становлять дослідження з окремих проблем і статті в періодичних наукових виданнях. Деякі за багатством фактичного матеріалу зберігають своє наукове значення й нині. До них можна віднести, наприклад, монографію «Барское староство» (К., 1894), ряд статей, опублікованих в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», «Літературно-науковому віснику», «Україні» тощо. Деякі з цих досліджень можна б видати окремим томом. При цьому особливу увагу слід звернути на публікації радянського часу, коли автор певною мірою став на шлях перегляду своїх буржуазно-націоналістичних переконань.

Третю групу становлять історико-публіцистичні твори. Такого роду статті та окремі збірки, як-от «З біжучої хвилі» (К., 1907), «Освобождение России и украинский вопрос» (СПб., 1907), «Наша політика» (К., 1911), «На порозі нової України» (К., 1918), не містять цінного історичного матеріалу, а викладають, головним чином, узагальнюючі й до того ж хибні з точки зору марксистсько-ленінської методології положення. Навряд чи варто подібного роду статті передруковувати.

Нарешті, окремо слід сказати про четверту групу історичних праць Грушевського, яка посідає значне місце в його науковій спадщині. Це — археографічні видання, і насамперед, багатотомник «Жерела до історії України», який містить цінні документи, зібрані, головним чином, у закордонних архівах. Зважаючи на бібліографічну рідкість цю-

¹² Известия. — 1988. — 12 февр. .

го видання, варто було б передрукувати хоч частину цих матеріалів, зокрема «Генеральне слідство Стародубського і Лубенського полків», «Кодненську судову книгу», перший том «Літопису С. Величка» та ін.

Підсумовуючи все сказане вище, вважаємо, що як з наукового, так і з політичного погляду не менш як п'ять томів вибраних творів М. С. Грушевського були б корисними у наш час. Таке видання має бути з ґрунтовними передмовами і коментарями, як це зроблено і робиться, наприклад, радянськими видавцями праць російських буржуазних істориків С. М. Соловйова та В. О. Ключевського. Потрібно упорядкувати й прикнижкові словники маловживаних і застарілих термінів, а, можливо, й здійснити мовно-літературне редагування текстів за нормами сучасного правопису. Тим більше, що стиль Грушевського ще за його життя піддавався серйозній і цілком справедливій критиці з боку такого неперевершеного літературного стиліста і знавця української мови, як І. С. Нечуй-Левицький.

До речі, С. Білокінь відзначає заслуги Грушевського як реформатора української літературної мови, а ім'я Нечуя-Левицького називає лише у зв'язку з подарованим йому відбитком статті історика. Тому наведемо кілька цитат з брошури І. Нечуя-Левицького «Криве дзеркало української мови» (К., 1912, с. 10, 23, 78): «Проф. Грушевський, заводячи нахралом на Україні галицьку книжку мову й правопис, копає таку яму, в котру можна поховати українську літературу навіки. ... Історичні твори проф. Грушевського зможуть читати тільки спеціалісти, або люди науки, звикші до усякових актових чудернацьких мов. Його Історія Русі-України це останнє слово української історії, але що стосується мови, то можна сказати, що це остання українська козацька літопись, в котрій усе зведено до купи, перевірено і перегляджене критично й научно. Але уся вона написана сливе архаїчною, важкою, тягучою, наче якоюсь літописною та актовою мовою. ... А небіжчик Грінченко, що був чоловік з великим далекосяжним розумом, добре розшолопавши та помитикувавши про тенденції проф. Грушевського й «їх благоутробій» з їх багажем «умоначертань, постережень та загострень», сказав:

«Ще не вмерла Україна, але може вмерти;
Ви самі її, ледачі, ведете до смерті».

Знаменно, що повз увагу В. І. Леніна, який завжди виявляв інтерес до історичної долі українського народу, обстоював право на вільний розвиток його мови й культури, не пройшла згадка про брошуру Нечуя-Левицького у книзі відомого київського чорносотенця С. Н. Щоголева «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма». Конспектуючи відповідне місце цієї книги, В. І. Ленін записав про Нечуя-Левицького: «Обв. [иняет] галичан за полонизмы (особ[енно] Груш[евско]го)»¹³.

В цьому ж конспекті ім'я Грушевського згадано ще двічі: у зв'язку з утворенням 1899 р. «Національно-демократичної партії» («основ[атель] Груш[евский]») та у зв'язку з діяльністю першої Державної думи («В июле 1906 г. и Груш[евский] прив[етствует] образ [ование] «Союза автономистов-федералистов»)». Збереглися й виписки В. І. Леніна з виданої 1906 р. брошури Грушевського «Украинство в России, его запросы и нужды», що являла собою розділ з «Очерка истории украинского народа». Увагу сьгоднішніх дослідників насамперед привертають коментарі В. І. Леніна до цих виписок, де, по-перше, категорично засуджується визначенням «реак[ция]» негативне ставлення Грушевського до участі українців у загальноросійському революційному русі і, по-друге, різко критикуються опортунізм, непослідовність і плутани-

¹³ Ленинский сборник.— Т. 30.— С. 19.

¹⁴ Там же.— С. 17, 20.

на, виявлені ним у питанні про майбутній міжнародний політичний устрій народів, що населяли Російську імперію: «Автор за «національно-територіальну автономію». «Смеш[ал] терри[ториальную] и экстерри[ториальную] автономію»¹⁵.

Ідея національно-територіальної автономії, прямо пов'язана з ворожою пролетарському інтернаціоналізму ідеєю культурно-національної автономії, в ленінських працях розглядається як шовіністична, об'єктивно спрямована на зміцнення влади національної буржуазії над «своїми» робітниками і селянами, як така, що передбачає не згуртування народів у майбутній влаштованій на демократичних засадах багатонаціональній Росії (включаючи й Україну), а їх адміністративне розділення і відокремлення однієї від другої численних національних територіально-громадських організацій.

В. І. Ленін, ознайомившись із збірником «Форми національного руху в сучасних державах. Австро-Венгрія, Росія, Німеччина», що вийшов у світ 1910 р. в Петербурзі (збереглися його виписки і посилання на цей збірник), міг переконатися, що відзначене ним як реакційне положення праці Грушевського «Українізм в Росії, его запросы и нужды» являло собою не випадкове омилення автора, а було органічною частиною його загальної концепції історії України. Адже саме в цьому збірнику вміщено дві великі статті Грушевського про українців у Росії і Австро-Угорщині. Автор не спинився перед тим, щоб висловити упереджено-наклепницькі заяви про РСДРП, на взірць такої, що, мовляв, «російська соціал-демократія, яка взагалі неприхильно настроєна до національних питань і яка не помирилася, як соціал-демократія австрійська, з неминучістю національної диференціації соціал-демократизму, зокрема дуже неприхильно ставилась досі до національних питань українства» (с. 325).

У цих публікаціях знайшли виразне відображення націоналістичні положення про «безкласовість» і про одвічний «демократизм» українського народу. В ідеалізованому вигляді, наприклад, що не відповідав реальній дійсності, зображено тут суспільно-політичний лад середньовічної Наддніпрянської України, що перебувала під владою Речі Посполитої, тобто магнатсько-шляхетської Польської держави. Завдяки нібито визначальній ролі українського козацтва вся суспільна і політична організація будувалася в ній «на принципах виборності і відповідальності», все управління ґрунтувалося «на принципі: для народу і через народ» (с. 316—317). Розповідаючи ж про історію українського населення Східної Галичини, його так само вигадану «безкласовість», Грушевський розтлумачив за умоглядною двочленною формулою «один народ — один клас»: «Це не тільки окрема народність, це, в значній мірі, окремий клас — клас дрібних сільських власників» (с. 156).

Так само він дивився на українську націю в цілому, беззастережно заявляючи у книжці «Освобождение России и украинский вопрос» (СПб., 1907, с. 150), що її основу на той час становила класово однорідна селянська маса, будучи виразником її потреб і завдань. Коріння ж цих рис «безкласовості» та «демократизму» Грушевський шукав ще у суспільному житті Київської Русі, яка нібито не знала «становості» і де панував соціальний мир, бо князь і смерди були однаково обтяжені справами «в національних інтересах», а влада здійснювалася «всім громадянством» при повному взаєморозумінні віча та князя¹⁶.

Київську Русь Грушевський розглядав як початок української державності, а існування української нації розпочинав ще від племені антів, що жили в IV ст. В «Історії України-Руси» він писав про «українську колонізацію» Подніпров'я в IX—X ст. з центром на території,

¹⁵ Там же.— С. 25—26.

¹⁶ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.— Киев, 1891.— С. 344.

яку займало плем'я полян. Розвиваючи свою схему далі, він висунув положення про те, що нібито Київська Русь була українською державою й різні за етнічною та хронологічною ознаками терміни «Русь» і «Україна» вважав рівнозначними поняттями. Вже 1898 р. на одному із засідань Наукового товариства ім. Шевченка він, торкнувшись у своїй промові головних моментів історії України, приписав «українсько-руському народу» роль організатора «великої, просторої держави, одної з найбільших в Європі» — «давньої Руської держави»¹⁷.

Думка про те, що «Київська держава, її право і культура були витвором української народності» проймає опублікований трохи пізніше, в 1904 р., «Очерк истории украинского народа» Грушевського та цілий ряд інших його праць, включаючи й «Історію України-Руси». Отже, він свідомо не зважав на досягнення, які вже мала на той час історична наука в галузі вивчення історії Київської Русі. Тим часом ще в першій половині XIX ст. видатний чеський слов'янознавець П. Шафарик розрізняв у східному слов'янстві три групи — російську, українську і білоруську, доводячи, що всі вони походять від одного давнього східнослов'янського народу. В середині XIX ст. російський вчений П. Строев і український вчений М. Максимович обґрунтували в своїх працях спільність історичного походження трьох братніх східнослов'янських народів. На цій же позиції стояв відомий російський історик В. Ключевський і визначний український слов'янознавець О. Бодянский. Сучасники Грушевського, учені із світовими іменами (О. Шахматов, наприклад), також доводили, що Київська Русь була державою східних слов'ян — єдиного народу, який дав поштовх до розвитку трьох споріднених народностей — російської, української і білоруської.

Та, незважаючи на найпереконливіші докази, Грушевський продовжував відстоювати свої помилкові погляди з цього питання і заперечував, що, мовляв, не можна штучно прив'язувати до початкових сторінок історії Росії і Білорусії історію Київської Русі, бо вона нібито належить тільки історії України. Характерно, що князівські міжусобиці й феодальні війни часів розпаду Давньоруської держави, пов'язані з іменами Юрія Долгорукова та Андрія Боголюбського, він розглядав під кутом зору боротьби українських і російських князів і, навіть, у цілому боротьби «українського Півдня» з «російською Північчю»¹⁸. Ростово-Суздальське князівство, яке було центром Північної Русі, Грушевський вважав «найголовнішим ворогом» України і протиставляв його Галицько-Волинському, історія якого нібито була прямим продовженням Київської Русі як «національної української держави»¹⁹.

Всі ці трактування ґрунтувалися на ідеалістичному розумінні самого поняття «нація». Не пов'язану з цілком певною епохою розвитку історичного процесу спільність людей, яка визначалася спільністю території, економічного життя, мови й психічного складу, вбачав Грушевський у нації, а вважав останню одвічною категорією, зводив її розуміння головним чином до «спільності історичної долі», «певної колективної індивідуальності», що «існує незалежно від територіальних, політичних або конфесійних поділів і об'єднана певними спільними рисами в теперішньому, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому»²⁰.

¹⁷ Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичній розвою українсько-руського народу // Літературно-науковий вісник. — 1898. — Т. 4. — С. 75, 76.

¹⁸ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 140—148.

¹⁹ Грушевський М. На порозі нової України. — С. 15—16.

²⁰ Грушевський М. Развитие украинских изучений и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 1.

Міжнаціональний антагонізм Грушевський вважав основним змістом історичного процесу на Україні, підкреслюючи, що хоч соціальні й політичні образи тут мали місце, однак «всі конфлікти зводилися до національного синтезу»²¹. Рушійну силу національного розвитку на Україні Грушевський вбачав у збірному понятті «українства», яке нібито виражало прагнення «свідомої частини українського суспільства»²², тобто якоїсь однорідної (соціально, політично і культурно) еліти з верхніх прошарків української нації. Фактично цим чітко не визначеним, науково не виразним терміном Грушевський намагався охопити всі найрізноманітніші течії суспільно-політичного руху на Україні — від революційно-демократичних до реакційно-націоналістичних. Безкласове «українство» він розглядав головним чином як культурницький рух, спрямований на подолання утисків, що їх зазнавала українська мова в царській Росії.

Та вже І. Я. Франко розкритикував такий спосіб висвітлення історії України кінця XVIII — початку XX ст. і прямо зазначав, що він має «апологетичну закраску»²³. Звертаємо на це увагу тих читачів, які вперше захочуть ознайомитися з працями Грушевського. Найголовніші, узагальнюючі з них стали предметом докладного наукового розбору І. Я. Франком у його «Причинках до історії України-Руси». Фактично це ґрунтовний науковий коментар з багатьма додатками і виправленнями до того, що написав і опублікував Грушевський, і відзначенням «багатства та різноманітності матеріалу, згромадженого та обробленого» ним та «доказів незвичайного критичного ума». Водночас І. Я. Франко «в інтересі правди та науки» піддав аргументованій критиці весь вищевказаний творчий доробок.

По-перше, І. Я. Франко критикував М. Грушевського за хиби у самім способі дослідницької роботи. «Автор кладе головну вагу,— писав, зокрема, він,— на аналізування історичних фактів; от тимто при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розміркувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови...»²⁴. Тут же наводиться багато прикладів вживання русизмів і полонізмів у мові Грушевського, «численних анаколютів», тобто непослідовностей, а також «перескоків в складанні з одної конструкції в другу»; «... чується перевага розумування над фактичним матеріалом»²⁵.

По-друге, І. Я. Франко виявив недоліки у самій історичній концепції Грушевського, відзначив неповноту його розповідей про ту чи іншу подію, некритичне засвоєння ним змісту окремих історичних джерел, допущені у ряді місць фактичні помилки. Це, зокрема, стосується історії хрещення Русі, воєнних походів запорізьких козаків, характеристики особи Богдана Хмельницького та його полководницького мистецтва, сімейних відносин та генези села на Україні, біографії Т. Г. Шевченка, розвитку національного руху та культурного процесу в XIX ст. у Наддніпрянській і в Західній Україні²⁶.

І. Я. Франко здійснив цей ґрунтовний аналіз основного творчого доробку Грушевського з історії України у 1912 р. Через три роки він висловився ще різкіше: «Не знаю також, чи так дуже потрібно на різ-

²¹ Грушевський. Історія України-Руси.— К., 1916.— Т. 7.— Ч. 2.— С. 434, 444.

²² Див.: *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия.*— СПб., 1910.— С. 929.

²³ Франко І. *Причинки до історії України-Руси* // Збір. творів у 50-ти т.— К., 1976.— Т. 4.— С. 450.

²⁴ Там же.— С. 453—454.

²⁵ Там же.— С. 450.

²⁶ Там же.— С. 438, 444—445, 447—449, 451—452.

них язиках товкти й перемелювати *фальшиві* історичні конструкції проф. М. Груш[евського], яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кождий історик»²⁷. Малася на увазі настирна пропаганда фальшивої буржуазно-націоналістичної концепції історії України так званою «Спілкою визволення України» (СВУ), організованою на кошти австрійської та німецької розвідок під час першої світової імперіалістичної війни. Відомо, що В. І. Ленін вважав цю організацію зрадницькою щодо українського та інших братніх народів нашої країни (про це свідчать написані ним 1915 р. записка Баскові, примітки «від редакції» до опублікованих у газеті «Соціал-демократ» статті «Україна і війна» та резолюції женецької групи грузинських соціал-демократів)²⁸.

1915 р. СВУ випустила в світ у Відні, Берліні, Стокгольмі й Константинополі українською, німецькою і шведською мовами серію фальсифікаторських книжок та брошур з проблем історії України, серед яких були й праці Грушевського антиросійського спрямування. Сам він, відверто обгрутовуючи власну і своїх однодумців позицію, у листі до академіка О. О. Шахматова від 6 лютого 1914 р., тобто незадовго до початку світової війни, з одного боку, відверто зізнавався, що «в умовах Австрійської України можна виграти далеко більше, відхрещуючись від найближчих зв'язків з Російською державністю й великоруським народом...», а, з другого боку, картая «усіх ворогів українства», які «обвинувачують нас у тенденціозному вигаданні української історії згідно із закордонними рецептами»²⁹. В листі ж, написаному вже під час війни, 5 квітня 1915 р., на ім'я покровителя Російської Академії наук великого князя Костянтина Грушевський, навпаки, запевняв адресата у своїй повній лояльності до царського самодержавства: «Російське українство, до якого я примикав, найвизначнішим чином відмежовувалося від усякого ірредентизму, вірило, що українське питання буде розв'язане на російському ґрунті і виражало свої надії на загальний розвиток у Росії конституційного ладу, національного самовизначення і місцевого самоуправління. Запровадження української мови у народну школу, українських вивчень у середню, допущення української мови у церкві, суді та органах управління, які мають справу безпосередньо з народом,— ця українська програма найближчого майбутнього цілком здійсненна у законних формах і зовсім не вимагає якогось перевороту»³⁰.

Ці ж думки Грушевський взявся пропагувати публічно на сторінках однієї з найвпливовіших загальноросійських буржуазних газет — «Русские ведомости», що викликало їдку критику в українських буржуазно-націоналістичних колах за рубежом. Зокрема, газета «Боротьба» (орган УСДРП) затаврувала «... фантазії проф. Грушевського, котрому, не дивлячись на його історичну освіту, здається, що «по указу його імператорського величества» можна визволити Україну»³¹.

Звичайно, й сьогодні, коли ми даємо загальну оцінку творчої спадщини Грушевського, не можна ігнорувати ні цитовані вище його висловлювання, ні згадку про використання його праць ворожими Росії та українському народу силами. Ось, наприклад, як навчав ставитися до Грушевського одразу після його смерті ідеолог українського фашизму Д. Донцов: «Треба відрізнити Грушевського-ученого і Грушевського-політика, щоб мати за добрий приклад першого й за відстрашуючий приклад — другого»³². Але ж не було на світі двох Грушевських, а

²⁷ Франко І. Лист до В. Дорошенка // Збір. творів у 50-ти т.— К., 1986.— Т. 50.— С. 432.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 49.— С. 47; Т. 26.— С. 121; Ленінський збірник.— Т. 17.— С. 327.

²⁹ Архів Академії наук СРСР: Ленінградське відділення, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 33.

³⁰ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 38, арк. 28 зв.

³¹ Боротьба.— Вересень 1916.— № 7.

³² М. Л. З пресоного фільму // Вісник.— 1935.— № 1.— С. 75.

був лише один, з одним життєвим шляхом, з однією творчою спадщиною, з усім позитивним і негативним, що мало місце і в його біографії, і в його найрізноманітніших за проблематикою і формою писаннях. Навіть і після другої світової війни зрадники Радянської України робили спроби в ідеологічній боротьбі проти нашої країни спертися на ...Грушевського. Так, колишній бургомістр окупованого німецькими фашистами Києва О. Оглоблін після їх остаточного розгрому Радянською Армією, прилаштувавшись у так званій «Українській вільній академії наук» у Нью-Йорку, проголосив «велику й страшну для ворогів українства спадщину» Грушевського «найсильнішою зброєю», «синтезом нашої історії і перспективою нашого майбутнього»³³.

Однак не будемо лише на ставленні наших ідейних противників до творчої спадщини Грушевського будувати власні підходи до неї. Тим більше, що радянська історіографія вже дала усталені, цілком об'єктивні, глибокі й всебічні оцінки, висловлені з нагоди 100-річчя з дня народження М. Грушевського, яке було відзначене відповідними ювілейними публікаціями у пресі Української РСР. Зокрема, у статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко зазначив: «... Ряд положень і висновків М. Грушевського є застарілими, малообґрунтованими, а то й просто ненауковими. Їх відкинуло саме життя, розвиток історичних знань. Той, хто не вміє або не хоче покінчити з цим застарілим і неправильним, не гідний називатися істориком, бо для дальшого розвитку науки слід використовувати тільки те позитивне, що було в творчості М. Грушевського. Не може бути виправданою й позиція тих, які за його помилковими твердженнями не бачать корисного, позитивного й цінного, що створене ним у галузі історичної науки»³⁴.

Член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк та професор І. Д. Бойко у статті «Михайло Грушевський» наголошували на необхідності керуватися ленінськими методологічними засадами в оцінці «відомого буржуазного історика України і політичного діяча кінця XIX — початку XX століть». Вони, зокрема, писали: «Щодо оцінки наукової спадщини М. Грушевського радянські вчені виходять з настанов великого Леніна, який, говорячи про необхідність використання праць буржуазних учених, одверто називав їх прикажчиками класу капіталістів і водночас вказував на необхідність «уміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів». Тільки з таких позицій можна об'єктивно оцінити творчу спадщину М. Грушевського і його діяльність. ... Вся його літературна спадщина має науково обмежене значення. ... Радянські люди позитивно оцінюють усе те корисне, що зробив Грушевський для розвитку історичної науки. Одночасно вони відкидають усе антинаукове й вороже як у науковій, так і в політичній діяльності історика»³⁵.

З наведеними вище оцінками можна цілком погодитися й сьогодні. У радянських істориків немає підстав відмовлятися від критичного сприйняття історичної концепції Грушевського і викриття у ній хибних буржуазно-націоналістичних та ідеалістичних положень. І все ж його праці своїм конкретно-фактичним матеріалом, зібраним не тільки у вітчизняних, а й у багатьох зарубіжних архівах Польщі, Швеції, Туреччини та інших країн, можуть бути корисними для розширення і поглиблення історичних та культурних знань радянських людей. Величезний фактаж цих праць сьогодні має бути критично проаналізований і синтезований на основі засад марксистсько-ленінської методології і максимально повно використаний як в науці, так і в освіті. Крім перевидання найцінніших творів М. Грушевського, яке вже фактично запо-

³³ Оглоблін О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик.— Денвер (США), 1964.— Ч. 2—3.— С. 5.

³⁴ Укр. іст. журн.— 1966.— № 11.— С. 13.

³⁵ Літ. Україна.— 1966.— 30 верес.

чаткував ряд республіканських літературно-художніх і публіцистичних журналів, напевно варто підготувати колективний збірник статей чи монографічне дослідження, де було б докладно висвітлено його життєвий шлях, ґрунтовно проаналізовано його історичну концепцію в цілому і за етапами історичного процесу на Україні. Сподіваємося, що й у періодичних виданнях з'являться публікації про Грушевського та його науково-творчий доробок. Перебудова, яка широким фронтом розгортається в країні, вимагає уважнішого, ніж це було донедавна, підходу до використання всієї науково-культурної спадщини, що дісталася нам від дожовтневих часів.

Одержано 15.08.88

Доказывая научную несостоятельность апологетики творческого наследия известного историка Украины академика М. С. Грушевского (1866—1934), автор критически анализирует его жизненный путь политического деятеля и ученого, вскрывает буржуазно-националистические и идеалистические положения его исторической концепции. Вместе с тем подчеркивается большая ценность конкретно-фактического материала созданных на разнообразных архивно-документальных первоисточниках трудов М. С. Грушевского для глубокого и всестороннего познания нашими современниками истории украинского народа без так называемых «белых пятен», предлагается конкретная программа переиздания этих трудов.

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

Я. Н. Дробніс

Дробніс Яків Наумович¹ (автобіографія) * народився в 1890 р.² 6 березня в м. Глухові Чернігівської губернії³ в сім'ї робітника-шевця. Після закінчення нижчої школи я був відданий у шевську майстерню для навчання шевської майстерності. Сім'я мого батька була численною. Злигодні завжди панували в домі, і це робило жорстоким мого батька, який створював сувору обстановку в сім'ї, і було важко дихати. Середовище шевців, яке відрізнялося неосвіченістю, пияцтвом і розгулом, особливо впливало на мене, і все це разом взяте штовхало мене на пошуки нового. У 13 років я поїхав з дому. Добрався до Астрахані, але як єврей, що не мав права проживання, етапним порядком був висланий у рідне місто⁴. По етапах зустрівся з деякими політичними в'язнями, що було для мене першим поштовхом до революційної діяльності. В м. Глухові я зустрівся з висланим з Баку за пропаганду Борисом Рогачевським, робітником-шевцем, який увів мене в революційне середовище. Крім цього, на мене справили сильний вплив аграрні заворушення, які почалися в 1904—1905 рр., які в Глухівському повіті, де було багато поміщицьких маєтків, набули широкого розмаху⁵. В 1905 р. взяв участь у революційному русі, виконуючи різні технічні доручення місцевої організації РСДРП, як: друкування на гектографі, розповсюдження прокламацій і зберігання зброї.

В 1906 р. офіційно вступив у Глухівську організацію РСДРП. У 1907 р. в березні місяці я був заарештований за участь у страйку і кинутий до в'язниці, звідки був випущений через 1,5 місяці. В січні 1908 р. я був заарештований у м. Глухові за належність до РСДРП. Просидівши 10 місяців у попередньому ув'язненні, я був засуджений виїзною сесією Київської судової палати в м. Глухові до 5 років тюремного ув'язнення як неповнолітній⁶. Після закінчення строку покарання я поїхав у м. Вільно, звідки був висланий в м. Полтаву в січні 1915 р. за підозрою в антивоєнній агітації. В Полтаві працював у підпільному гуртку РСДРП (більшовиків) до початку революції^{6а}. В період революції працював на різних радянських і партійних посадах⁷.

В 1918 р. брав участь у заснуванні Комуністичної партії (більшовиків) України і був членом ЦК названої партії протягом 5 скликань⁸. У тому ж 1918 р. як член ЦК Комуністичної партії(б) України був відряджений на Україну для підпільної роботи і для організації партизанських загонів для боротьби з німецько-петлюрівським режимом⁹, де був заарештований і підданий розстрілу. Втікши з-під розстрілу пораненим, я мав ховатися до приходу червоних військ.

У 1919—1920 рр. був мобілізований на фронт¹⁰, на боротьбу з денікінцями¹¹. За час громадянської війни я був під загрозою розстрілу 4 рази. Перший раз це було в грудні 1917 р., коли війська Центральної ради¹², саме полк Богдана Хмельницького, розгромили Полтавську Раду¹³. Я з групою товаришів був схоплений і підданий жорстоким знущанням. Усім загрожувала смерть. Я, як гласний демократичної Полтавської думи, був за її наполяганням звільнений. Другий випадок мною вже був описаний вище. Третій випадок. Під час наступу денікінців на Україну я

* Текст та примітки до друку підготував доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

був призначений військкомом 2-ї зведеної дивізії. Коли я прибув у частину, становище було вищою мірою тяжке. Це були останні дні влади Рад на Україні. Штаб стояв на ст. Крути Черн. губ. Завдання наше полягало в тому, щоб затримати наступ денікінців аж до відступу та евакуації м. Ніжина. Але це було важко, оскільки ворог наседав, і наші частини були деморалізовані. Я з невеликою групою прагнув чинити опір невеликому козацькому загону, але ми були оточені, і я потрапив у полон, звідки поранений у ногу втік. У 4-й раз як голова Полтавського виконкому я був захоплений бандитами на ст. Ковяга Хар. губ. Був жорстоко побитий і кинутий у погріб як заложник. Енергійним наступом члена Реввійськради Південного фронту Берзіна¹⁴ я був врятований. У 1922 р. був призначений членом Малої Ради Народних Комісарів РРФСР¹⁵, а в 1923 р. був призначений членом адміністративно-фінансової комісії при РНК Союзу РСР, які посади займаю і досі.

ПРИМІТКИ

1. У документах II і III Всеросійських з'їздів Рад робітничих і солдатських депутатів він проходить як Яків Нахимович.

2. У літературі зустрічається й інша дата його народження — 1891 р. В анкеті делегата III Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів (10—13 (23—26) січня 1918 р.) вказувалося, що йому 27 років.

3. За сучасним адміністративно-територіальним поділом Глухів — районний центр Сумської області УРСР.

4. Смуга осілості, в межах якої дозволялося постійне проживання євреїв, створена в Росії наприкінці XVIII ст. До неї входили (наприкінці XIX ст.) 15 західних і південно-західних губерній — Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська (крім м. Києва, де євреї могли жити тільки в певних частинах міста — Либедській і Плоській), Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська (крім Ялти і Севастополя), Херсонська і Чернігівська. 20 березня (2 квітня) 1917 р. була ліквідована.

5. Загалом за роки першої російської революції (з січня 1905 р. до червня 1907 р.) у Чернігівській губернії, за неповними даними, відбулися 390 селянських виступів.

6. За Положенням про покарання від 1845 р. період пом'якшеної караності стосувався осіб віком від 14 до 21 року. Ці роки кваліфікувалися в законі як неповноліття на відміну від попередніх, що називалися малоліттям. Неповнолітнім скорочувався строк каторжних робіт на третину або знижувалося покарання на 1—2 ступеня.

6а. До вересня 1917 р. в Полтаві діяла об'єднана соціал-демократична організація.

7. Був членом Полтавського комітету РСДРП(б), заступником голови Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, а також обраний у липні 1917 р. до Полтавської думи. Я. Н. Дробніс — делегат I (Петроград, 3—24 червня (16 червня—7 липня) 1917 р.), II (Петроград, 25—27 жовтня (7—9 листопада) 1917 р.), III (Петроград, 10—13 (23—26) січня 1918 р.) Всеросійських з'їздів Рад робітничих і солдатських депутатів і Четвертого Надзвичайного Всеросійського з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів (Москва, 14—16 березня 1918 р.).

8. Делегат I з'їзду КП(б)У (Москва, 5—12 липня 1918 р.) з дорадчим голосом. Членом ЦК був обраний на II (Москва, 17—22 жовтня 1918 р.), III (Харків, 1—8 березня 1919 р.) з'їздах КП(б)У і IV конференції КП(б)У (Харків, 17—23 березня 1920 р.). На V конференції КП(б)У (Харків, 17—22 листопада 1920 р.) був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

9. Мається на увазі контрреволюційна буржуазно-поміщицька диктатура генерала П. П. Скоропадського (1873—1945), що спиралася на німецько-австрійських окупантів. Українська Директорія була проголошена 14 листопада 1918 р. в результаті краху гетьманщини. Очолив її з 10 лютого 1919 р. С. В. Петлюра (1877—1926).

10. У 1919 р. — член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У (липень — грудень 1919 р.), яке керувало діяльністю партійних організацій і повстанською боротьбою трудящих України проти денікінців. З грудня 1919 р. — голова Полтавського губкому КП(б)У.

11. Денікінці — білогвардійські війська генерала А. І. Денікіна (1872—1947), які встановили в квітні 1918 — квітні 1920 р. на півдні Росії та Україні буржуазно-поміщицький контрреволюційний режим. У січні — першій половині лютого 1920 р. було завершено визволення України від денікінців.

12. Центральна рада — буржуазно-націоналістична організація, яка діяла на Україні з 4 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Вороже зустріла перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, виступила проти встановлення влади Рад на Україні, заарештовувала більшовиків, роззброювала революційно настроєні військові частини. В результаті збройних виступів робітників і солдат у грудні 1917 — січні 1918 рр. її сили були розгромлені. Уклавши угоду з Німеччиною, повернулася в

лютому 1918 р. на Україну разом з військами окупантів, але 29 квітня 1918 р. була ними розігнана, оскільки не виконала поставленого завдання — придушити революційний рух трудящих і забезпечити систематичний вивіз продовольства до Німеччини.

13. Центральна рада в грудні 1917 р. направила свої військові підрозділи в Полтаву для роззброєння революційних частин. Після провалу цієї спроби в місто були послані нові загони, в тому числі полк Б. Хмельницького, які розігнали Полтавську Раду і заарештували частину її членів. Влада в місті перейшла до рук прибічників Центральної ради, але вже 6 січня 1918 р. в місті було встановлено Радянську владу.

14. Берзін Р. І. (1888—1939) — командир і політпрацівник Червоної Армії. Член Комуністичної партії з 1905 р. У 1917 р. — голова корпусного комітету, член виконкому і ВРК 2-ї армії Західного фронту. В липні — грудні 1919 р. — член РВР Західного, а з грудня 1919 р. по січень 1920 р. — Південного і в січні — грудні 1920 р. — Південно-Західного фронтів. Надалі працював на підприємствах воєнної промисловості і народного господарства.

15. Малий Раднарком — спеціальний орган для розгляду оперативних питань, які вносилися в Раднарком (листопад 1917 — грудень 1922 рр.).

Одержано 25.07.89.

У 1989 РОЦІ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ КНИГА

**УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНІСТЬ: НАРИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
І ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ**

/ Під редакцією академіка Ю. Ю. Кондуфора. — 45 арк. — 9 крб. 40 к.

У книзі всебічно досліджується багатовіковий процес формування й консолідації української народності. Розглядаються питання становлення економічної, територіальної, культурної спільності та розвитку етнічної самосвідомості і мовної єдності південно-західної гілки східних слов'ян.

Для вчених-суспільствознавців, викладачів вузів та студентів, всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

Адреса: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4, книжковий магазин «Наукова думка».

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковиський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження) *

У даній частині нарису розповідається про те, як у 1919 р. Махно черговий раз уклав угоду з представниками командування Червоної Армії про спільну боротьбу проти петлюрівців і білогвардійців й був призначений командиром бригади. Однак «батько» продовжував проводити незалежну політику, практично не виконуючи накази командування РСЧА.

Комбриг

На початку січня 1919 р., коли військо Махна зазнало кількох відчутних невдач на полі бою, і «батько» був змушений вирішувати, як захистити Гуляйпільський район не лише від петлюрівців, але й від білогвардійців, які розпочали наступ на півдні, на Україні відбувалися важливі події. 1 січня повстали робітники Харкова, які наступного дня при підтримці радянських військ, що підійшли з півночі, відновили в місті Радянську владу. До нього переїхав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

4 січня 1919 р. на базі Групи військ Курського напрямку було створено Український фронт під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. Перед ним поставлено завдання: при допомозі робітників та селян України розгромити війська буржуазно-націоналістичної Директорії і відбити наступ збройних сил Антант, які розпочали інтервенцію на півдні країни.

Після визволення Харкова новостворена Група військ Харківського напрямку діяла на південному сході, а група військ, якою командував П. Ю. Дибенко, наступала на Катеринослав — Лозову.

Наступ білогвардійців на півдні викликав велике занепокоєння селянства, яке розуміло, що з їх приходом будуть відновлені дореволюційні порядки, зокрема земля знову перейде до поміщиків. І районний з'їзд фронтників, який відбувся 23 січня 1919 р. у с. Велика Михайлівка, відображаючи волю переважної більшості селян, закликів підтримувати Махна і визнав петлюрівщину та білогвардійщину за головну небезпеку, а також прийняв рішення повернути з армій Петлюри і Май-Маєвського своїх земляків, які були силоміць мобілізовані на фронт. На ньому було вирішено створити місцеву Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів і всім військам, які брали участь у бойових діях на Україні, було запропоновано об'єднатися під гаслом: «Усі на шлях революції за владу трудового народу!»¹

Видаючи себе за захисника інтересів селянства, Махно очолював боротьбу проти військ білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції в цьому районі. Однак він розумів, що виконати цю місію самостійно не зможе і до того ж не мав достатньої кількості зброї і боеприпасів. У такій ситуації Махно дійшов єдино правильного виснов-

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9.

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 370, арк. 61.

ку — стати союзником Радянської влади. Наприкінці січня 1919 р. війська під командуванням П. Ю. Дибенка визволили Катеринослав від частин буржуазно-націоналістичної Директорії. 26 січня 1919 р. за дорученням Махна його помічник О. Чубенко зустрівся з П. Ю. Дибенком в Синельниковому і уклав угоду про спільну боротьбу проти петлюрівців і білогвардійців². Для нечисленних на півдні радянських військ залучення армії Махна до боротьби проти контрреволюційних сил також було великим успіхом, адже вона зростала дуже швидко. Якщо в листопаді 1918 р. у її лавах налічувалося 8 тис. чол., в грудні — 10 тис., то до лютого 1919 р. селянське військо збільшилося до 50 тис.³

Повстанська армія Махна ввійшла до складу радянських військ на таких умовах: її внутрішній розпорядок лишався незмінним, до її складу включалися комісари, призначені командуванням Червоної Армії, махновські частини підпорядковувалися вищому командуванню лише в оперативному відношенні і не передислоковувалися з свого району, одержували військово-спорядження і утримувалися нарівні з червоноармійськими частинами, за ними була залишена попередня назва «революційна повстанська армія» і збережені чорні прапори.

До речі, елементи партизанщини були притаманні не лише армії Махна, а практично всім повстанським загонам, що діяли на Україні. Тому В. І. Ленін, посилаючи в середині січня 1919 р. на Україну Х. Г. Раковського, який мав очолити тутешній уряд, одним з головних завдань ставив ліквідацію у військах пережитків партизанщини і створення міцної, дисциплінованої Червоної Армії⁴.

До моменту вступу армії Махна до складу радянських військ уряд УРСР здійснив ряд заходів, спрямованих на створення регулярних революційних збройних сил республіки. Так, на засіданні уряду 27 грудня 1918 р. було прийнято постанову про створення Червоної Армії України, а 28 лютого — відповідний декрет, згідно з яким Червона Армія створювалась як армія диктатури пролетаріату⁵. Основним принципом її формування стала загальна військова повинність. Для керівництва військовим будівництвом у республіці 29 січня 1919 р. на базі військового відділу Тимчасового робітничо-селянського уряду України було створено Народний комісаріат у військових справах УРСР на чолі з М. І. Подвойським і В. І. Межлауком⁶.

На початку лютого армія Махна пліч-о-пліч з радянськими частинами вела успішні бойові дії проти контрреволюційних сил. 6 лютого Бюро друку України повідомило, що радянські війська під командуванням П. Ю. Дибенка ведуть жорстокі бої з козаками-чеченцями, в результаті яких захоплено багато зброї і полонених. Особливий акцент робився на тому, що «відзначився в боях колишній вождь повстанських загонів, тепер командир бригади Махно»⁷. Після вдало проведеної операції проти денікінців у районі с. Царекостянтинівка повстанці захопили багато зерна і відправили його в Москву і Петроград. «Гуляйпільське революційне селянство, а також селянство всіх прилеглих областей, командний склад і повстанські селянські загоны..., Гуляйпільський Раддеп, революційний польовий штаб Махна,— зазначалося в ухваленому з цього приводу документі,— 90 вагонів борошна, що ми маємо як здобич у бою з добровольчими бандитами, як військово-здобич, піднесли в дар московським, петроградським революційним

² Голяков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР.— М., 1986.— Кн. I.— С. 306.

³ Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма.— М., 1974.— С. 328.

⁴ Раковский Х. Ильич и Украина // Коммунист.— 1925.— 21 янв.

⁵ ЗУ УСРР.— 1919.— № 20.— Ст. 211.— С. 267—268.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 94.

⁷ Там же, ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 54, 60.

селянам і робітникам. Повстанські селяни названого району і всі їх ватажки протягують свою товариську руку і вітають своїх революційних товаришів»⁸.

Центральна преса позитивно оцінювала дії Махна. Перша публікація на цю тему з'явилася в «Известиях» 9 лютого, через п'ять днів «Правда» надрукувала статтю Ю. Гавена «О батьке Махно и махновщине». У ці ж дні в Гуляйполе виїхав кореспондент Бюро друку України. 15 лютого він повернувся до Харкова і склав звіт про відрядження, в якому, зокрема, говорилося: «Штаб Махна розташований у містечку Х (Катеринослав. губ.) в 6—7 верстах від залізниці. Дістався я до штабу досить пізно — години о 9 вечора. Було вже темно, але в штабі кипіла гарячкова військова робота: уміло і швидко поновлювався телефонний і телеграфний зв'язок з місцями, які за добу до того були залишені «добровольцями», весь час приїжджали з фронту вершники з різними донесеннями.

Скрізь зброя різноманітного виду і різних систем: шаблі, гвинтівки, револьвери, бомби. Вигляд у всіх надзвичайно войовничий. Мене цікавив сам Махно, якому я привіз газети, що і стали безпосереднім приводом для побачення з ним, тому що махновці мають велику потребу в них.

Через півгодини я побачив невисокого брюнета з довгим волоссям, красиво відкинутим назад, з поголеним, дуже енергійним обличчям, досить рухливим і, очевидно, повним енергії і сили.

З розмови з Махном я дізнався, що загони його реорганізовані і об'єднані в одну бригаду, яка розділяється на полки і роти. Бойові припаси і спорядження частково становлять військову здобич, яку відняли у білогвардійців, а частково доставляється Радянським урядом.

На другий день я з газетами побував на передових позиціях, де побачив різношерсту селянську масу, передові ланки якої займають залізничну лінію, лежачи прямо на снігу, незважаючи на пекельну завірюху і погане взуття. Спостерігається хороша дисципліна і глибоко вороже ставлення до бандитизму, який майже викорінено. Організовані махновці добре озброєні. Коні реквізовані у місцевих поміщиків, ситі і витривалі.

Про хоробрість махновців, про їх стійке небажання відступати перед «добровольцями» та іншими білогвардійськими наймитами і особливо про надзвичайне вміння махновських навідників, які неодноразово розбивали влучним вогнем броньовики «добровольців», розповідають самі «добровольці», як передають жителі залишених «добровольцями» місцевостей.

Ставлення населення до махновців дружнє, як до захисників і визволителів від білогвардійських наймитів, які, як розповідають жителі, тероризують населення зайнятих ними місцевостей, проводять жахливе насильство...

У селах і містечках після виходу білогвардійців на базарах зразу ж з'являється багато їстівних продуктів, які віддають махновцям за безцінь або ж даром.

За це махновці платять жителям тією ж монетою: відняті у «добровольців» гроші, награвані у жителів, роздають селянській бідноті і цією первісною широкою і дикою «добродійністю» воскрешають у пам'яті діяння волзької вольниці Степана Разіна.

Пригнічені добровольчими бандами селяни, розуміється, підтримують махновців як своїх захисників від білогвардійського та іноземного ярма, і ця підтримка дає махновському руху відому життєвість»⁹.

Зовсім іншої думки про Махна і його військо були члени вищої військової інспекції, яку Наркомвійськ України надіслав до «батька»

⁸ Известия (Москва).—1919.—9 февр.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 32, арк. 92—93.

одразу після входження його до складу 1-ї Задніпровської дивізії. На їх думку, суворой дисципліни в армії не дотримуються, відсутній належний зв'язок між окремими частинами, не вистачає комуністів для розгортання партійної роботи, до якої Махно ставиться з іронією¹⁰.

У січні 1919 р. більшість членів Радянського уряду України виступила проти перебування на посаді його голови Г. Л. Пятакова. Єдиної думки щодо нової кандидатури не було, тому ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін змушені були направити на Україну Х. Г. Раковського. Одночасно виникла «криза головнокомандуючого», коли деякі члени ЦК КП(б)У і уряду зажадали замінити командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка М. Л. Рухимовичем. І хоча після вступу Х. Г. Раковського на посаду голови уряду Радянської України ситуація нормалізувалася, Махно і його оточення використали ці перипетії для нападок на останній, розпочавши боротьбу проти «призначенців», за участь у його формуванні найширших мас.

Щоб видати власні думки, ідеї та прагнення, політику верхівки за волевиявлення народу, Махно організував районні з'їзди селян і повстанців. Особлива роль щодо цього належала II з'їзду, що проходив у Гуляйполі. Відкрився він 12 лютого 1919 р. о 3 годині дня співом «Марсельези». В ньому взяли участь 245 делегатів від 35 волостей. Від імені повстанців їх вітав сам Махно. На цьому так званому форумі повстанства були вперше проголошені антирадянські гасла, пролунав заклик до боротьби проти комуністів. Щоб розпалити пристрасті, його організатори розпочали з'їзд доповіддю представника махновської делегації Лаврова, який їздив на початку року до Харкова на зустріч із членами Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Комісари, заявив доповідач, відмовилися зустрічатися з нами і направили нас до члена апарату, який познайомив махновців з складом призначеного «згори» уряду, де немає селян і робітників, зате є колишні генерали й чиновники, що «записалися в більшовики». Доводач закликав делегатів не визнавати ніяких урядів, крім обраного селянами загальним голосуванням з своїх представників.

Пристрасті розпалилися ще більше, коли Махно закликав повстанців боротися проти монополізації Рад партією комуністів, проти «партійного ярма більшовиків над трудовим народом», гонінь Радянської влади на анархістів. Закінчив свій виступ Махно словами: «Якщо товариші більшовики йдуть з Великої Росії на Україну допомогти нам у тяжкій боротьбі з контрреволюцією, ми повинні сказати їм: «Ласкаво просимо, дорогі друзі!» Але якщо вони йдуть сюди з метою монополізації України — ми скажемо їм: «Геть руки!» Ми самі вміємо підняти на висоту звільнення трудового селянства, самі зуміємо влаштувати собі нове життя — де не буде панів, рабів, гнобителів і гноблених»¹¹.

Виступи Махна завжди привертали увагу селян, бо, як зазначав сучасник, «їх можна назвати навіть захоплюючими завдяки вкладеному в них темпераменту і порівняно гарній формі викладу»¹². Інший слухач промов «батька» констатував, що Махно говорить різко, нескладно, то знижуючи, то підвищуючи голос, повторюючи за кожною фразою, складеною з 5—10 слів, постійно сповнену гнівом фразу: «І тільки»¹³.

15 лютого переважною більшістю голосів з'їзд ухвалив рішення про проведення обов'язкової військової мобілізації серед селянства району. Тоді ж було організовано вищий орган влади в Гуляйпільському районі — військово-революційну раду, почесним головою якої став Махно¹⁴.

¹⁰ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне.—М.; Л., 1933.—Т. 4.—С. 93.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 61.

¹² Новая Россия.—1919.—3 сент.

¹³ Герасименко Н. Батько Махно.—М.; Л., 1928.—С. 27.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 370, арк. 43.

Ратуючи за вольницю і безвладдя, Махно в той же час розумів, що боездатність армії значною мірою залежить від її організаційної структури. При цьому він вважав найефективнішою і найбільш прогресивною структуру Червоної Армії. Його революційно-повстанська армія багато в чому наслідувала РСЧА: дивізії також склалися з 3 бригад, бригади — з 3 полків, полки — з 3 батальйонів тощо.

21 лютого 1919 р. з частин Групи Харківського напрямку, що перебували під командуванням Дибенка, Григор'єва і Махна, була створена 1-ша Задніпровська Українська дивізія. Її начальником призначили П. Ю. Дибенка, командиром 3-ї бригади — Махна¹⁵.

Через кілька днів до Пологів прибув П. Ю. Дибенко, котрий повідомив Махну про нове призначення. «Батько дуже зрадів цьому і пішовся новою посадою. У вузькому колі сподвижників він заявив: «Хіба думав я, що командуватиму бригадою, не пробувши й дня на військовій службі, а тепер ось командир бригади...»¹⁶.

Однак радість «батька» швидко змінилася побоюваннями, що внаслідок якихось непередбачених обставин його можуть оголосити поза законом і навіть розстріляти. Проте Дибенко, щоб остаточно заспокоїти Махна, дав слово першим повідомити «батька» про будь-які непорозуміння.

Наявність махновських частин у складі Червоної Армії була, звичайно, аномальним явищем. Адже на одному фронті з ворогом билися пліч-о-пліч два військові з'єднання, командування одного з яких вимагало від особового складу дотримання суворої дисципліни, закликало мужньо, не шкодуючи життя, воювати в ім'я великих ідей революції, а поряд у махновській бригаді й мови не було про військовий порядок, до того ж серед її бійців постійно культивувалися куркульсько-мародерські настрої, прищеплювалися неповага до законної влади, невідкорення особистих інтересів колективним. За таких умов нестійкі і несвідомі елементи, природно, тягнулися туди, де не було дисципліни, де панував примітивний принцип: все, що візьмеш,— твоє.

Махно висунув гасло: «Геть призначенців», тобто присланих командуванням Українського фронту командирів. Натомість у підпорядкованих йому частинах молодших командирів обирали самі бійці, а старших призначав особисто Махно. При цьому при висуванні на командні посади керувалися в основному не рівнем військової підготовки кандидатів, а принципом земляцтва. В результаті командирами ставали, як правило, заможні, економічно сильні мужики, яким раніше належали в житті села провідні позиції. Махно навідріз відмовився від військових спеціалістів, лаяв Радянську владу за те, що вона приймає на військову службу царських генералів і офіцерів, внаслідок чого нібито послаблюються революційні збройні сили. Анархічні дії «батька» особливо дратували Троцького, котрий називав комсклад бригади «нетямущими і безпутними анархістськими командирами» і звинувачував їх у всіх невдачах¹⁷.

Відмова від використання досвідчених військових спеціалістів зумовлювалася не лише примхами Махна (у його війську були гуляйпільці, які дослужилися до нижчих офіцерських чинів), а й тим, що, на відміну від регулярних частин Червоної Армії, махновці використовували переважно партизанські форми ведення воєнних дій, коли знання спеціалістів-офіцерів непотрібні. Практично командував військом «батько», а ревівійська рада і культпросвіти істотно на бойову і моральну підготовку бійців не впливали.

15 березня бригада Махна зайняла Бердянськ, а через два дні — важливу залізничну станцію Волноваха.

¹⁵ Жиглов И. Дибенко. — М., 1983. — С. 200.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 153, арк. 45.

¹⁷ Правда. — 1919. — 15 юнія.

Наприкінці березня головком І. І. Вацетіс дав директиву командуванню Українським фронтом розпочати наступ 3-ї бригади й інших частин 1-ї Задніпровської дивізії на Маріуполь і далі на Таганрог. З допомогою повстанців махновці 26 березня оточили Маріуполь і після запеклого бою наступного дня захопили місто. Після цього вони просунулися на кілька десятків кілометрів у бік Таганрога, де були змушені зупинитись. Щоб подолати опір білогвардійців, головком 16 квітня віддав наказ командуючому Українським фронтом подати енергійну підтримку бригаді Махна, яка дуже повільно наступала на таганрозькому напрямі¹⁸.

Але цей наказ не було виконано. П. Дибенко зосередив основні сили для визволення Криму, залишивши на такій важливій ділянці, як Таганрог—Ростов, лише махновську бригаду. З 15 квітня 1919 р. вона діяла у складі 2-ї Української Радянської армії, будучи практично її ударною силою.

4 травня 2-га армія була включена до складу Південного фронту. Це було на руку Махнові, оскільки давало йому можливість, практично нікому не підпорядковуючись, проводити незалежну політику.

Через Махна виник розлад між командуванням Українського і Південного фронтів. «Батько» був задоволений — він знову став третьою, незалежною силою, акції його зростали і від його рішення багато що залежало.

(Далі буде)

Одержано 10.02.88.

В данной части очерка рассказывается о том, как в январе 1919 г. Махно очередной раз подписал соглашение с представителями командования Красной Армии о совместной борьбе против петлюровцев и белогвардейцев и был назначен командиром бригады. Но «батько» продолжал проводить независимую политику, практически не выполняя приказы командования РККА.

¹⁸ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. — К., 1968.— Т. 2.— С. 204.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

А. М. Черненко (Дніпропетровськ), А. Б. Шляхов (Дніпропетровськ)

П. М. Матюшенко (Життя й революційна діяльність в еміграції у 1905—1907 рр.)

В статті висвітлюється діяльність керівника повстання на броненосці «Потемкин» П. М. Матюшенка в 1905—1907 рр. у ряді країн світу — Румунії, Швейцарії, Франції, США. Показана його робота по створенню і керівництву комітетами матросів броненосця «Потемкин» у Галаці та Констанці, революційно-пропагандистська діяльність на Чорноморському флоті.

В умовах перебудови, яка розгорнулася в усіх сферах життя радянського суспільства, виникає потреба повніше і глибше відтворити найважливіші уроки нашої історії. В цьому плані заслуговує на увагу розробка історичних досліджень біографічного жанру. Вивчення біографій революціонерів збагатить правдиве висвітлення історико-революційного процесу, поповнить його яскравими образами живих людей з їх світоглядними суперечностями і помилками.

Сказане можна віднести й до одного з героїв першої російської революції, ватажка повсталих матросів броненосця «Потемкин» — Панааса Миколайовича Матюшенка.

В радянській історичній літературі, за винятком двох книг популярного характеру¹, немає спеціальних праць, присвячених революційній діяльності цього ватажка. Автори даної замітки прагнуть частково заповнити цю прогалину.

П. М. Матюшенко народився 2(14) травня 1879 р. у с. Дергачі Харківської губернії в сім'ї швеця. З шістнадцяти років він працював у Харківському паровозному депо, потім вантажником — в Одеському порту. В 1900 р. його було призвано на флот, а через 2 роки зараховано до складу екіпажу броненосця «Потемкин». Там П. М. Матюшенко включився в революційну роботу: ходив на нелегальні сходки матросів, розповсюджував політичні листівки. Своєю рішучістю, сміливістю й завзятістю він завоював великий авторитет у команди броненосця.

14 червня 1905 р. на «Потемкине» спалахнуло повстання, яке В. І. Ленін оцінив як перший крок на шляху «утворення ядра революційної армії»². З самого початку повстання П. М. Матюшенка було обрано головою суднової комісії революційного броненосця. Проте відсутність чіткої програми ведення боротьби, твердого керівництва екіпажем призвела до того, що 24 червня «Потемкин» змушений був піти до берегів Румунії, де і здався місцевим властям. Перед спуском на берег, у порту Констанци П. М. Матюшенко звернувся до екіпажу броненосця з такими словами: «Ми залишаємо наш броненосець, але боротьба не закінчена. І тут, на чужій землі, ми будемо готуватися до нових рішучих боїв з царизмом»³.

¹ Селиванов В. И. Матрос Матюшенко.— М., 1931; Заднепровский Н., Соколов Н. Афанасий Матюшенко.— Харьков, 1958.

² Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд // Повне збір. творів.— Т. 10.— С. 320.

³ Коничев К. Потемкинец // Дальний Восток.— 1955.— № 3.— С. 169.

Першими, хто зустрів потьомкінців на румунській землі, були член ЦК румунської соціал-демократичної партії Х. Г. Раковський і російський емігрант-народоволець З. К. Арборе-Раллі⁴. 25 червня, увечері вони разом з П. М. Матюшенком провели нараду, на якій обговорили питання про розміщення учасників повстання та про їх дальшу революційну діяльність.

У ніч на 26 червня 1905 р. Панас Миколайович з кількома товаришами виїхав у Бухарест. Боючись будь-якої провокації з боку властей, він кілька днів провів у Арборе-Раллі. Така обережність була зовсім недаремною. Відразу ж по приїзду сюди він попав під нагляд агентів румунської охоранки. 30 червня російський посол у Румунії С. Лермонтов повідомив у Петербург, що «Матюшенко знаходиться під найсуворішим негласним наглядом»⁵.

Квартиру Арборе-Раллі, де жив Панас Миколайович, відвідували й інші учасники повстання. Члени суднової комісії «Потемкина» В. Кулик, І. Спинов, М. Волобуєв, обговоривши разом з Матюшенком становище, що склалося, прийняли рішення про необхідність його поїздки у Швейцарію, до В. І. Леніна. За кілька днів для нього дістали болгарський паспорт на ім'я Іллі Петрова і на початку липня він виїхав у Женеву. Перебуваючи там близько місяця, П. М. Матюшенко зустрічався з представниками різних політичних партій, займався виробленням планів дальшої революційної діяльності. Наприкінці липня він зустрівся з В. І. Леніним. Під час їх розмови мова йшла в основному про події на броненосці «Потемкин» та про забезпечення матросів партійною літературою. Проте Матюшенко так і не зрозумів правильного шляху боротьби проти самодержавства. Висунуті більшовиками та іншими партіями форми боротьби, здавалися йому надто довгими. «Матюшенко не здатний був розібратися в революційних партійних програмах, не вірив у їх силу»⁶,— згадував учасник повстання на броненосці М. Рижий.

Незважаючи на те, що П. М. Матюшенко мав бунтарський характер, однак він ніколи не був прихильником індивідуального терору. Зустрівшись у Швейцарії з одним з керівників «бойової» організації партії соціалістів-революціонерів Б. В. Савинковим, який агітував Панаса Миколайовича приєднатися до його групи, то останній категорично відмовився. «Не для мене це,— відповідав Матюшенко на умовляння есера.— Масова я людина... Не можу я в одиночку. Що хочете, а не можу»⁷.

Близько зійшовся потьомкінець у Швейцарії з відомим Г. Гапоном, погляди якого найбільш відповідали його настроям того часу. Як згадувала Н. К. Крупська: «Ходили вони нерозлучно»⁸.

П. М. Матюшенко так і не приєднався ні до жодної з партій. Він вирішив повернутися в Румунію. «Зрозумійте,— писав Матюшенко,— що вся полеміка, яка ведеться між партіями, страшенно мене обурило... Сидячи в Женеві, я б повністю загрузнув у ці сварки і чвари»⁹.

У серпні 1905 р. Панас Миколайович повернувся в Бухарест, де за допомогою Арборе-Раллі, В. С. Івановського, інших російських політемігрантів повів роботу по створенню організації учасників повстання на броненосці «Потемкин». Її ядром став Об'єднаний матроський комітет, до складу якого, крім П. Матюшенка, ввійшли І. Спинов, М. Во-

⁴ Раковский Х. Г. Конец восстания на «Потемкине» // Сб. Красн. военный флот.— Пг., 1923.— С. 278.

⁵ Восстание броненосца «Потемкин-Таврический» // Красн. архив.— 1925.— Т. XI—XII.— С. 223.

⁶ Відділ рукописів державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, ф. 218, № 684, спр. 48, арк. 14.

⁷ Савинков Б. В. Воспоминания // Былое.— 1917.— № 3.— С. 115.

⁸ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— М., 1984.— Т. 1.— С. 283.

⁹ Селиванов В. И. Указ. соч.— С. 34.

лобуев, А. Макаров, І. Личов. Основним завданням комітету було об'єднання сил потьомкінців, розпорочених по різних містах Румунії. Планувалося також направляти потьомкінців у Росію для продовження революційної діяльності.

З метою виконання намічених заходів, члени комітету виїхали у ті міста країни, де знаходилися численні групи учасників повстання. П. М. Матюшенко прибув у м. Галац. Створивши там комітет потьомкінців, він вимагав від нього прийняття рішучих дій, а саме: помститися царським палачам, які розправлялися з одеськими робітниками і чорноморськими моряками. В результаті, як доповідала 26 серпня агентура Департаменту поліції в Петербург, «в Галаці відбулося постановлення колишньої команди броненосця «Князь Потемкин-Таврический» на чолі з мінно-машинним квартирмейстером Панасом Матюшенком провести терористичний акт над вице-адміралом Чухніним і генерал-майором Карангозовим»¹⁰. Проте хвилювання царських властей з приводу цього були даремними, оскільки Матюшенко незабаром залишив Галац, а керівництво комітету потьомкінців, до складу якого входив більшовик І. Димченко, відмовилося від подібних дій.

Прибувши в Констанцу, Панас Миколайович з допомогою Х. Г. Раковського розгорнув роботу по створенню групового комітету учасників повстання на броненосці «Потемкин». 8 вересня 1905 р. царська агентура повідомляла в Росію про те, що у місті діє революційний комітет, «в якому беруть участь матроси Самойленко, Кулик, Шевченко та Матюшенко»¹¹.

Перебуваючи в Констанці, ватажок повсталих матросів прагнув вести революційну агітацію серед моряків-чорноморців. Зокрема, він складав і надсилав у Росію прокламації, в яких закликав матросів Чорноморського флоту на боротьбу проти царизму. В одній з таких листівок писалося: «До якого часу ви будете слухати попів, які кричать на все горло, що в терпінні є врятування?.. Потрібно організуватися й домовитися з усіма російськими робітниками і в один відомий день піднятися по всій Росії, Польщі й Кавказу...»¹².

Інтерес викликає й зміст листівки «До офіцерів армії і флоту», надісланій Матюшенком на ім'я ад'ютанта 36-го флотського екіпажу штабс-капітана Данилова. Зокрема, у ній керівник повстання на броненосці «Потемкин» закликав усіх офіцерів виступити, поки не пізно, «проти спільного ворога» — царизму. Ця листівка викликала велике занепокоєння у командування Чорноморського флоту. Контр-адмірал Вірен у листі міністру внутрішніх справ змушений був констатувати, що «не тільки серед нижчих чинів флоту, а й серед офіцерського його складу є люди, співчуваючі революційному руху в Росії, він (Матюшенко.— А. Ч., А. Ш.), прагнучи всіма залежними від нього засобами до розвитку заколоту серед військ і флоту в Росії, видав друковане звернення «До офіцерів армії і флоту»¹³.

Свою активною революційною діяльністю П. Матюшенко привернув до себе увагу не лише румунської, а й російської закордонної агентури, яка пильно стежила за кожним його кроком. Проте у жовтні агенти охоранки на кілька тижнів загубили координати Панаса Миколайовича. 11 жовтня Севастопольське жандармське управління одержало дані, що «Матюшенко виїхав з Бухареста у невідомому напрямку»¹⁴. Деякі факти свідчать про те, що в той час він здійснив нелегальну поїздку в Росію й у Севастополь¹⁵.

¹⁰ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 102,00, 1905, спр. 1667, арк. 15 (далі — ЦДАЖР СРСР).

¹¹ Там же, арк. 10.

¹² К пребыванию потемкинцев в эмиграции // Ист. архив.— 1955.— № 3.— С. 141.

¹³ Восстание на броненосце «Князь Потемкин-Таврический»: Воспоминания, материалы и документы.— М.; Пг., 1924.— С. 334.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102,00, 1905, спр. 1667, арк. 34.

¹⁵ Поссе В. А. Воспоминания.— Пг., 1923.— С. 110.

У листопаді сліди П. М. Матюшенка знову виявились у Румунії. Деякий час він перебував у Бухаресті. На початку грудня Панас Миколайович брав участь у створенні комуни потьомкінців у м. Кимпіні. Товариші обрали його заступником голови правління комуни. Оскільки за ним стежила поліція, то Матюшенко змушений був ховатися, міняти прізвища і місце проживання. Проте в березні 1906 р. його було виявлено у Констанці й заарештовано. На квартирі, де жив Матюшенко, зробили обшук. У поліції з'ясували «його зв'язки з російськими політемігрантами й звинуватили в революційній пропаганді». Наприкінці березня агент Департаменту поліції в Румунії Мотильов повідомив у Петербург, що «цілком імовірно він (Матюшенко. — А. Ч., А. Ш.) буде висланий як агітатор серед потьомкінців»¹⁶.

Звістка про арешт Панаса Миколайовича схвилювала всіх учасників повстання на броненосці «Потемкин». Близько сотні матросів, ризикуючи лишитися роботи за самоправну відсутність, прибули в Бухарест, щоб висловити свій рішучий протест властям. Однак, незважаючи на всі зусилля добитися його звільнення з-під арешту, їм не вдалося. 31 березня за рішенням румунського уряду П. М. Матюшенка було вислано в Австро-Угорщину. З Відня він виїхав у Швейцарію, а звідти — у Францію. Після замаху есерів на царського міністра внутрішніх справ П. Н. Дурново, французький уряд вислав із своєї країни багатьох російських революційних емігрантів. У їх числі був і П. М. Матюшенко. Він змушений був перебратися в Англію. Кілька днів Панас Миколайович жив у англійській столиці, а потім відправивсь у США. В червні 1906 р. він прибув у Нью-Йорк. Тут влаштувався на роботу на фабрику швацьких машин Зінгера. Працюючи на фабриці, він не забував і про революційну діяльність. П. М. Матюшенко зустрічався з російськими політемігрантами, встановлював зв'язки з місцевими прогресивними діячами.

Наприкінці вересня 1906 р. він зустрівся з Максимом Горьким, який прибув туди за завданням ЦК РСДРП. У листі К. П. Пешковій Олексій Максимович писав: «Сидить Матюшенко і чекає на мене, і ще купа народу»¹⁷. В розмові з Горьким Матюшенко звернувся до пролетарського письменника з проханням допомогти розповсюдженню написаних ним спогадів про червневі 1905 р. події на броненосці «Потемкин». Розуміючи важливість широкої пропаганди подібних мемуарів, О. М. Горький дав Панасу Миколайовичу рекомендований лист до одного з лідерів Американської соціалістичної партії Морісу Хілквіту. В листі, зокрема, говорилося: «Подавець сього Матюшенко, матрос з «Потемкина». Ним написана автобіографія та історія повстання на «Потемкине». Чи не можна продати це будь-якій газеті або журналу?»¹⁸.

Займаючись питаннями видання історії потьомкінського повстання, Матюшенко вів революційну агітацію і серед трудящих Сполучених Штатів Америки. Один з російських політемігрантів згадував: «Весь час займався він (Матюшенко.— А. Ч., А. Ш.) революційною пропагандою й не рахувався з наслідками. Обравши для своїх відвідувань невеликий клуб, з досить строкатим складом відвідувачів, Матюшенко вів там гарячі дискусії на революційні теми. Розмовляв він просто, але гаряче і переконливо»¹⁹.

Проте бажання ближче бути до Росії примусило Панаса Миколайовича повернутися в Європу. Він знову прибув у Францію, де активно включився в революційну роботу. Зокрема, брав участь у зборах робітничих комітетів країни, робив спроби створення революційної організації серед безробітних російської колонії в Парижі. Не забував

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102.00, 1906 (2), спр. 262, арк. 12.

¹⁷ Архів А. М. Горького.— М., 1955.— Т. 5.— С. 186.

¹⁸ Горьковские чтения 1959—1960 гг.— М., 1962.— С. 11.

¹⁹ Герасимов А. Н. Красный броненосец.— Л., 1925.— С. 84.

він і про своїх товаришів-потомкінців, які залишилися в Румунії, прагнув всіляко допомогти їм виїхати звідти. В одному з листів Матюшенко писав: «Все-таки я не сиджу, склавши руки, а дещо роблю. Встановив стосунки з Добровольчим флотом... Тепер є надійний шлях між Росією, Голландією й Америкою: десяток чи півтора уже приїхали»²⁰.

Слід відзначити, що у Матюшенка сформувались досить міцно погляди, близькі до анархістських. Так, він негативно ставився до революції як засобу вирішення соціальних проблем, непотрібною і шкідливою вважав будь-яку владу і державу. «Чи може бути влада гарна? — запитував Матюшенко у листі до Арборе-Паллі. — Чи може бути закон написаний так, як того хоче мій розум і серце?.. Мій власний розум, моя совість, мої чисті бажання — от закони»²¹.

Незабаром Матюшенко приєднався в Парижі до анархістів. Разом з ними він брав участь у підготовці «збройної експропріації» великого банку. Лише в останній момент настійні переконання соціал-демократів змусили його змінити свої наміри²².

На початку 1907 р. Панас Миколайович почав готуватися до повернення в Росію. В квітні він виїхав у Женеву, де роздобув зброю й документи на ім'я селянина Полтавської губернії Яреми Федоренка, одержав від анархістів адресу явочної квартири в Одесі.

Знаючи, що його чекало при арешті, П. М. Матюшенко проте не відмовлявся від своїх планів. Письменник Г. М. Хоткевич, який зустрічався з ним перед самим його від'їздом на Батьківщину, згадував: «Несподівано він (Матюшенко.— А. Ч., А. Ш.) приїхав у Львів і зайшов до мене... що, як, куди?.. У Росію,— каже.— Я не можу. Я тут гірше мучаюсь... І коли він говорив, я розумів, що він дійсно не може не їхати»²³.

Незважаючи на те, що Матюшенко мав надійні документи, він вирішив нелегально перейти румунсько-російський кордон, під виглядом рибача переплив Дунай і 28 червня 1907 р. прибув в Одесу.

Слід відзначити, що царська охоранка знала про виїзд революційного матроса в Росію. 6 червня Департамент поліції видав циркуляр про його розшук, в якому категорично вказувалось усім губернським жандармським управлінням й охоронним відділам «вжити всіляких заходів до затримання»²⁴.

Передбачаючи, що Матюшенко з'явиться в Миколаєві, Одеське охоронне відділення 20 червня направило туди двох своїх агентів. Проте, як доповідав начальник одеської охоранки в Департамент поліції 15 липня, їх «розшук бажаних результатів не дав»²⁵. А тим часом Панас Миколайович уже 10 днів знаходився в одеській в'язниці. Як же розвивалися події?

В день прибуття в Одесу П. М. Матюшенко пішов на явку «Південно-російської групи анархістів-синдикалістів», за якою давно стежила поліція і таким чином він і сам попав під нагляд. Незабаром жандарми зафіксували зустрічі матроса з одним з керівників цієї групи П. Кулешовим²⁶. Коли 29 червня Матюшенко, можливо за завданням анархістів, виїхав у Миколаїв, царські шпигуни пішли слідом за ним і 3 липня його там було заарештовано. При обшуку в нього забрали браунінг, запасну обойму до нього, рукопис під назвою «Солдат» і зошит із записками.

²⁰ К перебуванню потомкинцев в эмиграции.— С. 147.

²¹ Там же.— С. 146.

²² Фельдман К. И. Потемкинское восстание (14—25 июня 1905 г.): Воспоминания.— Л., 1927.— С. 119.

²³ Відділ рукописів Ін-ту літератури АН УРСР, ф. 62, № 19, арк. 1.

²⁴ ЦДА УРСР, ф. 1151, оп. 1, спр. 114, арк. 36.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102,00, 1907, спр. 9, ч. 68, т. 1, арк. 404.

²⁶ Там же, спр. 12, ч. 68, т. 1, пр. 1, арк. 294.

П. М. Матюшенко посадили у в'язницю. Почалося слідство. На допитах він мовчав. Під час перебування під арештом його пізнав один з ув'язнених, який виявився провокатором. Після попереднього слідства керівник повстання на броненосці «Потемкин» був доставлений 10 жовтня в Севастопольську військово-морську в'язницю. Один з ув'язнених революціонерів згадував: «Якось до виходу на прогулянку ми побачили незвичайне видовище: два десятки стражників з револьверами і шаблями наголо конвоювали людину в чорному костюмі... Непорушно спокійний і ясний погляд, стиснуті губи свідчили про його залізну волю і незламну рішучість. У тиші почувся шепіт: «Це Матюшенко, Матюшенко...»²⁷.

Через тиждень над матросом відбувся суд, що мав чисто формальний характер. Незважаючи на указ Миколи II про пом'якшення покарання революціонерам, Матюшенко був засуджений на смерть. Вирок викликав хвилю обурення по всій Росії. Навіть кадетська «Русь» у ті дні писала: «Чому контр-адмірал Вірен не вважав своїм обов'язком виконати височайший указ, нам невідомо»²⁸.

20 жовтня 1907 р. Панаса Миколайовича Матюшенка було повішено у дворі в'язниці. Свідком його останніх хвилин був потьомкінець Є. Бредихін, який знаходився в тій же в'язниці. Перед смертю Матюшенко написав йому записку: «Сьогодні вирок буде виконаний. Помираю за правду з гордістю, як належить революціонеру...»²⁹.

Панас Матюшенко був безстрашним революціонером, непохитним борцем за волю. Проте властиве йому прагнення до стихійності, бунтарських методів боротьби призвели до того, що потьомкінець загинув, не зробивши багато чого, що було в його силах для боротьби проти самодержавства в Росії.

Одержано 21.12.88

В статье освещается деятельность руководителя восстания на броненосце «Потемкин» А. М. Матюшенко в 1905—1907 годах в ряде стран мира — Румынии, Швейцарии, Франции, США. Показана его работа по созданию и руководству комитетами матросов броненосца «Потемкин» в Галаце и Констанце, революционно-пропагандистская деятельность на Черноморском флоте.

²⁷ Наседкин В. Н. Пятнадцать лет скитаний по земному шару.— М., 1963.— С. 18.

²⁸ Восстание на броненосце «Князь Потемкин—Таврический».— С. 331.

²⁹ Воинова К. И. Казнь Матюшенко // Красн. архив.— 1925.— № 8.— С. 253.

Методологічні питання періодизації історії партії

Основні положення і пропозиції, висловлені В. Ф. Солдатенком в доповіді «Допитання періодизації історії Компартії України» * на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України, заслуговують підтримки. Коротко про деякі теоретичні питання періодизації. Навряд чи правомірне твердження, наче у В. І. Леніна ми знаходимо різні «варіанти» чи «схеми» періодизації, які змінюються залежно від завдань дослідження. У названих та інших ленінських працях є не різні схеми, а періодизація різних процесів, кожний з яких має свій об'єктивний зміст (історія партії в цілому або історія боротьби проти опортунізму і т. д.). Від завдань дослідження залежить лише більша чи менша докладність періодизації, її деталізація.

Об'єктом періодизації історії партії в цілому або її великих організацій (якщо їх історія невіддільна від історії партії) є діяльність партії, що й становить її історію (за Марксом: історія є діяльність людини, яка добивається своєї мети). Не треба при цьому допускати нечіткості на зразок твердження про те, що партія є суб'єктивний фактор історичного розвитку. Тут змішуються поняття суб'єкта історії (класи, партії, люди) і суб'єктивного фактора, який є активною властивістю суб'єкта.

Діяльність суб'єкта — це той об'єктивний процес, який вивчає історик (зокрема, за допомогою періодизації). В. Ф. Солдатенко має рацію, коли відстоює ленінську думку про те, що зміна історичних періодів не залежить від суб'єктивних міркувань. А ленінська вказівка про те, що значні періоди розвитку слід відділяти логічно і історично, означає, що, згідно з цим принципом, ми повинні насамперед знаходити суттєві, якісні відмінності, характеристики кожного періоду розвитку, а вже потім знаходити їх часові межі. Ігнорування цього принципу призводить до конфузів, на зразок тези про побудову в СРСР розвинутого соціалізму. Штучними були і надумані Сталіним такі рубежі в історії партії, як 1904 р., 1912 р., квітень 1917 р., 1925 р., 1929 р. (цей рік справді виявився рубіжним, але зовсім не в тому значенні, якого йому надавав Сталін), 1932 р. Від цієї схеми, викладеній у Листі до упорядників підручника з історії ВКП(б) в 1937 р., ми й зараз не позбавилися повністю.

Слід враховувати, що в історії небагато є рубежів, які можна було б позначити конкретно датою (як завершення процесу створення партії на II з'їзді РСДРП, або 25 жовтня 1917 р., 22 червня 1941 р.). Зміна періодів розвитку відбувається через **перехідні ситуації**, коли суперечності періоду, що минає, набирають найбільшої гостроти, але не знімаються раптово, а тенденції нового періоду, що накопичуються, стають переважачими. Таким чином виділяється **основний зміст** нового періоду, який надає йому якісну визначеність. Наприклад, у 1921 р. громадянська війна ще не була закінчена, але не вона вже визначала головні завдання і основну політику партії.

Мені здається спірним виділення, розмежування «зовнішнього» і «внутрішнього» елементів критеріїв періодизації, тобто процесу суспільного розвитку в цілому і процесу розвитку й діяльності самої партії. В. Ф. Солдатенко правий у тому, що **другий елемент критерію** залежить від першого. Але навіщо їх розмежовувати? Неможливо навести жодного прикладу, коли б ці два процеси не збігалися. В. І. Ленін навіть дожовтневу історію партії поділяє на періоди, які цілком збігаються з історією країни (див. «Дитяча хвороба...»). Тим більше такі періоди збігаються, коли партія стала правлячою, а вплив її політики, її діяльності на суспільство вели-

* Під такою ж назвою у № 8 журналу опублікована стаття В. Ф. Солдатенка.

чесною мірою зріс. Звичайно, не можна спрощувати: повороти в політиці не позначалися раптово і безпосередньо на стані суспільства, або, навпаки, не всі суспільні зміни адекватно відбивалися в політиці. Бувало по-різному. Але навіть відставання у виробленні правильного політичного курсу або забігання вперед знаходили пряме відображення в житті суспільства, в долі соціалізму. Ось чому, думається, періодизація історії партії в цілому і періодизація історії країни збігаються (повинні збігатися). При періодизації історії Компартії України можливі лише деякі зміщення конкретних дат, але принцип лишається той самий. Власне кажучи, я бачу лише одну таку дату, що «зміщується», — день встановлення влади Рад.

І останнє із загальних зауважень. Періодизації підлягає не фізичний, календарний, а історичний час. Він вимірюється особливою мірою: може летіти на «локомотивах революцій», а може плентатися на «гужовій» (Ленін) тязі. Звідси два висновки. Перший. Певний етап розвитку може укластися в кілька місяців, як у 1917 р., а може охоплювати десятки років. І другий: не треба намагатися укладати утворювані нами періоди в суворі календарні рамки — суміжні періоди можуть закінчуватися і починатися одним і тим же роком.

Тепер щодо пропонованої схеми періодизації історії Компартії України, тобто про структуру «Нарисів». У цілому вона виглядає прийнятною. Зауваження (для роздумів) зводяться ось до чого. Зрозуміло, що припущення видати «Нариси» в чотирьох книгах потребує того, щоб матеріал у цих книгах був розміщений більш-менш рівномірно, щоб книги були приблизно однакові за обсягом. Це міркування не повинно превалювати над логікою періодизації. Якщо книга охоплює не один, а два етапи історії Компартії України, які відрізняються, то це повинно знайти відображення і в назві книги. Не страшно, якщо вона буде складатися з двох частин. Наприклад, книга I — назву поділити і тим самим виділити етап боротьби за перемогу соціалістичної революції; книга II — продумати, чи не виділити в назві громадянську війну; книга III — знову дати складну назву: роки війни і відбудова і розвиток народного господарства в післявоєнні роки; особливо в книзі IV напрошується якийсь поділ різних, не поєднаних в один етап процесів.

Відносно розділів всередині книг або періодів у рамках виділених етапів (появлення етапів і періодів не викликають заперечень). У книзі I розділ 2 починати з 1903 р. (як у Леніна). Закінчувати його лютим 1917 р., щоб не змазувати значення Лютневої революції, враховуючи, що й окремого самодержавства на Україні не було. Розділ III цієї книги розбити на два — до грудня 1917 р., коли була не просто «проголошена», а встановлена Радянська влада на Україні, і після грудня 1917 р. Логіка, що 25 грудня 1917 р. влада Рад не була ще утверджена на всій території України, не спрацьовує: адже ми вважаємо 25 жовтня 1917 р. днем перемоги Жовтневої революції, хоч вона ще не перемогла в усіх регіонах країни. Розділ 3 назвати не «в період», а «на етапі», оскільки це дійсно був новий етап розвитку.

У книзі II виділити окремим розділом утворення КП(б)У; назва цього розділу взагалі не дуже вдала, вона відображає тільки процес партійного будівництва, а не власне діяльність організації, її боротьбу. Назва розділу 2, громіздка, кращою може бути така: «Компартія України в період будівництва соціалізму на основі нової економічної політики» і закінчити цей розділ не 1928, а 1929 р., коли й було остаточно згорнуто неп.

Розділ 3 цієї книги краще назвати «Компартія України у виконанні завдань реконструкції народного господарства. Успіхи і труднощі будівництва соціалізму». Закінчити цей розділ треба не 1939, а 1941 р. Дата 1939 р. як рубіжка між двома етапами не підходить, ні в яке порівняння вона не йде із значенням дати 22 червня 1941 р., коли справді докорінно змінилося життя країни і партії. Висловлені на користь 1939 р. міркування не здаються переконливими, особливо те, що на XVIII з'їзді ВКП(б) було оголошено поступовий перехід до комунізму. Якщо вже керуватися подібними мотивами, то доведеться прийняти і «розгорнуте будівництво комунізму» і «розвинутий соціалізм». Найістотніше міркування на користь 1939 р. — возз'єднання України. Тому допустимо в цій книзі виділити розділ 1939—1941 рр. Книга III таким чином позбавиться першого розділу, і це їй тільки на користь.

Визначити структуру книги IV келегко. Удача доповідача — виділення двох періодів, що заслуговує підтримки (1956—1970 і 1970—1985 рр.) і нового етапу (з квітня 1985 р.). Але, звичайно, як уже говорилося, назва книги потребує по-

ліпшення: виходить один довгий період лише пошуку шляхів і подолання застійних явищ, не відзначена перебудова і т. д. Поліпшення потребують і назви розділів 1 і 3.

У цілому запропонована структура «Нарисів» з урахуванням зауважень, зроблених у ході обговорення, цілком може бути покладена в основу практичної роботи.

М. Я. Варшавчик (Київ)

* * *

Обговорення на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України за участю авторського колективу ключових проблем підготовки «Нарисів історії Компартії України» є однією з форм розгляду на демократичній основі складних, часто неоднозначних проблем історії партії, покликано стимулювати науковий пошук, сприяти з'ясуванню істини під час наукової дискусії на основі аналізу реального історичного процесу. В доповіді В. Ф. Солдатенка розглядається така важлива методологічна проблема, як періодизація історії республіканської партійної організації. Аналізуючи великий масив відповідної інформації, він викладає різні думки щодо сутності та функціонального значення періодизації історико-партійного процесу, дає їм оцінку, а головне — вносить свої пропозиції.

Розвиваючи цю практику, вбачається доцільним найближчим часом обговорити й інші першочергові проблеми методології дослідження історії Компартії України. Успішне розв'язання методологічних питань дозволить більш точно визначити об'єкт і предмет дослідження, обрати ефективні способи аналізу і синтезу джерел, правдиво відобразити те, що відбувалося в дійсності, зробити адекватні історичній реальності висновки. Високий рівень методології дозволить визначити сутність діяльності Компартії України на кожному конкретному історичному етапі, причини і тенденції наступних змін.

Марксистсько-ленінська методологія передбачає розгляд історії республіканської партійної організації як суперечливий процес. Зрозуміло, що характер і самі суперечності розвитку Компартії України, як і всієї КППРС, форми їх прояву та способи розв'язання не можуть бути однаковими на різних історичних етапах. Методологічне значення діалектичного метода полягає у тому, що він дає принциповий підхід до розуміння розвитку партії.

Що стосується конкретного варіанту періодизації, то вельми суперечливою постає пропозиція розкрити процес утворення КП(б)У у другій, а не в першій книзі першого тому, що присвячена боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій. Адже це певним чином відмежовує створення республіканської партійної організації від перемоги Великого Жовтня, від встановлення Радянської влади на Україні, від створення української радянської держави. Також не можна погодитись з поширеними твердженнями, що створення КП(б)У, як і компартій інших республік, розпочинає новий етап партійного будівництва всієї РКП(б). Новий етап партійного будівництва почався з перемогою Великого Жовтня. Одним з проявів цього нового етапу, обумовленого приходом партії до влади, стало і утворення КП(б)У, як і інших республіканських парторганізацій.

Неаргументованою вбачається також і пропозиція датувати початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні 1883 р. Відомо, що робітничий рух на Україні розвивався з 60-х рр. XIX ст., а перша самостійна організація пролетаріату виникла у 1875 р. — «Південноросійський Союз робітників» (Одеса). Серйозні сумніви викликає і формулювання казви другого розділу. З нього випливає, що до березня 1917 р. більшовицькі організації України розв'язували лише завдання буржуазно-демократичної революції. Ще перша Програма партії, визначала стратегію партії не тільки в буржуазно-демократичній, а й в соціалістичній революції, за здійснення якої партія вела боротьбу протягом усього дореволюційного періоду. Викликає заперечення і закінчення другого розділу 1939 р. Адже і 1939—1941 рр. були пов'язані з розв'язанням завдань соціалістичного будівництва, яке було загальмовано початком Великої Вітчизняної війни. Чи варто починати четверту книгу «Нарисів» з 1956 р.? Аргументація на користь такої рубрикації вбачається непереконливою. Критику культу особи, пошуки шляхів вдосконалення соціалізму партія

почала ще у 1953 р.¹. Потребують уточнення формулювань і хронологічних рамок і інші розділи. Аналогічних проблем, що вимагають єдиного методологічного підходу, залишається чимало. В зв'язку з цим було б доцільним почати видання «Нарисів» спеціальним розділом, в якому б розкривалася сукупність принципів і методів дослідження, що використовувалися авторським колективом при написанні історії Компартії України.

Одним з найсерйозніших завдань є висвітлення історії партії, зокрема Компартії України як політичного авангарду трудящих. Історичний досвід, що був накопичений в ті роки, коли партію очолював В. І. Ленін, має першочергове значення для пізнання, для використання його у справі оволодіння політичними методами керівництва в умовах перебудови. Особливої уваги заслуговує досвід розмежування на різних етапах суспільного розвитку функцій партійних і радянських органів.

В. Ф. Шевченко (Київ)

¹ Див.: Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 3.— С. 128.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. В. Колотев.

Социалистическое соревнование в советской историографии.

Харьков: Вища шк., 1986.—136 с.

В умовах перебудови, кардинальної економічної реформи, коли гостро постало питання про активізацію людського фактора, підвищення ефективності й якості роботи на основі прискорення науково-технічного прогресу, розробка проблем теорії і практики соціалістичного змагання набуває особливо значення. Адже, як підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, «якщо ми не зможемо підняти на новий, незрівнянно вищий рівень змагання виробниче, економічне, змагання в галузі науки, художньої творчості, ми не зуміємо розв'язати і завдань прискорення соціально-економічного прогресу країни»¹.

Переорієнтація змагання на цілі прискорення і перебудови, його організаційне вдосконалення можливі лише на міцній теоретичній основі. У цьому зв'язку важливою є спроба аналізу різних підходів до формулювання теоретичних засад змагання, зроблена у рецензованій монографії. По суті це перша ґрунтовна праця, в якій розглядається історіографія розвитку марксистсько-ленінської концепції змагання. В ній велика увага приділяється аналізу питань методології і теорії соціалістичного змагання, його наукової організації у творах засновників наукового комунізму, документах КПРС, працях радянських філософів, істориків, економістів, соціологів.

Відмітною рисою монографії є те, що автор спинається на тих аспектах теми, які недостатньо або зовсім не висвітлені в історіографічних оглядах. До них відносяться розробка ідей змагання у соціалістичній літературі домарксового періоду, яка була однією з теоретичних основ марксизму. Віддаючи належне першим спробам соціалістично-утопістів осмислити змагальні відносини між людьми, автор відзначає їх ідеалістичну сутність, логічно підводячи до того, що справжню наукову відповідь про природу і характер змагання можливо було одержати лише на базі діалектико-матеріалістичного розуміння розвитку суспільства.

Автор робить акцент на розкритті поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса щодо негативних соціальних наслідків капіталістичної конкуренції, її антигуманного характеру. Це надає монографії особливої актуальності нині, коли у зв'язку з докорінною економічною реформою деякі наші вчені намагаються гальванізувати ідею конкуренції у радянському суспільстві, ототожнити економічне змагання з конкуренцією, нехтуючи докорінною відмінністю між ними, яка зу-

мовлена насамперед різницею між соціалістичним і капіталістичним способами виробництва. До речі, в книзі розглядаються і піддаються критиці аналогічні спроби, що робилися в період проведення економічної реформи у другій половині 60-х років. Водночас погляди сучасних прихильників конкуренції залишилися поза увагою автора, можливо тому, що у праці, виданій у 1986 р., узагальнити, проаналізувати новітні точки зору з цього питання просто не було можливості. Проте принциповий підхід до проблеми, на нашу думку, є актуальним і теоретично вірним.

Заслугує на увагу новизна підходів до аналізу ленінських ідей соціалістичного змагання. На відміну від більшості дослідників, які звертаються при розгляді цього питання лише до праць В. І. Леніна післяжовтневого періоду, автор виділяє в історії його вчення про змагання два періоди: дожовтневий і післяжовтневий, підтверджуючи це конкретними працями Володимира Ілліча. Отже, розробка В. І. Леніном концепції соціалістичного змагання після перемоги Великого Жовтня логічно випливає з його інтересу до цього питання у попередні роки. Висновок про те, що саме В. І. Леніну належить першість у розробці на методологічній базі марксизму концептуальних основ змагання за соціалізму, підтверджується в книзі ґрунтовним аналізом його праць.

Важливе місце в книзі відведено розвитку ленінських ідей змагання у документах КПРС. Показано, як партія послідовно, з урахуванням змін у економічній, політичній, соціальній і духовній сферах життєдіяльності суспільства розробляла стратегію і тактику організації змагання на різних етапах соціалістичного будівництва. Проте з позицій сьогодення цей аналіз виглядає дещо поверховим, адже перелік багатьох постанов з питань змагання, особливо прийнятих із середини 60-х до початку 80-х рр., не дає уявлення про те, що концептуально нового з точки зору теорії містили ці документи. Тобто в даному випадку автор не повністю справився із завданням, яке поставив собі. До того ж, доцільно було б розглянути ці документи в контексті реального ходу історії, зокрема застійних явищ, щоб з'ясувати, чому вірні в цілому рішення і настанови не повністю, а подекуди й зовсім не втілювалися у життя. Тим більше, що автор акцентує увагу на критиці партією недоліків в організації змагання після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Однак, хоч у рецензованій книзі про це й не йдеться, не можна не відзначити, що така критика з'явилася у партійних документах задовго до квітневого Пленуму. У цьому зв'язку доречно було б поміркувати, чим відрізняються нинішні критичні підходи від минулих, і чи є гарантії, що на сучасному етапі критика спрацює. А якщо такі гарантії є, то в чому вони полягають? Отже, від-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 60.

повідного аналізу проблеми в книзі немає.

Проте навряд чи це хибя лише рецензованої праці. Описовість, інформаційно-бібліографічний підхід до літератури пустили глибокі корені у нашій історіографії. У кращому випадку порівнюються книги, авторські підходи, а от співвідношення концепції з дійсністю чомусь історіографів не цікавить. Як не пригадати в цьому зв'язку класичну літературну російську критику та її кращих представників — В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова та інших, для яких порівняння твору із соціальною дійсністю було ключовим підходом, на основі якого насамперед й визначалася його цінність. Ми не проводимо прями аналогії історіографії з літературною критикою, але поміркувати тут є над чим.

Виникає питання, а чи завжди доцільна історіографія як самостійна галузь історичної науки? Адже зрозуміло, і це підтверджується науковою практикою, що фахівець з тієї чи іншої проблеми глибше і всебічніше здатен опанувати її історіографію, в тому числі і з точки зору співвідношення теоретичних концепцій з дійсністю, ніж професіонал-історіограф, який сьогодні займається історіографією одного питання, а завтра — іншого. Чи не варто сконцентрувати історіографічну роботу в руках найдосвідченіших із своїх проблем фахівців — не історіографів?

Ознайомлення з розділами рецензованої монографії, присвяченої історіографічному розгляду суто наукової літератури з теоре-

тичних питань змагання, свідчить, що питання це не риторичне. І справа не в тому, що автор несумлінно підійшов до поставленого завдання. Навпаки, він докладно виклав концепції і точки зору, що існують. Проте це сумлінність історіографа, а не фахівця, що сам глибоко вивчив проблему, якою вона є в дійсності, а не в літературі. Тому слушному в цілому аналізу бракує критичності, яка конче потрібна при розгляді праць 60—70-х років, нерідко схоластичних, відірваних від практики. Інформаційна цінність цих розділів монографії безперечна, але аналітична — нижча, ніж можна було сподіватися.

Вищесказане зовсім не означає, що автор не визначає магістральних напрямів досліджень та їх перспектив, недостатньо вивчених аспектів проблеми, не помічає хибних підходів, не висловлює своєї точки зору на ті чи інші питання. Повторюю, все це в книзі є, і рівень її достатньо високий як для історіографа. Проте з точки зору фахівця, критичний аналіз теоретичних концепцій змагання має бути глибшим, адже практика потребує нових підходів до організації змагання в умовах перебудови. Рецензована праця, незважаючи на ряд прорахунків і недоліків, є першим важливим кроком на шляху узагальнення й аналізу концепцій соціалістичного змагання. Вона стане у пригоді всім, хто цікавиться цією проблемою.

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

Одержано 25.01.88

Ю. Д. Марголіс, Г. А. Тишкін.

Отчизне на пользу, а россиянам на славу: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII — нач. XIX в.

Л., 1988. — 230 с.

Рецензована книга присвячена першому в Росії університету, заснованому в 1724 р. Петром I. В історичній науковій літературі цей навчальний заклад оцінюється неоднозначно, по-різному трактується час припинення його діяльності та її наслідки. Автори даної праці брали участь у дискусії, що тривала на сторінках періодичної преси, про визначення віку Петербурзького академічного університету. Підбиваючи її підсумки, підкріплюючи свою концепцію фактами, логічними домислами, Ю. Д. Марголіс та Г. О. Тишкін здійснили наукову реконструкцію історії цього навчального закладу. Вони розгорнули думку про розгляд значних культурних явищ у багатогранності для відтворення наступності та взаємозалежності їхньої різнобічної діяльності. Саме це дало можливість згаданним науковцям, навіть при відсутності дискретності, наявності переривчастості контактів, відтворити ідейний зв'язок академічного університету та учительської семінарії (гімназії), яка стала основою Головного педагогічного інституту, перетвореного в 1819 р. на універси-

тет. Враховуючи незаперечний факт, що у XVIII — XIX ст. окремі державні установи, в тому числі навчальні заклади, неодноразово підлягали реорганізації, але зовсім не зникли (державні колегії — канцелярії, госпітальні школи — медико-хірургічні училища та ін.), загалом можна погодитися з висунутою авторами схемою трансформації академічного університету.

Унікаючи буквалістської, вузькоспрямованої інтерпретації наступності, вони намагаються довести, що університетські традиції наприкінці XVIII ст., коли університет перестав згадуватися в офіційних документах, продовжила заснована у 1783 р. учительська семінарія. Цей зв'язок вбачається в участі діячів Петербурзької академії наук у роботі Комісії по заснуванню народних училищ, викладацькій діяльності в учительській семінарії випускників академічного університету, наступності в ідеях і просвітницьких принципах (с. 205). Наступність особливо чітко простежується у викладанні філологічних наук від «Риторики» М. Ломоносова, «Краткого руководства к российской словесности» І. Борна — виховання академічної гімназії — до праць професорів Петербурзького університету XIX ст. Звичайно, це не викликає заперечень. Хоч для менш обізнаного читача, на нашу думку, такого обґрунтування недостатньо. При уважному ознайомленні з монографією ви-

мальовуються ще деякі причини, які автори майже не розвинули для підсилення своєї концепції.

Розвиток університетської освіти в Петербурзі після смерті М. В. Ломоносова почав занепадати. Крім названих авторами факторів, які зумовлювали це явище, слід брати до уваги, що з 1755 р. функціонував університет у Москві, де умови були більш сприятливими і значна частина молоді потяглася туди. Не менш важливо було б відзначити, що набувала розвитку професійна освіта, завдяки чому багато випускників гімназій, духовних семінарій мали змогу одержати спеціальність інженера, лікаря, вчителя. Такий напрям розвитку освіти підтримував і уряд, менш піклуючись про підготовку кадрів Академією наук, при якій існував університет. Великий попит на педагогічні кадри спонукав самодержавство вжити заходів до створення спеціального закладу і необхідний ґрунт для цього підготував у Петербурзі академічний університет, який, до речі, офіційно не ліквідувався.

Автори ретельно зібрали факти про те, що у 70—80-х роках університет вважався діючим. Він хоч і звузив заняття зі штатними студентами, однак не припинив їх зовсім: продовжувалося індивідуальне навчання, читалися публічні лекції. Функціонувала й гімназія. Гімназисти-елеви — це по суті студенти. І як справедливо зауважують автори, у XVIII ст., як і в XIX ст., гімназія не обов'язково означала середній навчальний заклад (наприклад, Ніжинська і Ярославська гімназії вищих наук виникли внаслідок пошуків оптимальних шляхів розвитку вищої освіти). Отже, вживання авторами терміна «гімназія-університет» на певному історичному етапі розвитку освіти правомірне. Про існування університету в Петербурзі свідчила також кореспонденція, яка йому надходила з-за кордону; при складанні проекту заснування університетів у Росії в числі міст, де вони мали бути, не значився Петербург, оскільки там такий заклад уже існував (с. 195). Таким чином, Ю. Д. Марголіс і Г. О. Тишкін вважають, що згаданий навчальний заклад не припинив своєї діяльності у середині XIX ст., як стверджував буржуазний історик Д. Толстой, думку якого поділяли і деякі радянські та зарубіжні дослідники (с. 7). Автори рецензованої праці досить обґрунтовано розкрили причини його занепаду. Однією з них була відсутність юридичного оформлення статусу вчених, які перебували на становищі державних чиновників, обмежуваних бюрократичними рамками, що несумісне з науковою діяльністю.

Відсутність корпоративної незалежності, прав і привілеїв стримувало кількісне та якісне зростання академіків і професорів, робило їхню професію непрестижною. Це досить важливий момент для розуміння вимоги інвагуації*, яку настійно висував М. В. Ломоносов. Вона не зводилася тільки до урочистого відкриття університету, а передбачала також і піднесення статусу цього закладу та його працівників у Росії й за

кордоном, забезпечення належного офіційного рангу (с. 94—96).

Автори розкривають зміст і характер навчання студентів, обставини та умови діяльності вітчизняних учених. Перше їх покоління самовіддано працювало над виконанням волі Петра I для «утвердження знань в Росії», хоч ставлення до науковців з боку царського уряду та керівництва Академії не відзначалося прихильністю. Широко використовуючи літературні та документальні джерела, зокрема протоколи засідань Конференції імператорської Академії наук, автори переконують читача у тому, що академічний університет підготував чимало фахівців. Вони відзначають, що гідне місце серед них посідають і уродженці України — наші земляки Я. і Ф. Козельські, А. Лобисевич, К. Кременський, Г. Козницький, Г. Полетика, К. Флоринський та ін. Щоправда, автори підкреслюють це лише однією фразою — «навчання українців у Петербурзькому університеті почало давати свої плоди» (с. 77). На жаль, з'ясування наслідків і визначення суті цього явища не знайшли місця у рецензованій праці. Додамо, що автори оперували не повними даними про навчання студентів з України в Петербурзькій учительській семінарії. Там були не лише вихованці Київської семінарії, а й Академії, Переяславського колегіуму тощо. Не точно зазначено, що з Харківського колегіуму не відгукнулися на пропозицію вступати до учительської семінарії. В 1783 р. туди поїхали 14 його студентів класів богослов'я і філософії — Г. Назар'єв, П. Острогорський, В. Безручкін та ін.

Враховуючи, що навчання і діяльність українців у Петербурзі носили не випадковий, а закономірний характер, варто було б підкреслити позитивне значення такого співробітництва і взаємодії для зміцнення зв'язків російської та української інтелігенції, звернути увагу на внесок останньої у скарбницю вітчизняної науки і культури, зміцнення прогресивних традицій у розвитку вищої школи.

У книзі широко представлена постать М. В. Ломоносова як педагога. Її назва цілком відбиває зміст і напрям діяльності великого вченого та його однодумців. Для М. В. Ломоносова, як зазначають автори, «ідея університету на Неві була засобом оновлення життя, зміцнення національного у долях росіяни і держави російської» (с. 103). Він глибоко розумів потребу підготовки вітчизняних кадрів, які б з часом замінили іноземців, запрошених у Росію. Тому з усією наполегливістю, підкреслюють автори, він боровся за створення національного, російського університету і називав його «російським», «Санкт-Петербурзьким», а не академічним чи імператорським. Цей навчальний заклад зробив хоч і небагато, але впевнених кроків на шляху формування науково-педагогічної інтелігенції в Росії.

Огляд історії Петербурзького академічного університету, здійснений Ю. Д. Марголісом і Г. О. Тишкіним, приверне увагу науковців і широкого кола читачів.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ),
Н. А. ШИП (Київ)

Одержано 12.10.88

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989. № 10

* Урочисте відкриття університету.

Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці та завдання Археографічної комісії АН УРСР

14 червня 1989 р. Президія АН УРСР прийняла постанову № 219 під вищенаведеною назвою. У ній відзначається важливість піднесення на якісно новий рівень археографічної справи в республіці, що відіграє важливу роль у створенні повноцінної фундаментальної джерельної бази. На її основі тільки і можливо об'єктивно реконструювати суспільний процес, відтворити правду історії, усуваючи в ній так звані «білі плями», виробити нові підходи до недостатньо вивчених проблем й їх оригінальні трактування, розширювати тематику досліджень, формувати історичну свідомість, виховувати почуття патріотизму та інтернаціоналізму у радянських людей.

Певний досвід публікації історичних джерел нагромадили гуманітарні установи Академії наук УРСР, у тому числі й Інститут історії. Проте археографічна робота в республіці — одна з найзанедбаніших галузей суспільствознавства. Догматизм, тенденційна односторонність, низький науковий рівень публікацій джерел, диспропорції у співвідношенні між історичними періодами та обсягом присвяченої їм друкованої продукції, що склалися в археографічній практиці у 70-х — на початку 80-х років при повній бездіяльності Археографічної комісії АН УРСР, призвели до того, що з поля зору дослідників випали цілі історичні епохи, різні аспекти багатоговікового громадського й етнокультурного буття українського народу. В останні десятиліття стали особливо відчутними падіння престижу публікаторської роботи, брак кваліфікованих кадрів археографів, виявився своєрідний «антиджерельний» напрям в історичних дослідженнях.

З метою кардинального поліпшення становища у галузі археографії постановою Президії Академії наук УРСР від 5 жовтня 1987 р. було затверджено поновлений склад Археографічної комісії АН УРСР. Протягом першого року діяльності комісія визначила основні напрями своєї роботи і передала до друку ряд джерельних видань, підготовлених спільно з архівними установами республіки.

Проведена в грудні 1988 року республіканська нарада археографів дала можливість виявити стан кадрів з археографічної справи в республіці та розробити перспективний план видань джерел з історії й культури українського народу від найдавніших часів до наших днів (на період до 2000 р.). Комплекс накреслених Археографічною комісією заходів повністю відповідає завданням постанови ЦК Компартії України «Про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення ви-

вчення та пропаганди історії Української РСР», складовою частиною якої є публікація історичних джерел, видання і перевидання творчої спадщини відомих представників української історіографії, культури й суспільної думки.

З метою сприяння успішній діяльності Археографічної комісії АН УРСР Президія Академії наук УРСР постановила затвердити Положення про неї й перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України на період до 2000 р. Координаційній комісії по розробці Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР рекомендовано включити зазначений план як складову частину до проекту програми. Крім того, затверджено новий склад Археографічної комісії АН УРСР.

Інститут історії АН УРСР визначено базовою установою по фінансовому та матеріально-технічному забезпеченню роботи комісії. Визначено за доцільне для розширення й активізації наукової роботи в регіонах республіки організувати відділення Археографічної комісії у Львові — на базі Інституту суспільних наук Академії наук УРСР — та Дніпропетровську — при Придніпровському науковому центрі АН УРСР на базі Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя воз'єднання України з Росією.

В Інституті історії АН УРСР з 1990 р. буде створено базовий структурний науково-дослідний підрозділ (12 штатних одиниць), а в Інституті суспільних наук АН УРСР — неструктурну групу (4 одиниці), які займатимуться теоретичною розробкою актуальних проблем археографії й суміжних історичних дисциплін, плановою видавничою і пошуковою роботою по підготовці до видання історичних джерел, а також науково-інформаційною й бібліографічною діяльністю.

Інститутам буде встановлено необхідний обсяг бюджетних асигнувань та ліміт чисельності штатів для забезпечення роботи зазначених науково-дослідних археографічних підрозділів і розширення технічних можливостей поліграфічної бази.

За рахунок видавничих лімітів установ Секції суспільних наук створюється спеціальний централізований фонд для публікації пам'яток історії й культури України обсягом 300 друк. арк. на рік. Крім цього, перед Держкомвидавком і Радою Міністрів УРСР буде порушено питання про виділення цільовим призначенням у плані реалізації завдань ЦК Компартії України по роз-

робці республіканської програми розвитку історичних досліджень додаткового видавничого ліміту обсягом до 300 друк. арк. для розширення публікації джерел, пам'яток вітчизняної історії та культури, науково-довідкових видань.

Частина археографічних публікацій передбачається реалізовувати через інші республіканські, а також обласні видавництва.

Перед Держкомвидавом УРСР буде порушено клопотання про створення міжвідомчого наукового збірника «Український археографічний щорічник» загальним обсягом 20 друк. аркушів.

Археографічна комісія АН УРСР має здійснювати науково-координаційне й методичне забезпечення підготовки до друку історичних джерел, пам'яток вітчизняної історії та культури, науково-довідкових видань відповідного профілю, а також активізувати розробку теоретичних і методологічних проблем джерелознавства, конкретних питань археографії, палеографії, дипломатики та інших допоміжних дисциплін тощо. Публікації невеликих за обсягом джерел, описи останніх, науково-довідкові дані, матеріали дискусій, нарад і конференцій огляди бібліографічних та інших покажчиків, методичні й інформаційні матеріали запропоновано друкувати в періодичних органах установ Секції суспільних наук АН УРСР.

Крім того, Археографічна комісія має підготувати для подання Мінвузу Української РСР пропозиції щодо розширення підготовки спеціалістів через вузівські кафедри та аспірантуру.

Зважаючи на виняткову важливість в історії України проблематики, пов'язаної із запорізьким козацтвом і Визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., вирішено спільно з Головархівом УРСР створити міжвідомчу робочу групу археографів для підготовки корпусного видання архіву Коша Запорозької Січі.

Спільно з іншими науковими установами комісія розпочне підготовку генерального бібліографічного довідника публікацій джерел та літератури з історії України, в рамках якого буде видано серію відповідних каталогів і покажчиків. Комісія систематично перевидатиме також фототипічним способом масовими тиражами кращі зразки вітчизняної історіографії XIX — початку XX ст. й ілюстративні та картографічні матеріали з історії України XV—XIX ст.

Спільно з Головархівом УРСР комісія має розпочати регулярне виявлення джерел з історії та культури України в архівосховищах і бібліотеках зарубіжних країн, встановити наукові контакти із закордонними українознавчими центрами для підготовки бібліографії праць з українознавства та спільних видань. З цією метою практикуватимуться цільові відрядження спеціалістів. З результатами їх пошуків буде ознайомлена наукова громадськість.

Науково-видавнича рада АН УРСР має вирішити питання про надання Археографічній комісії права видання преспринтів.

Контроль за виконанням цієї постанови покладено на Секцію суспільних наук АН УРСР.

* * *

Додаток 1
до постанови Президії АН УРСР
від 14 червня 1989 р. № 219

Положення про Археографічну комісію АН УРСР

1. Загальні положення

Археографічна комісія є науково-координаційним та методичним підрозділом при Президії АН УРСР.

Археографічна комісія здійснює роботу по розвитку та координації науково-дослідної й науково-видавничої роботи в межах республіки в галузі публікації письмових джерел і пам'яток історії й культури України від найдавніших часів до наших днів.

Археографічна комісія у своїй діяльності керується законодавством СРСР та УРСР, нормативними актами Президії АН УРСР, а також цим Положенням. Свою роботу вона організує на основі перспективних і поточних планів.

Археографічна комісія об'єднує у своєму складі представників таких установ та організацій:

інститутів Секції суспільних наук АН УРСР; профільних кафедр вузів республіки; Головархіву УРСР, центральних державних

і партійних архівів УРСР; Наукового архіву АН УРСР; відділів рукописів та рідкісних видань бібліотек АН УРСР і державних наукових бібліотек; Держкомвидаву УРСР, видавництва «Наукова думка», Спілки письменників України, Українського фонду культури.

Голова, склад та структура Археографічної комісії затверджуються Президією АН УРСР.

Базовою установою Археографічної комісії є Інститут історії АН УРСР, який здійснює організаційно-технічне й фінансове забезпечення діяльності комісії.

Поточна координаційна, консультаційна та науково-методична робота Археографічної комісії забезпечується археографічним підрозділом Інституту історії АН УРСР.

В разі потреби можуть створюватись регіональні відділення Археографічної комісії на базі установ АН УРСР і вузів республіки.

Загальні засідання Археографічної комі-

сії скликаються двічі на рік. Постійне керівництво роботою комісії здійснює її бюро.

Археографічна комісія працює в умовах повної гласності. Її діяльність систематично висвітлюється на сторінках наукової періодики.

2. Основні завдання і напрями діяльності

Археографічна комісія здійснює в межах республіки координаційну й науково-методичну роботу по підготовці до друку історичних джерел, пам'яток вітчизняної історії та культури, науково-інформаційних видань відповідного профілю. В межах своїх завдань вона:

розробляє основні напрями публікаторської роботи, складає й затверджує перспективну програму і поточні плани видання джерел; координує науково-видавничу діяльність академічних установ, архівів, вузів, бібліотек та музеїв; апробує підготовлені до друку наукові видання.

Археографічна комісія подає установам республіки науково-методичну допомогу у підготовці наукових та науково-довідкових видань; організовує науково-методичні консультації при підготовці конкретних видань; проводить семінари і наради по обміну досвідом та стажування спеціалістів-археографів; разом з науковими установами АН УРСР бере участь у розробці матеріалів методичного характеру.

Археографічна комісія здійснює в межах республіки координацію досліджень з теоретико-методологічних проблем археографії й комплексу пов'язаних з нею спеціальних історичних дисциплін (палеографія, дипломатика, текстологія тощо), що здійснюються науковими установами, вузами, архівами, музеями та бібліотеками.

Археографічна комісія підтримує наукові зв'язки: з Археографічною комісією АН СРСР й аналогічними комісіями АН союзних республік; з науковими радами з проблем гуманітарного профілю АН СРСР, АН УРСР та АН союзних республік; з Інститутом історії партії при ЦК Компартії Украї-

ни — філіалом Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС; з академічними та відомчими науково-дослідними установами і профільними кафедрами вузів республіки; з Держкомвидавком УРСР та видавництвами; з громадськими організаціями, які ставлять за мету вивчення, збереження й популяризацію пам'яток вітчизняної історії та культури (Українське республіканське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури тощо); з близькими за профілем науковими установами зарубіжних країн, а також з відповідними міжнародними організаціями (Міжнародна рада архівів тощо).

Завданням Археографічної комісії на перспективу є участь в організації археографічних експедицій для збирання писемних пам'яток, а також обстеження фондів вітчизняних і зарубіжних архівосховищ та особистих колекцій.

3. Права Археографічної комісії

Археографічна комісія має право: порушувати клопотання перед адміністрацією наукових установ АН УРСР, вузів, архівів, бібліотек про включення до індивідуальних робочих планів їх співробітників праць, пов'язаних з підготовкою археографічних видань; сприяти замовленню академічними установами в архівосховищах СРСР і за кордоном мікро-, ксеро- і фотокопій джерел, обраних для публікації; вносити пропозиції щодо відрядження спеціалістів наукових установ АН УРСР, вузів, архівів, бібліотек, залучених до підготовки видань; залучати спеціалістів відповідного профілю до рецензування підготовлених видань; разом із співвиконавцями — науковими установами АН УРСР і Головархіву УРСР позначати своїм грифом та емблемою всі наукові видання, підготовлені в межах її координаційних планів.

Головний учений секретар
Президії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР

Б. С. СТОГНІЙ

Додаток 2
до постанови Президії АН УРСР
від 14 червня 1989 р. № 219

Склад Археографічної комісії АН УРСР

Бюро Археографічної комісії

П. С. Сохань — чл.-кор. АН УРСР, голова; В. А. Смолій — д-р іст. наук, Ін-тут історії АН УРСР, заст. голови; В. В. Німчук — д-р філол. наук, Ін-тут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, заст. голови; О. В. Тодійчук — канд. іст. наук, Ін-тут історії АН УРСР, учений секретар комісії; Г. В. Боряк — канд. іст. наук, Ін-тут історії АН УРСР; М. Г. Жулинський — д-р філол. наук, Ін-тут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; В. О. Замлинський — д-р іст.

наук, Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка; Б. В. Іваненко — Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР; Я. Д. Ісаєвич — д-р іст. наук, Ін-тут суспільних наук АН УРСР; М. Ф. Котляр — д-р іст. наук, Ін-тут історії АН УРСР; А. В. Санцевич — д-р іст. наук, Ін-тут історії АН УРСР; М. І. Сенченко — д-р технічних наук, Центральна наукова бібліотека АН УРСР; П. П. Толочко — чл.-кор. АН УРСР, Ін-тут археології АН УРСР, голова Товариства охорони па-

м'яток історії та культури; П. Т. Тронько — акад. АН УРСР, Ін-тут історії АН УРСР; Ю. О. Храмов — д-р фізико-математичних наук, директор вид-ва «Наукова думка» АН УРСР; Ф. П. Шевченко — чл.-кор. АН УРСР, Ін-тут історії АН УРСР.

Члени Археографічної комісії

В. А. Азархін — головний редактор вид-ва «Наукова думка» АН УРСР; А. Д. Бачинський — канд. іст. наук, Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова; В. С. Бородін — д-р філол. наук, Ін-тут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; О. Ю. Брицина — канд. філол. наук, Ін-тут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР; В. М. Волковинський — канд. іст. наук, начальник відділу Головархіву; Л. З. Гісцова — директор Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві; Я. Р. Дашкевич — канд. іст. наук, член правління Всесоюзного товариства «Меморіал»; Л. А. Дубровіна — канд. іст. наук, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР; О. М. Коваленко — канд. іст. наук, Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР; М. П. Ковальський — д-р іст. наук, Дніпропетровський держуніверситет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією; М. І. Крячок — директор Центр.

держ. арх. літ-ри і мистецтва УРСР; А. В. Кудрицький — к. і. н., Головна редакція УРЕ; В. М. Нічик — д-р філос. наук, Ін-тут філософії АН УРСР; Ф. О. Мельник — директор Центр. держ. іст. арх. УРСР у м. Львові; К. Є. Новохацький — начальник відділу Головархіву; Н. Л. Охмакевич — Український фонд культури; А. Л. Перковський — канд. іст. наук, Ін-тут економіки АН УРСР; М. М. Пешак — д-р філол. наук, Ін-тут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; І. К. Рибалка — д-р іст. наук, Харківський держуніверситет ім. О. М. Горького; В. Г. Сарбей — д-р іст. наук, Ін-тут історії АН УРСР; І. Б. Усенко — канд. юридичних наук, Ін-тут держави і права АН УРСР; В. О. Шевчук — Спілка письменників України; В. Г. Шмельов — канд. іст. наук, відділ архівних фондів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР; Д. С. Щедрина — канд. іст. наук, Ін-тут історії партії при ЦК Компартії України; Ю. М. Юрченко — заст. генерального директора об'єднання «Укркнига»; Л. В. Яковлева — директор Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.

Головний учений секретар
Президії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР

Б. С. СТОГНІЯ

С. Л. Обертень (Київ)

Читацька конференція в Історичній бібліотеці

21 червня 1989 р. в Державній історичній бібліотеці УРСР відбулася зустріч із заст. голов. редактора «Українського історичного журналу» канд. іст. наук В. М. Ричкою. Зустріч відкрила зав. сектором масової пропаганди літератури ДІБ УРСР С. Л. Обертень. Вона відзначила, що творчі стосунки з редакцією часопису істориків мають неабияке значення для бібліотечних працівників Історичної бібліотеки, які в своїй науковій роботі та пропагандистській діяльності постійно звертаються до публікацій у журналі.

Потім було надано слово В. М. Ричці, який розповів про напрями роботи «УІЖ»у, основні плани його друку, найцікавіші публікації й рубрики, серед яких: «Портрети істориків минулого» (М. Грушевський, С. Мишецький та ін.), методичні поради для вчителів середньої школи з курсу «Історія Української РСР», твір М. І. Костомарова «Мазепа» та інші оригінальні документальні й наукові матеріали.

Заст. голов. редактора журналу висвітлив творчі задуми редакції, перспективи дальшого удосконалення праць авторів, якості статей, розповів про недоліки в ро-

боті та нерозв'язані питання. Конструктивними і плідними стали пропозиції співробітників Історичної бібліотеки щодо майбутніх творчих зв'язків з працівниками «Українського історичного журналу». Зав. відділом історичного краєзнавства А. М. Комська запропонувала ввести на сторінках журналу постійну рубрику «Бібліографія бібліографій», в якій друкувати список всієї літератури з того чи іншого питання. Цікавими виявились й інші пропозиції — проведення на базі Державної історичної бібліотеки УРСР соціологічного опитування читачів по задоволенню читацького попиту, використанню в своїй роботі матеріалів даного журналу тощо. Учасники зустрічі відзначили необхідність періодичного проведення подібних заходів, які сприяють дальшому зближенню контактів між науковцями і бібліографами, кращому висвітленню проблем, що їх турбують, а також зміцненню зв'язків між редакцією журналу та працівниками бібліотеки.

Одержано 10.07.89

М. М. Віварчик (Київ)

Вшанування доктора історичних наук, професора П. І. Бакуменка у зв'язку з його 70-річчям

29 червня 1989 р. на засіданні вченої ради пединституту ім. О. М. Горького відбулося вшанування доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи УРСР Петра Івановича Бакуменка з нагоди 70-річчя з дня його народження.

Народився П. І. Бакуменко 10 червня 1919 р. у с. Максимівці (нині Ічнянський р-н Чернігівської обл.) у багатодітній селянській родині. До 1941 р. він встиг закінчити Прилуцьке педагогічне училище й Мелітопольський пединститут. Брав участь у Великій Вітчизняній війні. 19-надцятьма бойовими нагородами відзначила Батьківщина його ратний труд у тяжке лихоліття. Серед них і два ордени Червоної Зірки та ордени Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступеня.

Після війни завідував кабінетом марксизму-ленінізму в Київському сільгоспінституті, кілька років працював у Львівському політехнічному інституті. В 1953 р. захистив кандидатську дисертацію й одержав призначення в Київський інженерно-будівельний інститут. У 1961—1987 рр. Петро Іванович завідував кафедрою істо-

рії КПРС Київського пединституту. Став доктором наук, професором. Виявив себе висококваліфікованим викладачем, здібним дослідником, вмільним організатором.

П. І. Бакуменко — автор праць, присвячених проблемам зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства у відбудовний період (1921—1925 рр.), питанням про керівну роль Комуністичної партії в розвитку народної освіти на Україні (1917—1967 рр.). В арсеналі вченого понад 100 друкованих праць, серед яких є монографії, навчально-методичні посібники.

Петро Іванович проводить велику плодотворну роботу в справі виховання молодого покоління. Ним підготовлено 21 кандидат історичних наук.

Із словами привітання до ювіляра звернулися ректор пединституту ім. О. М. Горького, чл.-кор. АПН СРСР, д-р фізико-математичних наук, проф. М. І. Шкіль, зав. кафедрою історії КПРС Вищої школи МВС СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського А. А. Лукашенко, д-р іст. наук, проф. В. Ф. Остафійчук, д-р іст. наук, проф. В. Д. Мойсеєнко, д-р іст. наук, проф. І. С. Дзюбко та багато інших.

В. В. Кравченко (Харків)

Вшанування доктора історичних наук, професора І. К. Рибалки у зв'язку з його 70-річчям

22 червня 1989 р. на історичному факультеті Харківського університету відбулося засідання Вченої ради, присвячене 70-річчю відомого українського історика, доктора історичних наук, професора кафедри історії Української РСР, лауреата Державної премії УРСР Івана Климентійовича Рибалки.

З теплими словами привітання виступили проректор Харківського ун-ту з навчальної роботи М. І. Сазонов, декан історичного факультету Ю. П. Журавський, завідувачі кафедрами факультету, представники партійних та громадських організацій університету й міста, інших факультетів і вузів. Про життєвий і творчий шлях І. К. Рибалки розповіла доц. кафедри історії Української РСР ХДУ В. І. Бутенко.

Іван Климентійович народився 22 червня 1919 р. в с. Витівці Полтавського району Полтавської області в багатодітній селянській родині. Життя, навчання і формування світогляду майбутнього вченого проходили в нелегкі, суперечливі в історії нашої країни часи.

Професійну освіту ювіляр здобув спочатку в Українському комуністичному газетному технікумі в Харкові, після закінчення якого в 1937 р. працював секретарем районної газети «За заможне життя» Синівського району Харківської (пізніше — Сумської) області. Через рік, у 1938 р., він вступив на історичний факультет Харківського ун-ту. Навчання у вузі перервала війна.

В 1941—1943 рр. І. К. Рибалка перебував на фронті у діючій армії. Після двох поранень і демобілізації в 1943 р. продовжив навчання спочатку в Об'єднаному Українському університеті у Кзил-Орді, а потім — у Харківському університеті, який і закінчив 1945 р.

Відтоді все його життя і наукова діяльність тісно пов'язані з Харківським університетом, де він працював спочатку викладачем і заст. декана історичного ф-ту (1945—1946 рр.), з 1950 р. — після захисту кандидатської дисертації на тему «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії (листопад 1918 — березень 1919 рр.)» — доцентом кафедри історії СРСР, деякий

час (1972—1974 рр.) — проректором Харківського ун-ту з навчальної роботи.

З 1957 р. й до сьогодні І. К. Рибалка беззмінно очолював утворену того ж року кафедру історії Української РСР, спочатку як доцент, а після захисту в 1963 р. докторської дисертації «Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Україні (листопад 1918 — серпень 1919 рр.)» — як професор.

Науковий доробок вченого досить значний. Широке визнання й авторитет принесли йому численні праці з історії громадянської війни і соціалістичного будівництва на Україні. Він — автор близько 180 друкованих праць, у тому числі трьох монографій, більш як 80 наукових статей і розділів у колективних дослідженнях, брошур і науково-популярних публікацій, рецензій на наукові видання тощо. Під редакцією І. К. Рибалки вийшли 5 збірників документів, 3 монографії, декілька збірників статей.

Велику дослідницьку роботу І. К. Рибалка поєднує з науково-організаторською та науково-педагогічною діяльністю. Він — заст. голови історичної секції Науково-технічної ради при Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, член Археографічної комісії при Інституті історії АН УРСР, заст. редактора міжвідомчого республіканського наукового збірника «Вопросы истории СССР». І. К. Рибалка очолює спеціалізовану Раду по захисту дисертацій при ХДУ, під його керівництвом підготовлено 5 докторських і 14 кандидатських дисертацій.

Багаторічний досвід викладача, широка ерудиція вченого знайшли своє втілення у підготовленому І. К. Рибалкою першому підручнику з історії Української РСР для вищої школи в двох частинах (остання — у співавторстві з В. М. Довгополом). У 1985 р. обидва автори цієї праці стали лауреатами Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки.

І. К. Рибалка завжди брав і бере активну участь у громадському житті. Він працював заст. секретаря партбюро і членом парткому університету, головою університетського комітету профспілки. В 1951—1955 рр. був головним редактором обласної газети «Соціалістична Харківщина», а в 1952—1956 рр. — членом Харківського міськкому і обкому Компартії України, кандидатом в члени бюро обкому, депутатом Харківської обласної, міської та Київської районної Рад депутатів трудящих. Велику пропагандистську й популяризаторську роботу проводить І. К. Рибалка як заст. голови правління обласного Т-ва «Знання». Життєвий шлях І. К. Рибалки відзначений багатьма урядовими нагородами, серед яких і бойові ордени, і відзнаки за мирну працю.

На засіданні Вченої ради були зачитані численні привітання, які надійшли на адресу І. К. Рибалки. Із словом у відповідь виступив ювіляр, який подякував присутнім за високу оцінку його наукової та педагогічної діяльності.

Одержано 04.07.89.

С. П. Колодезєва (Київ)

Захист докторської дисертації Л. А. Шевченко

28 квітня 1989 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР Л. А. Шевченко на тему: «Підвищення культурного рівня трудящих Української РСР в період 60-х — першої половини 80-х років: Досвід. Проблеми».

Провідна організація (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка), офіційні опоненти: акад. М. П. Кім (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук провідний наук. співроб. В. Т. Єрмаков (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук, проф., зав. кафедрою Київського технологічного інституту легкої промисловості В. О. Романцов, д-р іст. наук, проф., зав. відділом джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР А. В. Саницевич, а також неофіційні опоненти: д-р іст. наук проф. М. М. Моторнюк і зав. сектором історії колгоспного селянства Інституту історії АН УРСР д-р іст. наук І. М. Мако-

війчук відзначили актуальність, високий ідейно-теоретичний рівень і науково-практичну значущість дисертації.

Автор розглянула наукову проблему, пов'язану з комплексним дослідженням закономірностей і тенденцій процесу підвищення культурного рівня трудящих Української РСР в умовах удосконалення соціалізму, зробивши тим самим певний вклад у вивчення найважливіших напрямів функціонування духовно-ідеологічної сфери радянського суспільства.

На автореферат дисертації надійшло 6 відгуків від кафедр навчальних закладів Києва, Дніпропетровська, Ворошиловграда й Луцька, а також акад. АН УРСР П. Т. Тронька, чл-кор. АН УРСР В. І. Юрчука і канд. іст. наук І. П. Кожукала.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Л. А. Шевченко вченого ступеня доктора історичних наук.

Одержано 6.07.89

Теми дисертацій і монографій

26 травня 1989 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких дисертацій і монографій:

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Антонюк О. В. (Київ) — Діяльність Компартії України по формуванню історичної свідомості трудящих у 80-ті роки.

Бондарчук О. О. (Київ) — Партійне керівництво розвитком агропромислової інтеграції: досвід і уроки (На матеріалах парторганізацій України. 70—80-ті рр.).

Борисов В. І. (Ворошиловград) — Продовольча політика Комуністичної партії і Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.).

Войцехівський Ю. В. (Бердянськ) — Досвід КПРС по підвищенню політичної культури сільської інтелігенції (60—80-ті рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Врублевський В. Г. (Київ) — Партійне керівництво підготовкою спеціалістів вищої школи у 60—80-ті рр. (На матеріалах парторганізацій вузів України).

Гриценко І. С. (Київ) — Розвиток внутрішньопартійних відносин в умовах перебудови (На матеріалах Компартії України).

Гусев В. І. (Київ) — Боротьба більшовиків України проти ідеології та політики Бунду (1893—1925 рр.).

Діланян А. А. (Київ) — Політика Комуністичної партії на селі та проблеми регулювання ринкових відносин (1921—1925 рр.).

Михайлюк В. П. (Ворошиловград) — Партійне керівництво перебудовою економічних відносин в аграрному секторі країни у 80-ті рр. (На матеріалах парторганізацій України).

Павленко В. Л. (Київ) — Керівництво Комуністичної партії діяльністю органів державного контролю, охорони соціалістичного правопорядку Української РСР у період Великої Вітчизняної війни.

Примуш Н. В. (Донецьк) — Партійне керівництво діяльністю профспілок по розвитку трудової та суспільно-політичної активності робітничого класу в роки довоєнних п'ятирічок (На матеріалах парторганізацій України).

Чорний Д. М. (Харків) — З'їзди та конференції РСДРП періоду першої російської революції. Методологія вивчення. Джерелознавство. Історіографія.

Чуб В. І. (Харків) — Документи органів державної влади та державного управління — джерело вивчення політики партії у 20-ті рр. (На матеріалах України).

Язвінська О. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку міжнародних відносин між трудящими країна-членами РЕВ (70—80-ті рр.). (На матеріалах Компартії України).

Яремчук В. Д. (Львів) — Діяльність Компартії України по перебудові середньої загальноосвітньої школи на етапі оновлення соціалізму.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Абдуллаєва Т. К. (Київ) — Діяльність партійних організацій по зміцненню економічних та культурних зв'язків Узбекистану з Україною у 80-ті рр.

Антоненко М. І. (Ворошиловград) — Партійно-радянська преса у боротьбі за здійснення продовольчої політики Радянської влади на Україні (1918—1920 рр.).

Атоян О. М. (Ворошиловград) — Партійне керівництво кооперативним рухом на Україні в умовах НЕПу (1921—1929 рр.): Історіографія проблеми.

Батизат Г. В. (Одеса) — Політика КП(б)У по відношенню до духовенства (1918—1920 рр.).

Біла Н. М. (Львів) — Більшовицькі організації України у боротьбі за селянські маси на етапі буржуазно-демократичної революції (1905—лютий 1917 рр.): Історіографія проблеми.

Боровик Я. А. (Львів) — Діяльність політorganів і партійних організацій Червоної Армії по зміцненню союзу робітничого класу та селянства (1918—1941 рр.).

Бородіна О. Г. (Сімферополь) — Здійснення ленінської концепції союзу робітничого класу та селянства на основі нової економічної політики (На матеріалах Компартії України).

Вайнгерт В. В. (Харків) — Діяльність парторганізацій промислових центрів України по розвитку і зміцненню міжнародних зв'язків з пролетаріатом зарубіжних країн у 20-ті рр.

Васильчук О. О. (Вінниця) — Діяльність КПРС по відновленню ленінських принципів соціалістичної демократії (1956—1961 рр.). (З досвіду Компартії України).

Воронянський А. В. (Харків) — Ідейно-політична боротьба на Україні у 1918—1920 рр. по питаннях кооперативного будівництва (На матеріалах партійної та радянської преси).

Гаврилюк Ю. П. (Вінниця) — Діяльність комсомольських організацій України по міжнародному вихованню учнів загальноосвітніх шкіл у 80-ті рр.

Гвоздев М. М. (Одеса) — Партійне керівництво засобами масової інформації та пропаганди на Україні (1937—червень 1941 рр.).

Горнов С. Ю. (Одеса) — Досвід співробітництва КП(б)У з непролетарськими партіями в органах влади (1918—1920 рр.).

Грицюк В. Є. (Харків) — Меншовицька історіографія Другого з'їзду РСДРП: критичний аналіз.

Данилькевич М. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність Компартії України по здійсненню перебудови управління економікою (На матеріалах парторганізацій промисловості УРСР у 80-ті рр.).

Дегтярьов І. А. (Запоріжжя) — Партійна, державна та воєнна діяльність В. О. Антонова-Овсеєнка на Україні (грудень 1917—серпень 1919 рр.).

Демура Ю. М. (Донецьк) — Організаційне зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств у 1943—

- 1950 рр. (З досвіду роботи Компартії України).
- Денисенко М. М.** (Київ) — Боротьба революційних соціал-демократів проти «економізму» на Україні: Історіографія проблеми.
- Дзюба В. М.** (Київ) — Партиїне керівництво підготовкою трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни (1939—1941 рр.).
- Дмитрієнко С. В.** (Чернігів) — Діяльність КП(б)У по політичному вихованню мас у 20-ті рр.
- Дудко Н. І.** (Біла Церква) — Партиїне навчання і розвиток творчої активності трудящих в умовах перебудови (Досвід Компартії України).
- Жиліна Л. П.** (Київ) — Масово-політична робота КП(б)У у 20-ті рр.
- Завійська Н. В.** (Херсон) — Революційна та партиїно-державна діяльність М. К. Володимирова.
- Зінкевич Р. Д.** (Львів) — Діяльність більшовиків серед демократичного офіцераства (лютий 1917 — січень 1918 рр.). (На матеріалах Південно-Західного та Румунського фронтів).
- Івахнюк А. Л.** (Кіровоград) — В. І. Ленін і більшовицькі організації України у трьох російських революціях (На матеріалах Біохроніки В. І. Леніна).
- Іщенко О. В.** (Дніпропетровськ) — Революційна та партиїно-державна діяльність О. Я. Шумського.
- Каденюк О. С.** (Кам'янець-Подільський) — Державна та партиїна діяльність Л. Р. Корнійця в роки Великої Вітчизняної війни.
- Карпенко Л. В.** (Київ) — Підвищення ролі первинних партиїних організацій в умовах розвитку самоуправління трудових колективів (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).
- Клец В. К.** (Дніпропетровськ) — Революційна та партиїно-державна діяльність О. Г. Шляпникова.
- Комзюк Л. Т.** (Київ) — Діяльність Компартії України по соціальному розвитку робітничого класу республіки у 60—80-ті рр.: Історіографія проблеми.
- Кондратьєва Л. О.** (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по розвитку виробничої демократії у трудових колективах (80-ті рр.).
- Корогод Л. П.** (Дніпропетровськ) — Діяльність Компартії України по розвитку масовості фізичної культури і спорту у 30-ті рр.
- Кравченко О. Г.** (Київ) — Партиїне керівництво національно-культурним будівництвом на Україні у 20-ті рр.
- Краснянська Н. Д.** (Одеса) — Діяльність партиїних організацій України по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих у 80-ті рр.
- Кузнецова Л. В.** (Слов'янськ) — Діяльність Компартії України по підборі, розстановці та вихованню учительських кадрів у 80-ті рр.
- Ліпенцев А. В.** (Львів) — Діяльність політорганів та парторганізацій Червоної Армії по зміцненню дружби народів СРСР (1918—1941 рр.).
- Лібовець Г. В.** (Київ) — Досвід і уроки дискусії в РКП(б) у 1920—1921 рр. (На матеріалах КП(б)У).
- Мандракова О. М.** (Львів) — Комуністична партія — організатор допомоги радянських республік трудящим західних областей УРСР у здійсненні соціалістичної індустріалізації.
- Мартиненко Н. М.** (Харків) — Меншовицька історіографія ліквідаторства: критичний аналіз.
- Марущенко О. В.** (Київ) — Організаційно-партиїна робота Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни: Історіографія проблеми.
- Маслов М. П.** (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по вирішенню проблем сільськогосподарської екології (70—80-ті рр.).
- Мілушев І. В.** (Одеса) — Боротьба більшовиків проти ідеології та політики Бунду в період підготовки і проведення соціалістичної революції на Україні.
- Нагірний В. І.** (Вінниця) — Діяльність КП(б)У по здійсненню політики українізації у 20-х — поч. 30-х рр.
- Некрасова О. В.** (Київ) — Діяльність КПРС по залученню робітничої молоді у процеси розвитку соціалістичного самоуправління в умовах перебудови (На матеріалах парторганізацій України).
- Нікілева С. П.** (Дніпропетровськ) — Висвітлення історії більшовицьких організацій України дожовтневого періоду в науковій періодичній пресі (друга половина 50-х — 80-ті рр.).
- Носко Ю. Ю.** (Донецьк) — Діяльність партиїних організацій Донбасу по реалізації ленінської національної політики в період мирного соціалістичного будівництва (1921—1941 рр.).
- Паталай О. В.** (Київ) — Документи керівних органів КП(б)У як джерело вивчення національної політики партії (1921—1925 рр.).
- Переверзев Р. М.** (Дніпропетровськ) — Більшовики і робітнича революційна преса у США і Канаді (1908—1919 рр.).
- Польшакова В. В.** (Миколаїв) — Роль більшовицької преси у боротьбі за мобілізацію пролетаріата України на здійснення соціалістичної революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.).
- Попова Н. В.** (Дніпропетровськ) — Революційна, суспільно-політична та партиїна діяльність Е. І. Квірінга на Україні (1914—1925 рр.).
- Пригуляк П. П.** (Київ) — Боротьба Комуністичної партії проти «лівих» комуністів по питаннях війни і миру (На матеріалах України).
- Прокопенко І. П.** (Київ) — Партиїне керівництво кооперативним рухом у сільському господарстві у 20-ті рр. (На матеріалах парторганізацій України).
- Рарог Ю. В.** (Харків) — Діяльність парторганізацій України по посиленню участі вузів у науково-технічному прогресі у 80-ті рр.
- Савченко Л. П.** (Харків) — Періодична преса як джерело вивчення національної політики КПРС в умовах перебудови.
- Сажко В. В.** (Полтава) — Критика більшовиками аграрних програм дрібнобуржуазних партій на Україні (1900—1917 рр.).

Саламатіна Т. М. (Харків) — Парти́йне керівництво удосконаленням виробничих відносин на селі у 80-ті рр. (На матеріалах України).

Севрюк С. В. (Ворошиловград) — Діяльність більшовицьких організацій України по здійсненню лєнінської програми революційного виходу з імперіалістичної війни (березень 1917 — березень 1918 рр.).

Семергей О. Л. (Київ) — Боротьба КП(б)У проти непростетарських партій за молодь (1921—1925 рр.).

Сергєєв В. В. (Київ) — Ленінські твори як джерело вивчення більшовицької тактики залучення середніх верств у загальнодемократичний фронт боротьби проти царату.

Синельник О. П. (Харків) — Мемуари як джерело вивчення діяльності більшовиків у Лютневій буржуазно-демократичній революції (На матеріалах Петрограду; лютий — березень 1917 р.).

Ситник Е. В. (Чернігів) — Питання історії КП(б)У у працях Х. Г. Раковського.

Тимошенко О. П. (Дрогобич) — Твори В. І. Леніна — найважливіше джерело вивчення історії загальноросійських конференцій РСДРП (Дожовтневий період).

Ткаченко А. А. (Київ) — Розвиток і здійснення КПРС лєнінських ідей про політичний характер партійного керівництва в умовах перебудови.

Фірук В. І. (Київ) — Історичний досвід КП(б)У у здійсненні соціально-економічних перетворень на селі у західних областях України (1939—1941 рр.).

Фролов М. О. (Дніпропетровськ) — Діяльність вихідців з інших партій в РКП(б) — ВКП(б) у післяжовтневий період (1917 — кінець 30-х рр.).

Хорошев О. М. (Харків) — Діяльність парторганізацій України по підборі, розстановці і вихованню профспілкових кадрів у 80-ті рр.

Хохлов В. І. (Київ) — Парти́йнні комітети західних областей України — організатори боротьби проти націоналістичного бандитизму (1944—1950 рр.).

Хрипун В. М. (Київ) — Діяльність парторганізацій України по формуванню політичної культури ідеологічних кадрів в умовах перебудови.

Христов М. А. (Київ) — Діяльність парторганізацій по створенню, зміцненню і керівництву підорганами МВС (На матеріалах Компартії України).

Шейна В. Г. (Дніпропетровськ) — Парти́я більшовиків і демократична інтелігенція на етапі буржуазно-демократичної революції (1905 — лютий 1917 рр.): Історіографія проблеми.

Шумський І. І. (Тернопіль) — Організаційно-політичне зміцнення Комуністичного Союзу Молоді Західної України у 1928—1938 рр.

МОНОГРАФІЇ

Бородай П. І. (Дніпропетровськ) — Роль парторганізацій трудових колективів в інтенсифікації промислового виробництва: досвід, уроки, проблеми (На матеріалах України. 70—80-ті рр.).

Велігодський В. М. (Сімферополь) — Ідеологічна діяльність Компартії України у 1929—1941 рр.

Горпиненко І. П. (Харків) — Парти́я і преса України у процесі будівництва основ соціалізму (1921—1941 рр.): Деякі аспекти методології та історіографії.

Гриценко І. С. (Київ) — Внутрішньопарти́йнні відносини в умовах перебудови: досвід, проблеми (На матеріалах Компартії України).

Громов А. В. (Київ) — У боротьбі з блокадою: В. І. Ленін і становлення міжнародних науково-технічних зв'язків Радянської держави (листопад 1917—1920 рр.).

Коломоєць Ю. І. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін, російська революційна еміграція у Швейцарії.

Мельников Д. О. (Вінниця) — Діяльність КПРС по залученню молоді в управління справами суспільства (80-ті рр. Досвід Компартії України).

Мордовець Л. М. (Суми) — Організаційно-партійна робота у виробничих та науково-виробничих об'єднаннях (70—80-ті рр.). (На матеріалах парторганізацій промисловості України).

Олійниченко А. Н. (Київ) — Книга В. І. Леніна «Що робити?» в англоамериканській буржуазній історіографії 80-х рр.

Омельчук Д. В. (Сімферополь) — Компартія України в боротьбі з ідеологією фашизму (1939—1945 рр.).

Силантьєв В. І. (Харків) — Комуністична партія України та православна церква у 20—30-ті рр.

Циткілов П. Я. (Київ) — Роль партійно-радянської преси у розвитку госпрозрахунку та підрядних форм організації праці на сільськогосподарських підприємствах (80-ті рр.). (На матеріалах партійно-радянської преси РРФСР та Української РСР).

Яремчук С. В. (Львів) — Боротьба більшовицької партії за інтернаціональне згуртування трудящих на етапі буржуазно-демократичної революції (1903 — лютий 1917 рр.).

Борщевський Валентин Якович

З червня 1989 р. на 80-му році життя після тяжкої й тривалої хвороби помер відомий радянський історик, доктор історичних наук, професор, член КПРС з 1941 р. Валентин Якович Борщевський.

Народився В. Я. Борщевський 20 квітня 1910 р. в с. Долинському (тепер Ананьївського району Одеської області) в сім'ї ветеринарного лікаря. Свою трудову діяльність почав у 1926 р. — в колгоспі. Після закінчення у 1933 р. сільгосптехнікуму працював дільничним агрономом МТС у с. Любимівка Одеської області. Потім Валентин Якович служив у лавах Червоної Армії. У 1935—1940 рр. навчався на історичному факультеті Одеського держуніверситету. Як одного з кращих випускників його було рекомендовано до аспірантури Інституту історії, філософії та літератури (Москва) та направлено на викладацьку роботу до Кременецького учительського інституту на Тернопільщині. Проте недовго довелося Валентину Яковичу готувати педагогічні кадри для шкіл Західної України. З перших днів Великої Вітчизняної війни він став учасником боїв проти фашистів. У 1941 р., на фронті, Валентин Якович був прийнятий у члени КПРС.

Після демобілізації з дав Радянської Армії старший лейтенант запасу В. Я. Борщевський у 1946 р. став працювати у Дніпропетровському держуніверситеті (ДДУ), в якому пройшла переважно вся його педагогічна й наукова робота до виходу на пенсію у 1988 р. Спочатку — старший викладач, далі — доцент, а після захисту докторської дисертації з питань історії робітничого класу і Рад Донсько-Криворізького басейну в Жовтневій революції (1964 р.) одержав учений ступінь доктора історичних наук (1966 р.) і згодом — звання професора. Працюючи в ДДУ Валентин Якович був одним із засновників та завідуючим ряду профільюючих кафедр історичного факультету: історії СРСР (у 1952—1955 рр.), загальної історії (1966—1972 рр.), історіографії та джерелознавства (1972—1978 рр.). Останні роки він — професор кафедри історіографії та джерелознавства.

Валентин Якович був авторитетним спеціалістом з історії Великої Жовтневої со-

ціалістичної революції та громадянської війни на Україні, значну увагу надавав дослідженню різноманітних питань історіографії та джерелознавства історії СРСР радянського періоду. Він — автор понад 50-ти наукових праць, серед яких — кілька монографій. Був співавтором та членом редколегії ряду колективних досліджень та енциклопедичних видань з історії Дніпропетровської області, Дніпропетровської обласної партійної організації, історії громадянської війни на Україні тощо. В. Я. Борщевський був також відповідальним редактором ряду документальних публікацій та збірників мемуарів з історії Катеринослава — Дніпропетровська. Під його керівництвом почали видаватися тематичні збірники наукових праць з проблем загальної історії, джерелознавства та історіографії на історичному факультеті ДДУ.

Науково-дослідницьку роботу Валентин Якович поєднував з педагогічною. На основі ряду лекційних курсів, прочитаних ним у Дніпропетровському університеті, ним видані ряд учбових посібників для студентів, особливо слід відзначити останній — підручник для вузів «Источниковедение истории СССР (1917—1985 гг.)» (1985). 8 аспірантів під керівництвом В. Я. Борщевського захистили кандидатські дисертації.

В. Я. Борщевський мав багаторічні й тісні зв'язки з провідними науковцями — істориками та науковими центрами Радянського Союзу та нашої республіки. Він був членом кількох Наукових проблемних рад Інституту історії АН УРСР, зокрема з історії Великого Жовтня та громадянської війни на Україні. Брав діяльну участь у пропаганді наукових, історичних знань, часто виступав з публічними лекціями. У різні роки В. Я. Борщевський був членом обласного та республіканського правління Товариства охорони пам'яток історії та культури, головою секції історії СРСР Дніпропетровського обласного товариства «Знання» та ін.

Від нас пішла людина великого серця і розуму, самовідданої невтомної праці. Світла пам'ять про Валентина Яковича Борщевського назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

Лукин С. Ф. (Москва). Некоторые вопросы перестройки партийной работы: опыт, проблемы	3
Рыбалка И. К. (Харьков). Сталинизм и раскрестьянивание страны	12
<i>Материалы к «Очеркам истории Компартии Украины»</i>	
Варгатюк П. Л. Раздел I. Начало рабочего движения и распространение марксизма на Украине, борьба за создание марксистской партии в России и возникновение большевизма (1883—1903 гг.)	21
<i>50-летие воссоединения Западной Украины с УССР</i>	
Панчук М. И. Знаменательное событие в истории украинского народа	37
Карпенко А. Е. (Ивано-Франковск), Курило В. М. Усиление революционных процессов на западноукраинских землях в 1917—1920 гг.	45
Гарань А. В. Проблемы формирования национальных кадров в западных областях УССР во второй половине 40-х—50-х годах	55

СООБЩЕНИЯ

К 45-летию освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков

Король В. Е. Сотрудничество ученых братских республик СССР в советском тылу	66
Бомбандерова О. А. Восстановление сети заведений трудовых резервов на территории Украинской ССР (1943—1945 гг.)	73
<i>Малоизвестные страницы истории</i>	
Мовчан О. Н. Иностранная помощь голодающим Украины в 1921—1923 гг.	77
Яковичин В. Н. (Ивано-Франковск). Осуществление среднего всеобуча и воспитания учащейся молодежи на селе (На материалах работы парторганизаций западных областей Украины, 1966—1970 гг.)	84
Бойко Я. В. (Черкассы). Аграрная колонизация Южной Украины (60—80-е гг. XIX ст.)	93

Трибуна молодого автора

Гаврилюк Л. А. Научно-исследовательские институты Наркомата тяжелой промышленности на Украине (1928—1937 гг.)	102
---	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Кульчицкий С. В. Особенности индустриализации народного хозяйства УССР	107
--	-----

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Сарбей В. Г. К вопросу о научном наследии академика М. С. Грушевского	114
---	-----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

Я. Н. Дробнис	127
-------------------------	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (продолжение)	130
---	-----

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Черненко А. М. (Днепропетровск), Шляхов А. Б. (Днепропетровск), А. Н. Матюшенко (Жизнь и революционная деятельность в эмиграции в 1905—1907 гг.)	136
--	-----

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Варшавчик М. А., Шевченко В. Ф. Методологические вопросы периодизации истории партии	142
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Сиволоб Ю. В. В. В. Колотев. Социалистическое соревнование в советской историографии	146
Шевченко Ф. П., Шип Н. А. Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин. Отчизне на пользу, а россиянам на славу	147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

О состоянии и перспективах археографической работы в республике и задачах Археографической комиссии АН УССР	149
Обертенъ С. Л. Читательская конференция в Исторической библиотеке	152
Вивчарик М. Н. Чествование доктора исторических наук, профессора П. И. Бакуменко в связи с его 70-летием	153
Кравченко В. В. (Харьков). Чествование доктора исторических наук, профессора И. К. Рыбалки в связи с его 70-летием	153
Колодезева С. П. Защита докторской диссертации Л. А. Шевченко	154
Темы диссертаций и монографий	155
<u>Борщевский Валентин Яковлевич</u>	158

НОВІ КНИГИ

- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 15—16 марта 1989 г.— М.: Политиздат, 1989.— 176 с.
- Бачинский П. П., Сергиенко А. А.** Эммануил Ионович Квиринг.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 199 с.
- Борисов Ю. В.** Шарль Морис Талейран.— 2-е изд., доп.— М.: Междунар. отношения, 1989.— 328 с.
- Вайнер Б. А.** Советский морской транспорт в Великой Отечественной войне.— М.: Воениздат, 1989.— 303 с.
- Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII — начало XX в.).— М.: Наука, 1989.— 230 с.
- Волков Ф. Д.** Тайное становится явным: Деятельность дипломатии и разведки западных держав в годы второй мировой войны.— М.: Политиздат, 1989.— 367 с.
- Забелин И. М.** Очерки истории географической мысли в СССР. 1917—1945 гг.— М.: Наука, 1989.— 256 с.
- Захаров М. В.** Генеральный штаб в предвоенные годы.— М.: Воениздат, 1989.— 319 с.— (Военные мемуары).
- Зинченко Ю. И.** Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— К.: Наук. думка, 1989.— 127 с.
- Иванов В. Н.** Историческая мысль в России XVIII — середины XIX века о народах северо-востока Азии.— М.: Наука, 1989.— 245 с.
- Историки античности: В 2 т. Т. 1. Древняя Греция.— М.: Правда, 1989.— 406 с.
- Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: Зб. документів і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1988.— 479 с.
- Ісачевич Я. Д.** Літературна спадщина Івана Федорова.— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1989.— 191 с.
- Как была крещена Русь.— 2-е изд.— М.: Политиздат, 1989.— 320 с.
- Кобрин В.** Иван Грозный.— М.: Моск. рабочий, 1989.— 175 с.
- Кованов В. В.** Солдаты бессмертия.— 2-е изд., перераб.— М.: Политиздат, 1989.— 334 с.
- Конев А. М.** Красная гвардия на защите Октября.— 2-е изд., доп.— М.: Наука, 1989.— 334 с.
- Кошкин А. А.** Крах стратегии «Спелой хурмы»: Воен. политика Японии в отношении СССР, 1931—1945 гг.— М.: Мысль, 1989.— 272 с.
- Культурное строительство в Черкасской области, 1917—1980 гг.: Сб. документов и материалов.— Днепропетровск: Промінь, 1989.— 272 с.
- Лазанская Т. И.** Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы.— К.: Наук. думка, 1989.— 114 с.
- Нагорная Л. А.** Ленинские уроки правды.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 208 с.
- Оборотова М. А.** США: борьба с освободительным движением в Центральной Америке (1977—1988 гг.).— М.: Наука, 1989.— 160 с.
- Первенцы свободы: Рек. библиогр. справочник.— М.: Кн. палата, 1989.— 64 с.
- Перебудова — справа всіх народів країни: Зб. матеріалів про поїздку М. С. Горбачова в УРСР, 20—24 лют. 1989 р.— К.: Політвидав України, 1989.— 79 с.
- Поступь Великого Октября: Из истории рев. и труд. традиций сов. рабочего класса Юга Украины.— К.: Одесса: Выща шк., 1989.— 207 с.
- Проблемы коммунистического движения: Ежегодник. 1988—1989. Тенденции и противоречия соврем. мира и рев. процесс.— М.: Мысль, 1988.— 336 с.
- Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941—1945: Документи і матеріали.— Львів: Каменяр, 1989.— 223 с.
- Россия. 1917 год: выбор исторического пути: «Круглый стол» историков Октября, 22—23 окт. 1988 г.— М.: Наука, 1989.— 284 с.
- Сас П. М.** Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.— К.: Наук. думка, 1989.— 231 с.
- 40 лет ГДР: Страна в борьбе за мир и социализм.— М.: Прогресс, 1989.— 184 с.
- Строительство основ социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории.— М.: Наука, 1989.— 436 с.
- Украинские Карпаты: История.— К.: Наук. думка, 1989.— 263 с.
- Филиппов Р. В.** Пионеры марксизма в России, 1883—1893 гг.: Историогр. очерк.— М.: Политиздат, 1989.— 367 с.
- Чернуха В. Г.** Правительственная политика в отношении печати. 60—70-е годы XIX в.— Л.: Наука, 1989.— 207 с.
- Щербак В. О.** Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К.: Наук. думка, 1989.— 127 с.